

UNIVERZITET CRNE GORE
FILOZOFSKI FAKULTET – NIKŠIĆ

mr Marija Draganić

OBLICI, ZASTUPLJENOST I
PREVENCIJA ELEKTRONSKOG NASILJA
MEĐU SREDNJOŠKOLSKOM
POPULACIJOM U CRNOJ GORI

DOKTORSKA DISERTACIJA

NIKŠIĆ, 2024.

UNIVERZITET CRNE GORE
FILOZOFSKI FAKULTET – NIKŠIĆ

mr Marija Draganić

OBLICI, ZASTUPLJENOST I
PREVENCIJA ELEKTRONSKOG NASILJA
MEĐU SREDNJOŠKOLSKOM
POPULACIJOM U CRNOJ GORI

DOKTORSKA DISERTACIJA

NIKŠIĆ, 2024.

UNIVERSITY OF MONTENEGRO
FACULTY OF PHILOSOPHY

mr Marija Draganić

FORMS, REPRESENTATION AND
PREVENTION OF CYBERBULLYING
AMONG THE HIGH SCHOOL
POPULATION IN MONTENEGRO

DOCTORAL DISSERTATION

NIKŠIĆ, 2024.

PODACI O DOKTORANDU, MENTORU I ČLANOVIMA KOMISIJE

DOKTORAND:

Ime i prezime: mr Marija Draganić

Datum rođenja: 16. jun 1987. godine

Magistar pedagoških nauka – Univezitet Crne Gore

Zvanje stečeno u martu 2013. godine

MENTOR

Prof. dr Saša Milić – redovni profesor

Univerzitet Crne Gore – Filozofski fakultet Nikšić

ČLANOVI KOMISIJE

1.

2.

DATUM ODBRANE

Nikšić _____ 2024. godine

PODACI O DOKTORSKOJ DISERTACIJI

Univerzitet Crne Gore

Filozofski fakultet – Nikšić

Studijski program za Pegagogiju – Doktorske studije

Naziv doktorske disertacije:

Oblici, zastupljenost i prevencija elektronskog nasilja među srednjoškolskom populacijom u Crnoj Gori

REZIME

Istraživanje je motivisano manjkom istraživanja vezanih za elektronsko vršnjačko nasilje u Crnoj Gori. Glavni cilj istraživanja je bio da se ispita koliko je zastupljeno elektronsko nasilje i koji su to najčešći oblici elektronskog nasilja među srednjoškolcima u Crnoj Gori, koji su to najčešći uzroci i posljedice istog, kao i kakva je prevencija ove vrste nasilja u srednjim školama u Crnoj Gori. Pored toga ispitivana je povezanost činjenja i doživljavanja elektronskog vršnjačkog nasilja i depresije, anksioznosti, stresa i samopoštovanja kao i uticaja doživljavanja elektronskog nasilja na akademski uspjeh učenika i njihovu položaj u društvu. Pored toga ispitivana je povezanost činjenja ove vrste nasilja i prolaženja kroz neki težak period.

U istraživanju su učestvovala 202 učenika iz deset srednjih škola u Crnoj Gori. Pored učenika, uzorak je obuhvatio i 100 nastavnika i 10 stručnih saradnika iz deset srednjih škola u našoj zemlji. Obuhvaćene su škole iz sjeverne, centralne i južne regije Crne Gore. Analiza rezultata našeg istraživanja pokazala je da srednjoškolci čine i doživljavaju različite oblike elektronskog nasilja. Rezultati su pokazali da kada je u pitanju činjenje elektronskog nasilja najzastupljenije je ruganje na internetu i sakrivanje identiteta na internetu, dok su najmanje zastupljeni vrijeđanje putem emaila, kao i korišćenje interneta za prevaru. Kada je u pitanju doživljavanje elektronskog nasilja na osnovu analize podataka možemo zaključiti da su najčešći oblici elektronskog nasilja među srednjoškolcima na internetu, upotreba interneta u svrhu ogovaranja/klevete, širenje glasina na internetu i sakrivanje identiteta na internetu. Prema rezultatima našeg istraživanja, srednjoškolci najmanje doživljavaju prevaru preko interneta i vrijeđanje

putem emaila. Kada je u pitanju povezanost činjenja i doživljavanja elektronskog nasilja i samopoštovanja došli smo do podataka da između činjenja i doživljavanja verbalnog elektronskog nasilja i krivotvorenja i kriminalnih radnji na internetu postoji statistički značajna povezanost u smislu da srednjoškolci koji čine i doživljavaju verbalno elektronsko nasilje i krivotvorenje i kriminalne radnje na internetu imaju veće samopoštovanje od neuključenih u ovu vrstu nasilja na internetu. Činjenje i doživljavanje skrivanja identiteta i laži preko interneta nijesu povezani sa niskim samopoštovanjem kod srednjoškolaca. Dalje, naše istraživanje je pokazalo da srednjoškolci koji čine i doživljavaju elektronsko nasilje imaju veće samopoštovanje od neuključenih u ovu vrstu nasilja i od onih koji samo čine elektronsko nasilje, dok ne postoji statistički značajna razlika u nivou samopoštovanja srednjoškolaca koji čine i doživljavaju elektronsko nasilje i onih koji samo doživljavaju ovu vrstu nasilja. Međutim, samopoštovanje je nisko na cjelokupnom uzorku.

Činjenje i doživljavanje verbalnog nasilja na internetu kao i uključenost u kriminalne radnje i krivotvorenje na internetu povezano je sa depresijom, dok uključenost u skrivanje identiteta na internetu i laži preko interneta nema povezanosti sa depresijom. Kada je u pitanju anksioznost, rezultati ovog istraživanja pokazuju da uključenost u verbalno elektronsko nasilje i u krivotvorenje i kriminalne radnje na internetu dovodi do anksioznosti, dok činjenje i doživljavanje skrivanja identiteta na internetu nije povezano sa anksioznošću. Kada je u pitanju činjenje i doživljavanje verbalnog nasilja na internetu i stres, iako postoji statistički značajna razlika, ona nije za sve vrijednosti zadovoljena. Shodno tome, ne možemo izvesti dovoljno jak zaključak o tome. Žrtve krivotvorenja i kriminalnih radnji na internetu, prema rezultatima našeg istraživanja imaju veći nivo stresa od neuključenih u ovu vrstu elektronskog vršnjačkog nasilja. Nadalje, istraživanje je pokazalo da su oni koji su istovremeno počinili i iskusili sajber maltretiranje depresivniji i anksiozniji od onih koji nijesu uključeni u ovu vrstu nasilja. Oni koji vrše i doživljavaju elektronsko nasilje imali su veći nivo depresije, anksioznosti i stresa od onih koji samo vrše i samo doživljavaju ovu vrstu nasilja. Naše istraživanje je pokazalo i da žrtve elektronskog nasilja popuštaju u akademskom uspjehu, a imali su odličan uspjeh prije nego što su doživjeli ovaj vid nasilja.

Istraživanje je pokazalo sa žrtve elektronskog nasilja nakon doživljavanja ove vrste nasilja imaju lošiji položaj u društvu nego što su imale prije nego što su ga doživjele.

Uzrok nasilničkog ponašanja može biti prolaženje kroz neki težak period u životu, ali i osveta, ljubomora, psihopatske i sociopatske tendencije. Prolaženje kroz neki težak period u životu može rezultirati većom ljubomorom na djecu koja žive u potpunim porodicama u kojima su odnosi između članova harmonični. U cilju adekvatne prevencije elektronskog, ali i drugih oblika nasilja, svaka škola ima formiran tim koji se bavi prevencijom.

Članovi tima su stručni saradnici PP službe, direktor i neko od nastavnika, a u nekim školama pored ovih članova, aktivno učestvuju predstavnici Savjeta roditelja i Učeničkog parlamenta. Timovi imaju svoj godišnji plan rada. U školskoj 2020/2021 godini, zbog epidemioloških mjera i nastave na daljinu, nije bilo moguće realizovati planirane aktivnosti. Ali su ranijih godina bili aktivni po ovom pitanju i imali radionice i za učenike, nastavnike i roditelje. Sudjelovali su u projektu „No hate online, no hate offline“. U nekim školama su kao predavači, bili stručnjaci iz područja digitalnih tehnologija. Ostvarili su saradnju sa MUP-om, Centrima za socijalni rad, te međusobno. Sve škole obilježavaju Dan sigurnosti na Internetu u februaru mjesecu. U nekim školama su otišli i korak dalje, pa su imali pozorišnu predstavu koja problematizuje ovu tematiku. Svi koriste izborne predmete kako bi kroz nastavne sadržaje provodili prevenciju generalno, a ne samo prevenciju nasilja. Najslabija karika ovih preventivnih aktivnosti je rad sa roditeljima i njihova (ne)spremnost za saradnju. Ove i slične teme najčešće se obrađuju na roditeljskim sastancima, ranije je bilo nekoliko radionica, ali je sve to stalo sa početkom epidemije. Svi se slažu da su roditelji prilično pasivni po ovom pitanju.

Što se tiče aktivnosti kojima je cilj zaštita žrtve i rehabilitacija nasilnika, i jedni i drugi jednoglasno smatraju da se savjetodavni rad u školi, u okviru pedagoško-psihološke službe, najčešće koristi u tu svrhu. Dio ovih aktivnosti postaju roditelji i odjeljenjski starješina. Kad su u pitanju nasilnici, za njih pored savjetodavnih, vrijede još i mjere definisane Pravilnikom škole. A ako se radi o težem djelu onda se uključuju MUP, Centar za socijalni rad i pravosudni organi. U cilju kvalitetnije prevencije i zaštite žrtve i počinioca elektronskog nasilja, i nastavnici i stručni saradnici su mišljenja da je potrebno više edukacije svima koji su u nastavi, s naglaskom na osnaživanje uloge odjeljenjskog starješine. Saglasni su da treba nastaviti sa primjerima dobre prakse, ali i intenzivirati rad sa roditeljima. Ulogu države vide kroz proces osnaživanja umrežavanja svih relevantnih institucija. Očekuju da se Timovima za prevenciju nasilja u školama omogući kvalitetniji

rad i bolja materijalna podrška. Nadalje, predlažu da se za prevenciju elektronskog nasilja napravi poseban protokol, a ne da bude isti za sve oblike nasilja, te da se jasnije zakonom definišu kaznene mjere za prekršioce. Svi su saglasni da je potrebno dodatno raditi na podizanju svijesti o štetnosti ovog oblika nasilja i u tom pravcu predlažu različite aktivnosti poput, reklamnih kampanja na televiziji, više promotivnih materijala, te sa prevencijom krenuti ranije, nego što je to sada slučaj. I nastavnici i stručni saradnici vjeruju da imaju dovoljno razvijene pedagoške vještine i sposobnost empatije. Ovo je značajno iz razloga što sve intervencije koje sprovode u nastavi i sa učenicima su smještene u okvir savjetodavnog rada. To znači da mogu odgovoriti izazovima koje pred njih postavlja problem elektronskog nasilja s jedne strane, ali s druge strane nedostaju im digitalne kompetencije i vještine, koje bi im omogućile sigurniji pristup rješavanju problema. Ovako su prisiljeni, kada se nađu pred problemom elektronskog nasilja, konsultovati stručnjake iz ove oblasti, nekada i Centar za socijalni rad i MUP, što onda oduzima puno vremena i odgađa rješenje problema. A znamo da samo brza reakcija može cijeli proces ugrožavanja žrtve zaustaviti, u suprotnom nasilje i dalje traje. 30% stručnih saradnika i 40% nastavnika nije upoznato sa svim oblicima elektronskog nasilja što dodatno zabrinjava i otežava prevenciju ove vrste vršnjačkog nasilja.

U radu su date preporuke koje se odnose na prevenciju elektronskog nasilja.

Ključne riječi: elektronsko nasilje, zastupljenost elektronskog nasilja, oblici elektronskog nasilja, srednjoškolci, samopoštovanje, depresija, stres, anksioznost, akademski uspjeh, položaj u društvu, prolazak kroz težak period u životu, prevencija elektronskog nasilja.

INFORMATION ON DOCTORAL DISSERTATION

University of Montenegro

Faculty of philosophy

Study program Pedagogy – Doctoral studies

Title of doctoral dissertation: Forms, representation and prevention of cyberbullying among the high school population in Montenegro

ABSTRACT

This research has been motivated by a lack of studies related to cyberbullying in Montenegro. The main goal of the research has been to evaluate the incidence of cyberbullying and its most common forms and consequences, as well as the level of cyberbullying prevention in Montenegrin high schools. Furthermore, we have examined the connection between committing and experiencing e-violence and depression, anxiety, stress and self-esteem, as well as the effect of experiencing e-violence onto the academic success of students and their social status. Also, we have examined the relation between cyberbullying committing and going through a difficult period.

As many as 202 students from ten Montenegrin high schools have participated in the research, the sample including 100 teachers and 10 expert associates from ten high schools in our country. Schools from the northern, central, and southern regions of Montenegro have been included. The research results analysis has shown that high school students commit and experience various forms of cyberbullying. The results have shown that, when it comes to e-violence committing, the most common forms are online ridicule and online identity concealment, while the least common are e-mail insults, as well as online fraud. When it comes to experiencing cyberbullying, based on the data analysis we can conclude that the most common forms among high school students are online gossip/slander, spreading online rumors, and online identity concealment. According to the results of our research, high school students experience online fraud and e-mail insults the least. As for the connection between committing and experiencing cyberbullying and self-esteem, we have concluded that there is a statistically significant connection between committing and experiencing verbal cyberbullying and online counterfeiting/criminal acts since high-school students committing and experiencing verbal cyberbullying and

online counterfeiting/criminal acts possess higher self-esteem than those uninvolved. Committing and experiencing online identity concealment/lies are not related to low self-esteem in high-school students. Furthermore, our research showed that high school students who commit and experience electronic violence have higher self-esteem than those not involved in this type of violence and than those who only commit electronic violence, while there is no statistically significant difference in the level of self-esteem of high school students who commit and experience electronic violence and those who only experience this kind of violence. However, self-esteem is low in the entire sample.

Committing and experiencing verbal cyber-bullying, as well as involvement in online counterfeiting/criminal acts, is associated with depression, while involvement in online identity concealment and lies has no connection with depression. When it comes to anxiety, the results of this research show that involvement in verbal cyber-bullying and in online counterfeiting/criminal acts leads to anxiety, while committing and experiencing online identity concealment is not related to anxiety. When it comes to committing and experiencing verbal cyber-bullying and stress, although there is a statistically significant difference, it is not applicable for all values. Consequently, we cannot draw a strong enough conclusion about it. Victims of online counterfeiting and criminal acts, according to the results of our research, have a higher level of stress than those not involved in this type of cyber-bullying peer violence. Furthermore, the research has shown that those who at the same time committed and experienced cyber-bullying are more depressed and anxious than those not involved in this type of violence. Those who commit and experience cyber-bullying have a higher level of depression, anxiety and stress than those who only commit or only experience this type of violence. Our research has also shown that victims of cyberbullying underachieve academically even though they were excellent students before experiencing this violence. The research has shown that victims of cyber-bullying after experiencing this type of violence have a worse social status than they had before experiencing it.

The cause of violent behavior can be going through a difficult period in life, but also revenge, jealousy, psychopathic and sociopathic tendencies. Going through a difficult period in life can result in greater jealousy towards children who live in complete families where relationships between members are harmonious. In order to adequately prevent cyber-bullying and other forms of violence, each school has a team that deals

with prevention. The members of the team are professional associates of the PP service, the principal and one of the teachers, and in some schools, in addition to these members, representatives of the Parents' Council and the Student Parliament actively participate. The teams have their annual work plan. In the 2020/2021 school year, due to epidemiological measures and online schooling, it was not possible to implement the planned activities. But in previous years, schools were active on this issue and had workshops for students, teachers and parents. They participated in the project "No hate online, no hate offline". In some schools there were lecturers and experts in the field of digital technologies. They cooperated with the MoI, Centers for Social Work, and with each other. All schools celebrate Internet Safety Day in February. In some schools, they went one step further, having a theater play that problematizes this topic. All of them use optional subjects in order to implement prevention in general, not just violence prevention, through teaching content. The weakest link of these preventive activities is working with parents and their (un)willingness to cooperate. These and similar topics are most often discussed at parent meetings, and there were several workshops before, but all that stopped with the beginning of the epidemic. Everyone agrees that parents are quite passive in this matter.

As for the activities aimed at protecting the victim and rehabilitating the bully, both of them unanimously believe that counseling work at school, within the pedagogical-psychological service, is most often used for this purpose. Parents and homeroom teachers become part of these activities. When it comes to bullies, in addition to the advisory measures, the measures defined in the School Regulations also apply. And if it is a more serious violation, then the Ministry of Interior, the Center for Social Work and judicial authorities are involved. With the aim of better prevention and protection of victims and perpetrators of electronic violence, both teachers and pedagogues are of the opinion that more education is needed for all those involved, with an emphasis on strengthening the role of the homeroom teacher. They agree that it is necessary to continue with examples of good practice, but also to intensify work with parents. They see the role of the state through the process of strengthening the networking of all relevant institutions. They expect that Teams for the prevention of violence in schools will be provided with better quality work and better material support. Furthermore, they suggest that a special protocol be made for the prevention of cyber-bullying, instead of using the same one for all forms

of violence, and that the law defines more clearly the punitive measures for violators. Everyone agrees that additional work needs to be done to raise awareness of the harmfulness of this form of violence, and in that direction they propose various activities such as advertising campaigns on television, more promotional materials, and starting with prevention earlier than is the case now. Both teachers and professional associates believe that they possess sufficiently developed pedagogical skills and the ability to empathize. This is significant because all the interventions they carry out in school and with students are placed in the framework of counseling work. This means that they can adequately respond to the challenges posed by the problem of cyber-bullying on the one hand, but on the other hand, they lack the digital competences and skills that would enable them to have a more reliable approach to solving the problem. In this way, when faced with the problem of cyber-bullying, they are forced to consult experts in this field, sometimes the Center for Social Work and the Ministry of Interior, which then takes a lot of time and delays the solution to the problem. And we know that only a quick reaction can stop the whole process of oppressing the victim, otherwise the violence will continue. As many as 30% of professional of expert associates and 40% of teachers are not familiar with all forms of cyber-bullying, which further complicates the prevention of this type of peer violence. In this doctoral thesis, recommendations related to the prevention of electronic violence are given.

Keywords: cyber-bullying, the incidence of cyberbullying, forms of cyberbullying, high school students, self-esteem, depression, stress, anxiety, academic success, social status, going through a difficult period in life, prevention of cyber-bullying

SADRŽAJ

<u>1. UVODNA RAZMATRANJA</u>	15
<u>1.1. Pojmovno određenje vršnjačkog nasilja</u>	16
<u>1.2. Oblici vršnjačkog nasilja</u>	17
<u>1.3. Pojmovno određenje elektronskog nasilja među vršnjacima</u>	19
<u>2. ZASTUPLJENOST ELEKTRONSKOG VRŠNJAČKOG NASILJA I NJEGOVI OBLICI</u>	21
<u>2.1. Rasprostranjenost elektronskog vršnjačkog nasilja</u>	21
<u>2.2. Oblici elektronskog vršnjačkog nasilja</u>	22
<u>3. SPECIFIČNOSTI ELEKTRONSKOG VRŠNJAČKOG NASILJA</u>	24
<u>3.1. Razlike između elektronskog i tradicionalnog nasilja</u>	24
<u>4. UZROCI I POSLJEDICE DOŽIVLJAVANJA I ČINJENJA NASILJA PREKO INTERNETA</u>	28
<u>4.1. Motivi počinitelaca elektronskog nasilja</u>	28
<u>4.2. Posljedice učešća u elektronskom nasilju po žrtve/nasilnike</u>	32
<u>4.3. Posljedice elektronskog nasilja po žrtve</u>	33
<u>5. PREVENCIJA ELEKTRONSKOG NASILJA</u>	36
<u>5.1. Uloga roditelja u prevenciji elektronskog nasilja među vršnjacima</u>	36
<u>5.2. Uloga škole u prevenciji elektronskog vršnjačkog nasilja</u>	42
<u>6. PREGLED DOSADAŠNJIH ISTRAŽIVANJA</u>	47
<u>7. PROBLEM I PREDMET ISTRAŽIVANJA</u>	53
<u>7.1. Problem istraživanja</u>	53
<u>7.2. Predmet istraživanja</u>	53
<u>8. CILJ I HIPOTEZE</u>	55
<u>9. MATERIJALI, METODE I PLAN ISTRAŽIVANJA</u>	57
<u>9.1. Populacija i uzorak istraživanja</u>	60
<u>10. OBRADA, INTERPRETACIJA I DISKUSIJA DOBIJENIH REZULTATA</u>	62
<u>10.1. Zastupljenost elektronskog nasilja među srednjoškocima</u>	62
<u>10.2. Najčešći oblici elektronskog nasilja među srednjoškolcima</u>	82
<u>10.3. Povezanost činjenja i doživljavanja elektronskog nasilja i depresije</u>	126
<u>10.4. Povezanost činjenja i doživljavanja elektronskog nasilja i anksioznosti</u>	127
<u>10.5. Povezanost činjenja i doživljavanja elektronskog nasilja i stresa</u>	129
<u>10.6. Povezanost istovremenog činjenja i doživljavanja elektronskog nasilja depresije, anksioznosti i stresa</u>	133
<u>10.7. Povezanost činjenja i doživljavanja elektronskog nasilja i samopoštovanja</u>	137
<u>10.8. Povezanost doživljavanja elektronskog nasilja i akademskog uspjeha</u>	143

<u>10.9. Povezanost doživljavanja elektronskog nasilja i socijalne izolacije žrtava</u>	145
<u>10.10. Povezanost činjenja nasilja na internetu i prolaženja kroz neki težak period</u>	147
<u>10.11. Prevencija elektronskog nasilja među srednjoškolcima</u>	151
<u>10.12. Kompetentnost nastavnika i stručnih saradnika da vrše adekvatnu prevenciju elektronskog nasilja među srednjoškolcima</u>	161
<u>11. DISKUSIJA</u>	164
<u>12. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA</u>	175
<u>13. PRIJEDLOZI I PREPORUKE</u>	179
<u>LITERATURA</u>	184

1. UVODNA RAZMATRANJA

Vršnjačko nasilje se posljednjih godina stavlja u fokus istraživanja. Ispoljava se u više oblika, od kojih je među najnovijim elektronsko nasilje. Sa razvojem moderne tehnologije veoma su unaprijeđene mogućnosti za komunikaciju, razmjenu informacija, povezivanje, nastanak i održavanje društvenih veza. Korišćenje novih tehnologija omogućava brže dolaženje do informacija, lakše učenje, razvoj sposobnosti, bolje mogućnosti za obrazovanje, podsticanje razvoja brojnih talenata, lakše ostvarivanje kontakata i brojne druge pozitivne stvari. Međutim, pored pozitivnih strana razvoja elektronskih komunikacija, postoje i one manje dobre. Mnogo je bitno naučiti mlade ljude, a osobito djecu, da internet i mobilnu tehnologiju koriste na bezbjedan način. U suprotnom se može desiti da dođe do negativnih posljedica korišćenja istih. Jedna od negativnih strana korišćenja savremene elektronske tehnologije jeste jedan od novih oblika vršnjačkog nasilja – elektronsko nasilje.

Škole su „izazovno“ područje za pojavu različitih oblika nasilja. U školama bi trebalo stvarati atmosferu povjeravanja i povjerenja. Dijete bi trebalo da se osjeća sigurno i zaštićeno i da ne postoje prepreke da se povjeri i ispriča o nasilju u koje je na bilo koji način uključeno.

„Djeci u Crnoj Gori omogućen je širok pristup internetu, čime stiču vrijedne digitalne vještine, ali su ujedno i više izložena neprijatnim iskustvima, neprimjerenim sadržajima i zloupotrebama“ (Strategija za prevenciju i zaštitu djece od nasilja sa akcionim planom, 2017:7). „Ovdje se ističe i da „sprečavanje nasilja nad djecom i njihova zaštita od nasilja predstavlja najvažniji cilj prilikom razrade zakona i strategija u jednoj zemlji“ (Isto, 2017:5).

U ovom doktorskom radu će se proučavati ključne stvari vezane za ovaj fenomen. U radu je fokus na istraživanju zastupljenosti elektronskog nasilja, njegovim najčešćim oblicima i prevenciji ovog oblika vršnjačkog nasilja u srednjim školama u Crnoj Gori. Imajući u vidu već naglašenu aktuelnost ove problematike, detaljno će se proučiti njena učestalost kao i motivi za činjenje elektronskog nasilja. Pored toga, bavićemo se i posljedicama koje učešće u elektronskom nasilju ima na žrtve i nasilnike. Naročitu pažnju ćemo posvetiti ispitivanju povezanosti učešća u elektronskom nasilju i nivoa depresije, anksioznosti, stresa i samopoštovanja kako bismo ukazali na ozbiljnost posljedica koje

izaziva učešće u ovoj vrsti nasilja i kako bi se stavio akcenat na važnost prevencije iste. Pored toga, ispitaće se da li žrtve elektronskog nasilja popuštaju u akademskom uspjehu, da li imaju lošiji položaj u društvu, nego što su imali prije doživljavanja ove vrste nasilja, kao i da li prolaženje kroz neki težak period u životu može uticati na učešće srednjoškolaca u elektronskom vršnjačkom nasilju. Pored toga, istraživaće se i stavovi nastavnika i stručnih saradnika o tome da li se i u kojoj mjeri u našim srednjim školama vrši prevencija elektronskog nasilja na adekvatan način, kao i da li su nastavnici i stručni saradnici mišljenja da su kompetentni da vrše prevenciju ove vrste nasilja. Dobićemo i prijedloge nastavnika i stručnih saradnika vezane za prevenciju elektronskog vršnjačkog nasilja.

1.1. Pojmovno određenje vršnjačkog nasilja

Vršnjačko nasilje se veoma često dešava u današnjem društvu. Sistematska istraživanja vršnjačkog nasilja u razvijenim zemljama počela su krajem prošlog vijeka. Sve se to radi u cilju pronalaženja adekvatnih načina i strategija prevencije nasilja u školama.

Riječ „nasilnik“ počela se upotrebljavati od 1530. godine (Harper, 2008). „U svom najosnovnijem smislu, nasilje uključuje dvije osobe, nasilnika ili zastrašivača i žrtvu“ (Donegan, 2012: 1). Psihološka asocijacija definiše maltretiranje kao „uporno, prijeteće i agresivno ponašanje usmjereno ka drugim ljudima, posebno onima koji su manji ili slabiji“ (VandenBos, 2007: 139).

Ono što razlikuje maltretiranje od običnih sukoba jeste to što ono predstavlja jednosmjerno ugnjetavanje žrtve, neprovocirani napad sa namjerom nanošenja štete, uključujući socijalno isključivanje i ponižavanje koje se može ponavljati (Heydenberk i Heydenberk, 2000). Vršnjačko nasilje je posljednjih godina sve više prisutna i pominjana tema u naučnoj i stručnoj oblasti. To je fenomen koji je aktuelan u svakom vremenu i njegovom proučavanju neophodno je posvetiti dovoljnu pažnju. Akcenat koji se stavlja na istraživanje i analiziranje tematike vršnjačkog nasilja u velikoj mjeri je od pomoći kada je u pitanju shvatanje uzroka koji do njega dovode, njegovog ranog prepoznavanja kao i pronalaženje adekvatnih načina prevencije istog.

Vršnjačko nasilje je veoma česta pojava. Pod vršnjačkim nasiljem se podrazumijeva

nasilno ponašanje koje neko dijete ili grupa djece primjenjuje prema drugom djetetu sa namjerom da se tom djetetu nanese patnja.

„Skup ponašanja pojedinca ili grupa koji upotrebom sile ili moći, zastrašivanjem ili manipulacijom, nameću kontrolu nad drugim ljudima“ (Suzić i sar., 2010:29). Nasilje u školi postaje sve ozbiljniji društveni, ali i školski i pedagoški problem. Društvo je to koje treba da osigura bezbjedno okruženje u školi, koje će obezbijediti pedagošku atmosferu razumijevanja i tolerancije.

Pored termina nasilje u školi, koriste se i drugi termini kao što su školsko nasilje, vršnjačko nasilje, agresivno ponašanje učenika, neprilagođeno nasilje i zlostavljanje, primjena sile, destruktivno ponašanje (Branković, 2010: 28). Vršnjačko nasilje predstavlja veoma čestu pojavu u školama. Lajns kaže da „nasilničko ponašanje obuhvata stalne fizičke, psihološke, socijalne, verbalne ili emotivne načine zastrašivanja od strane pojedinca ili grupe. Nasilje je bilo koji postupak, kao što je udaranje ili nazivanje pogrdnim imenima koji čine da se osjećamo ljutim, povrijeđenim ili uznemirenim“ (Lines, 2008: 19). „U širem smislu, vršnjačko nasilje je svjesna okrutnost usmjerena prema drugima sa ciljem sticanja moći i to nanošenjem psihičke, odnosno fizičke boli“ (Šuman, 2017: 35,36). Svako neprimjereno ponašanje ne možemo nazvati vršnjačkim nasiljem. „Ukoliko se jedanput desi da jedno dijete uvrijedi drugo s namjerom da ga/je osramoti ili objavi neprikladan i uvredljiv komentar na nečiju profilnu fotografiju - nije u redu, ali nije, samo po sebi, vršnjačko nasilje. Uz pomoć tabele ispod možemo jasnije napraviti poređenje i razumjeti šta jeste, a šta nije vršnjačko nasilje“ (Rakočević, 2019:8).

Nijedan školski sistem u svijetu nije “pošteđen” od pojave vršnjačkog nasilja. Bez obzira na razvijenost zemlje, vršnjačko nasilje je prisutno u školama širom svijeta.

1.2. Oblici vršnjačkog nasilja

Kao najčešći oblici nasilja pominju se: fizičko nasilje, verbalno nasilje, emocionalno nasilje, socijalno nasilje, seksualno nasilje, kulturno i ekonomsko nasilje.

Pod vršnjačkim nasiljem podrazumijevamo sljedeća ponašanja:

- „Nasilje među vršnjacima ne predstavlja klasično zadirkivanje, nadguravanje, školsku tuču i hrvanje već guranje, rušenje, udaranje, prijetnje, iznuđivanje, otimanje i prava razbojništva. Kroz razgovor sa učenicima koji su bili u ulozi

nasilnika ustanovili smo da su udarci često bili upućivanim s ciljem da se protivnik ozbiljno povrijedi“ (Mrkonjić, 2013: 2,3).

- *Verbalno nasilje* kao jedan od najzastupljenijih oblika nasilja u školi, pronalazimo čak i u predškolskoj dobi, gdje se najčešće ovakav vid nasilja manifestuje u obliku ismijavanja nečijeg fizičkog izgleda. Verbalno nasilje, iako često zanemarivano kada je riječ o posljedicama, ipak ostavlja teško nadoknadive posljedice po mentalno zdravlje. Pored psihičkih posljedica koje može verbalno nasilje izazivati, ostavlja jednako jak uticaj i na školski uspjeh, pa čak i na redovnost pohađanja školske ustanove.
- „Psihičko nasilje je najteže prepoznati, jer se njegove posljedice ispoljavaju tek poslije sistemskog zlostavljanja u dužem periodu i, nažalost, na dijete ostavljaju trajne posljedice“ (Šuman, 2017: 32).
- *Socijalno nasilje*, opšte, može se prikazati kao izopštavanje učenika iz određene socijalne grupe. Takav način može se pronaći u izdvajanju učenika iz socijalne grupe zbog njegove različitosti, ili zbog njegovog fizičkog izgleda. Socijalno nasilje može postati izoštrenije, odnosno vidljivije u određenim i vannastavnim aktivnostima, uključujući i izlete, ekskurzije i grupni rad.
- *Seksualno nasilje* predstavlja namjerno nanošenje boli, da li fizičke ili duševne, prilikom čega dolazi do uznermiravanja žrtve. Ovakav vid nasilja ispoljava se u vidu verbalnog ili fizičkog dodira sa seksualnim sadržajem.
- *Kulturni oblik nasilja* objašnjavamo kao oblik nasilja koji se dešava u vidu omalovažavanja nečije pripadnosti, odnosno nečijeg porijekla. Tačnije, ovakav oblik nasilja manifestuje se u školi, na način da se pojedinac ismijava ili omalovažava na nacionalnoj, religijskoj i kulturnoj osnovi.
- *Ekonomsko nasilje* se manifestuje kroz različite oblike oduzimanja ili iznuđivanja novca, otimanjem džeparca, novca namijenjenog za užinu, oduzimanjem ili uništavanjem školskog pribora, krađa (Branković, 2010).

Prethodno navedenim oblicima vršnjačkog nasilja, u posljednje vrijeme se dodaje *elektronsko nasilje*, „kao izuzetno moćan, opasan i relativno specifičan oblik nasilništva, posredstvom virtuelnih komunikacija. U savremenom svijetu elektronske komunikacije se sve intenzivnije koriste u realnom i odloženom

vremenu, ne samo u poslovne svrhe, već zaprepašujuće često i za bezobzirno, perfidno i prikriveno vršnjačko nasilništvo“ (Mijanović, 2018: 142).

Elektronsko nasilje obilježava kontinuirano nanošenje štete, duševnih i drugih bolova i lošiji položaj u društvu kod žrtve. U današnje vrijeme su prisutna zaista veoma teški i perfidni oblici elektronskog nasilja koji izazivaju veoma loše posljedice po žrtvu koje su nekada i teško predvidive.

1.3. Pojmovno određenje elektronskog nasilja među vršnjacima

Elektronska komunikacija je nešto što je postalo sastavni dio života djece i mladih u današnjem vremenu. Djeca internet koriste svakodnevno i u različite svrhe. Korišćenje interneta pored brojnih prednosti donosi i neka neželjena iskustva. Jedno od takvih iskustava je i elektronsko nasilje. Za elektronsko nasilje se koristi nekoliko naziva: *cyberbullying*, online nasilje, internetsko nasilje, virtuelno nasilje ili digitalno nasilje (Popović-Ćitić, 2009). Popović-Ćitić definiše elektronsko nasilje kao poseban oblik vršnjačkog nasilja koje se odvija posredovanjem informacijsko-komunikacijskih tehnologija, prije svega računara i mobilnih telefona (Popović-Ćitić, 2009: 44). Elektronsko nasilje je „poticanje grupne mržnje, napade na privatnost, uznemiravanje, uhođenje, vrijeđanje, nesavjestan pristup štetnim sadržajima te širenje nasilnih i uvredljivih komentara“ (Buljan-Flander i sar. 2010: 12). Ovaj vid nasilja se odnosi i na „slanje okrutnih, zlobnih, katkad i prijetećih poruka, kao i kreiranje internet stranica koje sadrže priče, crteže, slike i šale na račun vršnjaka“ (Buljan- Flander i sar., 2010: 12). Elektronsko nasilje se najčešće definiše kao više puta ponavljano, namjerno neprijateljsko i nasilno ponašanje, koje vrše pojedinci ili grupe, demonstrirajući svoju moć, korišćenjem različitih elektronskih uređaja s ciljem da žrtvama, koje se ne mogu same odbraniti, nanesu bol, povrede ili štetu (Beran i Li, 2007). Elektronsko nasilje je vrsta zlostavljanja koja se odnosi na aktivnosti koje se izvode putem digitalnih tehnologija. Namjera ovih akcija je da se neko provrijedi direktno ili indirektno. To uključuje širok spektar ponašanja kao što je verbalno zlostavljanje, anonimni i zlobni pozivi, ucjene, dovođenje žrtve u razne vrste neugodnih situacija kao i ponižavanje nekoga na internetu ili u elektronskim medijima (Hinduja i Patchin, 2008).

Vršnjačko nasilje putem interneta je nasilje koje djeca i mladi čine na štetu svojih vršnjaka. Ono predstavlja namjerno, neprijateljsko i ponovljeno djelovanje usmjereno na izazivanje fizičke i emocionalne štete. Nasilnici/e su osobe koje su stvarno snažnije ili se percipiraju kao fizički snažnije, psihološki moćnije ili socijalno povlaštenije, odnosno više prihvaćene u vršnjačkom društvu (Sesar, 2011). Prema Patchinu i Hinduji elektronsko nasilje se definiše kao „namjerno i ponovljeno nanošenje štete drugoj osobi korišćenjem računara, telefona i drugih elektronskih uređaja“ (Hinduja i Patchin, 2009, str. 5). Sajber nasilje je poseban oblik maltretiranja koje se dešava putem informacionih i komunikacionih tehnologija, posebno mobilnih telefona i računara (Kowalski i saradnici, 2008). Belsei, kanadski istraživač koji je prvi pominjao izraz sajber nasilje, smatra da se sajber nasilje odnosi na upotrebu elektronskih komunikacionih tehnologija kao platforme namjernog, ponovljenog i neprijateljskog ponašanja prema pojedincu ili grupi kojoj se želi naškoditi (Belsei, 2005).

Chicholm je sajber nasilje definisao kao prijeteće, vrijeđajuće ponižavanje ljudi korišćenjem elektronskih medija poput mobilnih telefona, elektronske pošte i veb lokacija (Chicholm, 2006). Elektronsko nasilje je „agresivan, namjerni čin koji vrši grupa ili pojedinac, koristeći elektronske oblike kontakta, neprestano i s vremena na vrijeme protiv žrtve koja ne može lako da se odbrani“ (Pelfrei i Veber, 2014: 398). Elektronsko nasilje se može potencijalno infiltrirati u živote žrtava 24 časa dnevno i uključuje stalno povećavanje publike (Polanco, 2018). Raskauskas i Stoltz smatraju da se izraz elektronsko nasilje odnosi na indirektnu agresiju u kojoj žrtve trpe uvrede, podsmijehe, zastrašivanja, uznemiravanje i prijetnje (Raskauskas i Stoltz, 2007).

2. ZASTUPLJENOST ELEKTRONSKOG VRŠNJAČKOG NASILJA I NJEGOVI OBLICI

2.1. Rasprostranjenost elektronskog vršnjačkog nasilja

Elektronsko nasilje je u današnjem vremenu veoma rasprostranjeno širom svijeta. „Mladi ljudi danas imaju direktan pristup internetu sa ličnih računara i mobilnih uređaja, bilo kod kuće, u školi ili na javnim mestima“ (Ferrara, 2018: 1). Rezultati istraživanja koje je sproveo Peled pokazuju da se sajber maltretiranje vrši preko više elektronskih medija kao što su e-pošta, trenutne poruke, chat sobe, tekstualne poruke i društvene mreže i sajtovi (Peled, 2019). Kako bi ismijavali druge, tinejdžeri nekada kreiraju veb stranice i dijele video snimke čiji je cilj da ismiju druge. Dešava se i da neovlašćeno snime video snimke svojih vršnjaka i da ih podijele kako bi ih drugi ocjenjivali, označavali i diskutovali (Hinduja i Patchin, 2020). Istraživanje koje su sproveli Lee i Shin u srednjim školama u Koreji pokazalo je da je 34% ispitanih studenata bilo uključeno u sajber maltretiranje, od toga je bilo 6,3% nasilnika, žrtava 14,6%, dok je bilo 13,1% onih koji su bili i nasilnici i žrtve (Lee & Shin, 2017). Rezultati istraživanja koje su sproveli Macimbarrena & Garaigordobil pokazuju da su „20,3% (n = 404) bile čiste žrtve, 6,1% (n = 121) čisti nasilnici, 23,9% (n = 476) žrtve nasilnici i 28,9% (n = 575) čisti posmatrači maltretiranja. Što se tiče sajber maltretiranja, 13,4% (n = 267) su bile čiste sajber žrtve, 0,7% (n = 13) čisti sajber nasilnici, 3,1% žrtve sajber maltretiranja (n = 62) i 25,6% (n = 510) čiste sajber žrtve. Pored toga, rezultati otkrivaju da su verbalna agresija i uvredljive poruke bili najčešći oblici sajber maltretiranja. 36,6% uzorka je pretrpjelo verbalnu agresiju, a 8,4% je primilo uvredljive poruke. Ovi podaci pokazuju da maltretiranje i sajber maltretiranje preovladavaju u ovoj obrazovnoj fazi“ (Machimbarrena & Garaigordobil, 2018: 1).

Rezultati istraživanja koje je sprovedeno u pet srednjih škola u Beogradu, pokazali su da je 10% učenika, uzrasta od 11 do 15 godina, sprovodilo ovu vrstu aktivnosti prema drugim učenicima. Osim toga, istraživanje je pokazalo da je 20% učenika bilo žrtva ovakvih, virtuelnih, kampanja (Popović-Ćitić i sar., 2011: 412). Popadić i Kuzmanović su došli do podataka da je „22% ispitanika izvijestilo da su doživjeli nasilje pozivanjem na mobilni telefon, 18% njih – uznemiravanje na socijalnim mrežama, dok je 12% njih javno komentarisalo svoje poznanike na povređujući način“ (Popadić i Kuzmanović, 2013: 51). Od svih učenika 66% iskusilo je bar jedan od oblika sajber nasilja, od kojih je 23% djece

samo jednom iskusilo jedan od oblika nasilja, 16% dva oblika, 27% tri ili više vrsta sajber nasilja (Popadić i Kuzmanović, 2013).

2.2. Oblici elektronskog vršnjačkog nasilja

U relevantnoj pedagoškoj literaturi autori navode više vrsta ovog tipa nasilja:

a) elektronske poruke koje sadrže vulgarnosti i uvrede, b) slanje prijetećih poruka, c) ocrnjivanje i optuživanje drugog slanjem glasina i laži, da bi se nekome uništila reputacija ili pokvarili odnosi sa drugima, d) lažno predstavljanje: nasilnici se predstavljaju kao druga osoba (koristeći njen nadimak, šifru i slično), čineći stvari koje toj osobi uništavaju ugled i dovode je u sukob sa drugima, e) namjerno izbacivanje nekoga iz online grupe (forum, diskusionih lista i sl.), f) indiskrecija – otkrivanje nečijih tajni, podataka i slika koji nisu namijenjeni javnosti (Ortega i sar., 2007).

Pominje se i podjela na verbalno elektronsko nasilje koje se odvija putem uvreda i prijetnji porukama putem emaila ili društvenih mreža, fizičko elektronsko nasilje koje uključuje objavljivanje video materijala koji prikazuju tzv. *veselo šamaranje*. Ovdje se ubraja i psihičko elektronsko nasilje koje se odnosi na širenje laži i kleveta, i izolovanju nekog (Kaschnitz, 2016). Prema klasifikaciji elektronskog nasilja koja kao kriterijum uzima medijske kanale koje koriste nasilnici postoje sljedeće vrste sajber nasilja: maltretiranje putem telefonskog poziva, tekstualnih poruka, fotografija ili video snimaka, maltretiranje putem elektronske pošte, putem trenutnih poruka, preko veb lokacija, maltretiranje u chat sobama, putem sajtova za društveno umrežavanje (Smith i sar., 2006). U uputstvima koje je objavila škola za socijalni rad odjeljenja na Univerzitetu Tulane, identifikovane su četiri vrste sajber nasilja i to: maltretiranje, uznemiravanje, potpaljivanje i isključenje iz društvenih medija (Tulane, 2018).

Kada je riječ o oblicima sajber maltretiranja koje učenici najčešće doživljavaju, rezultati su ukazali na uvrede i prozivke (Juvonen i Gross, 2008). U njihovoj studiji, uzorak koji je uključivao 677 tinejdžera, Goebert i saradnici (2011) su došli do zaključka da je svaki drugi ispitanik bio žrtva sajber maltretiranja. Cetin i saradnici (2011) su došli do rezultata da su najčešći oblici sajber maltretiranja objavljivanje uvredljivih komentara na mreži, ulazak na tuđu veb stranicu bez dozvole, kao i onlajn ismijavanje. S druge

strane, najmanje zastupljene forme su tjeranje nekoga da priča o seksu i dijeljenje fotografija seksualnog sadržaja. Koristeći istu Skalu činjenja i doživljavanja sajber nasilja, Đuraković i sar., (2014) su došli do podataka da učenici najčešće vrše i doživljavaju onlajn ogovaranje i ismijavanje, dok rijetko vrše i doživljavaju onlajn hakovanje tuđih veb stranica i uređivanje fotografija.

S obzirom na to da elektronski nasilnik svojim aktivnostima teži da nanese direktnu ili indirektnu štetu svojoj žrtvi, razlikujemo direktno i indirektno elektronsko nasilje među vršnjacima. Direktno nasilje odnosi se na direktno vršenje nasilja nad drugima. S druge strane indirektno nasilje ili nasilje putem posrednika podrazumijeva uključivanje drugih sa ili bez njihovog znanja u vršenje nasilnih aktivnosti (Aftab, 2006).

3. SPECIFIČNOSTI ELEKTRONSKOG VRŠNJAČKOG NASILJA

3.1. Razlike između elektronskog i tradicionalnog nasilja

Određene karakteristike elektronskog nasilja preklapaju se sa karakteristikama tradicionalnog zlostavljanja. Neki autori smatraju da je elektronsko nasilje samo jedan od oblika tradicionalnog nasilja. I kada je u pitanju nasilje „licem u lice“ i kada je riječ o elektronskom nasilju, i u jednom i drugom aktivno učestvuju nasilnici, žrtve i posmatrači koji su veoma značajni, jer oni mogu podstičuće ili inhibirajuće djelovati na nasilje koje posmatraju.

Istraživači poput Ortege i saradnika (2012) došli su do zaključka da žrtve nasilja preko interneta smatraju da se doživljava manji intenzitet negativnih emocija u odnosu na tradicionalno nasilje. Ybbara je došla do podataka da je 36% žrtava nasilja preko interneta doživjelo i nasilje u školi (Ybbara i sar., 2007). Beran i Li su otkrili da je 56% kanadskih učenika od 7 do 9 razreda koji su bili žrtve nasilja u školi bili su i maltretirani putem interneta (Beran i Li, 2007). Hinduja i Patchin su došli do podataka da je 42% žrtava elektronskog nasilja bilo takođe i žrtva tradicionalnog nasilja (Hinduja i Patchin, 2007).

Elektronsko nasilje ima tri glavna obilježja kao i tradicionalno nasilje, a to su: a) agresivni je čin; b) javlja se među pojedincima među kojima postoji neravnoteža moći; c) ovo ponašanje se često ponavlja (Kowalski i sar., 2012).

Zle namjere, ponavljanje i neravnoteža moći su zajedničke karakteristike tradicionalnog i elektronskog nasilja (Burgess i McLoughlin, 2011).

Veliki broj autora koji su se bavili istraživanjem ovog fenomena smatraju da su tradicionalno nasilje i elektronsko nasilje dvije odvojene pojave. Smith ističe da postoji sedam karakteristika elektronskog nasilja koje ga razlikuju od tradicionalnog nasilja: 1) elektronsko nasilje zavisi od određenog stepena poznavanja tehnologije; 2) to je prvenstveno indirektno nasilje, za razliku od nasilja licem u lice; 3) počinioc obično ne vidi reakciju žrtve; 4) raznolikost uloga posmatrača – posmatrač može biti sa žrtvom ili počiniocem ili ni sa jednim ni sa drugim dok se vrši elektronsko nasilje; 5) jedan od motiva tradicionalnog nasilja jeste status stečen pokazivanjem moći nad drugima pred svjedocima, što često nedostaje kod elektronskog nasilja; 6) širina potencijalne publike se povećava, jer sajber nasilje može da dostigne veliku publiku, veću od tradicionalnog

nasilja; 7) teško je pobjeći od elektronskog nasilja (nema sigurnog utočišta), jer se žrtvi mogu poslati poruke na njihov telefon ili računar i neugodnim komentarima pristupiti web lokacijama, gdje god se nalaze (Smith, 2012).

Osnovna razlika između tradicionalnog i elektronskog nasilja jeste medij putem kojeg se nasilje odvija. Kada je u pitanju nasilje „licem u lice“ koje se odvija na određenom mjestu, na primjer u školi, nasilnik može lako da bude identifikovan i kažnjen, dok nasilje na internetu žrtva može doživjeti bilo gdje, pa čak i u svojoj kući i veoma je teško da nasilnik bude identifikovan i adekvatno kažnjen za učinjeno nasilje (Buljan Flander, 2006).

Jedan upload ponižavajućeg vizuelnog materijala na internet jednak je ponavljanju, jer sadržaj može biti trajan i dostupan širokoj publici. Neravnoteža moći kod sajber nasilja može da se izrazi: a) tehnološkim znanjem; b) anonimnošću; c) ograničenom opcijom bjekstva (Heirman i Walrave, 2008).

Većina autora se slaže oko tri osnovne karakteristike elektronskog nasilja. To su: anonimnost, dostupnost žrtve i beskonačna publika. Za razliku od tradicionalnog vršnjačkog nasilja u kojem žrtva poznaje nasilnika, može ga lako identifikovati, kod elektronskog nasilja on je veoma često anonim. „Sajber nasilnici se uglavnom kriju iza virtuelnih nadimaka i privremenih email adresa čime se otežava mogućnost utvrđivanja njihovog pravog identiteta“ (Popović-Ćitić, 2009: 46). Kada je u pitanju elektronsko nasilje ono nije ograničeno ni vremenom ni prostorom. Žrtva je dostupna 24h na bilo kojem mjestu da se nalazi, za razliku od tradicionalnog nasilja kod kojeg postoji određeni prostorni okvir i vremenski period tokom kojeg nasilnici imaju pristup žrtvi. Za razliku od tradicionalnog nasilja, kod elektronskog nasilja publika se stalno može uvećavati. Neželjene poruke, fotografije i video zapisi kada se jednom prosljede u sajber prostor veoma ih je teško uništiti. Mnogi korisnici interneta ih mogu sačuvati u svom telefonu ili računaru i prosljeđivati drugim ljudima. Kada su u pitanju posmatrači nasilja i njihovo uključivanje u isto, može se reći da se oni kod elektronskog nasilja češće odlučuju uključiti u nasilje (Kowalski i sar., 2008). To se dešava iz više razloga, a glavni su mogućnost anonimnosti i to što da bi učestvovala u elektronskom nasilju osoba ne mora biti fizički spremnija od žrtve.

Iako postoji mogućnost da se sadržaj povuče, odnosno ukloni sa određene tehnološke platforme, ipak postoje slučajevi kada takva mogućnost ne postoji. Takođe, ono što daje

moć elektronskom nasilniku jeste mogućnost da bira vrijeme, sredstvo kao i način vršenja napada. Kada je riječ o konkretnoj komunikaciji putem interneta, neverbalna komunikacija je isključena, odnosno nije prisutna. Zbog nepostojanja neverbalne komunikacije, postoji mogućnost da neki od komentara u vidu šale budu protumačeni kao napad, odnosno kao nasilje.

Nasilnici koji vrše nasilje elektronskim putem mogu koristiti više medijskih platformi, kao što su fotografije, video snimci, prezentacije i internet ankete da bi povrijedili svoje žrtve (Li, 2007).

Juvonen i Gross (2008) došli su do rezultata da postoji sedam puta veći rizik da učenici koji su maltretirani u školi budu maltretirani i elektronskim putem. Oni smatraju da „sajber prostor nije odvojeno rizično okruženje, već se smatra proširenjem školskih terena“ (Juvonen i Gross, 2008: 503). Još jedno istraživanje pokazuje da preko 80% mladih Australijanaca koji su prijavili da su doživjeli elektronsko nasilje prijavili su i da je nad njima vršeno i tradicionalno nasilje (Gradinger i sar., 2009).

Neizbježna je mogućnost da dođe do zamjene uloga, odnosno da nasilnici postanu žrtve, dok žrtve postaju nasilnici. Međutim, kao što je i ranije rečeno, postoji veliki broj slučajeva gdje se prvobitne uloge održavaju i ne zamjenjuju. Svjedoci smo da je svakodnevnica adolescenata ispunjena prekomjernim korišćenjem računara, a time i društvenih mreža, gdje ovakvo korišćenje prerasta u zavisnost. Ovdje se nailazi na problem veće šanse za to da pretjerana konzumacija društvenih mreža dovede do toga da neko postane žrtva nasilja.

Elektronsko nasilje se smatra ozbiljnijim od tradicionalnog nasilja, jer može trajati 24h i karakteriše ga beskonačna publika (Beran i Li, 2005). Pored toga, informacije koje šaljemo putem interneta mogu za kratko vrijeme da dođu do velikog broja ljudi (Keith i Martin, 2005). I sve što se objavi na internetu može ostati duže vrijeme.

Tradicionalno, a i elektronsko nasilje, povezani su sa mnogim negativnim posljedicama poput depresije, anksioznosti i agresije (Kowalski i Limber, 2012). Pojedini istraživači smatraju da elektronsko nasilje može biti štetnije po žrtve od tradicionalnog nasilja, a da istovremeno iskustvo obje vrste nasilja može biti opasnije po osobe koje ih dožive (Smith i sar., 2008).

Žrtve elektronskog nasilja imaju često veći nivo straha, tim prije što u većini slučajeva ne znaju ni ko je počinitelj nasilja. Često to dovodi do osjećanja bespomoćnosti

kod žrtve, jer ne znajući ko je maltretira, ne može da se brani ni da prijavi nasilje. Osim toga, elektronsko nasilje je raširenije od tradicionalnog nasilja (Slonje i Smith, 2008).

4. UZROCI I POSLJEDICE DOŽIVLJAVANJA I ČINJENJA NASILJA PREKO INTERNETA

4.1. Motivi počinitelja elektronskog nasilja

Nasilni postupci su rjeđe rezultat jednog uzroka, već su prije posljedica više faktora koji vremenom dovode do takvog ponašanja. Uticaj masovnih medija se smatra jednim od potencijalnih faktora koji podstiču nasilne aktivnosti (Huessman, 2007).

Nasilnike karakteriše odsustvo prosocijalnih vještina (asertivnosti i upravljanja konfliktima). Oni su takođe više skloni zloupotrebi psihoaktivnih supstanci, lošije su prilagođeni u školi, slabije posvećeni školskim aktivnostima i pate od poremećaja ishrane (Frisen i saradnici, 2007).

Motiv počinitelja nasilja često može da bude želja za dominiranjem u društvu, (Pellegrini i Bartini, 2001) kontrola ili moć u vršnjačkoj grupi, društvena pažnja (Kingston, 2008). Motiv elektronskog nasilja može biti i težnja za resursima i materijalnim dobitcima (Sanders, 2009). Istraživanja pokazuju da osobe koje vrše nasilje imaju problema sa kontrolom emocija i teškoćama kada je u pitanju komunikacija sa drugima (Jolliffe i Farrington, 2011). Smatra se da su i nasilnici, a i žrtve u manjoj mjeri svjesni fizioloških reakcija povezanih sa njihovim emocijama, nego što su to djeca koja nijesu umiješana u nasilje. Što je osoba vještija da upravlja stresom ima manje mogućnosti da postane nasilnik. „Poboljšanje društvenih i emocionalnih vještina mladih može umanjiti njihov rizik od umiješanosti u nasilje“ (Klomek i saradnici, 2014: 1). Nisko samopoštovanje je još jedna stvar koja „podstiče“ mlade da vrše nasilje nad drugima (Safaria i saradnici, 2016). Kada je u pitanju elektronsko nasilje, elektronski nasilnici mogu koristiti ovu vrstu nasilja da bi povratili, regulisali ili pojačali svoje samopoštovanje (Rigby i Slee, 1993).

Kovalski i Limber su došli do rezultata koji ukazuju da su nasilnici izloženi većem stepenu depresije i anksioznosti, da pate od manjka samopoštovanja, kao i da imaju niža akademska postignuća od onih koji nijesu umiješani u nasilje (Kowalski i Limber, 2013). Ybarra i Mitchel ističu da su elektronski nasilnici manje posvećeni školi i školskim aktivnostima kao i da ne vole školu (Ybarra i Mitchel, 2004).

Nasilnici imaju manjak empatije, imaju pozitivniji stav prema nasilju i agresivniji

su prema roditeljima i nastavnicima kao i prema svojim vršnjacima (Olweus, 1993). Sheras ističe da nasilnici pronalaze žrtve koje su po nekim karakteristikama slabe za maltretiranje. Za nasilnike je karakteristično da imaju neprilagođeno ponašanje u školi, da uništavaju imovinu, zastrašuju drugu djecu i imaju slabu pažnju i koncentraciju (Sheras, 2002). Neki sajber nasilnici mogu da se uključe u ovu vrstu nasilja da bi pokazali svoje tehnološke vještine. Neke od studija su pronašle pozitivnu vezu između poremećaja pažnje i hiperaktivnosti i elektronskog nasilja (Doolei i sar., 2010).

U pojedinim studijama se došlo do rezultata koji ukazuju da će pojedinac biti motivisaniji za nasilje ukoliko je okružen osobama koje podržavaju isto. Shodno tome, kada je u pitanju nasilje, potvrđeno je da ako djeca koja imaju prijatelje koji imaju pozitivan stav prema nasilnom ponašanju, veća je vjerovatnoća da se ponašaju kao nasilnici (Espelage i Svearer, 2003). Elektronsko nasilje kod adolescenata je u velikoj mjeri povezano sa normativnim vjerovanjima koje vršnjaci odobravaju (Williams i Guerra, 2007).

Elektronski nasilnici često postaju one osobe koje su žrtve tradicionalnih oblika nasilja. Naime, žrtve tradicionalnih oblika nasilja u nasilju preko interneta vide način da se zaštite, odbrane, a i osvete za nasilje koje su doživjeli ili doživljavaju van mreže. „Ovo ukazuje da elektronsko nasilje može biti „produžetak školskog dvorišta“ i da se nasilje nastavlja posle zvona i dalje u noć“ (Ybarra i Mitchel, 2004: 1313).

Sajber nasilnici su često „motivisani“ da vrše nasilje nad onima koji se razlikuju od njih. Elektronsko nasilje se često vrši nad onima koji su drugačiji, koji imaju drugačija opredjeljenja bilo seksualne ili neke druge vrste. Razlog tome su stereotipi i predrasude koje osobe koje postaju elektronski nasilnici imaju prema različitostima. Jedan od najučestalijih razloga za elektronsko nasilje je da se „gnjavi“ neko ko je po nekoj osobini drugačiji (Wilton i Campbell, 2011). Pored toga, zavist i ljubomora nasilnika prema osobama koje imaju mnogo više uspjeha u oblastima kojima se bave takođe mogu biti podsticajni faktor za nasilje preko interneta.

Istraživanja pokazuju da motivi kada je u pitanju uključenost u elektronsko nasilje variraju od osvete, preko zavisti, predrasuda, netolerancije (zbog invaliditeta, religije, pola), sramote, ponosa, krivice i bijesa (Hoff i Mitchel, 2009). Elektronski nasilnici mogu postati i ona djeca koja se sa žrtvom ne mogu suočiti licem u lice, ali i oni koji se osjećaju nemirno i traže avanturu. Ohrabruje ih i anonimna priroda nasilja na mreži, kao i

nedostatak empatije, jer ne vide reakcije osobe nad kojom vrše nasilje. „Sposobnost anonimne interakcije na internetu doprinosi nižoj samosvijesti kod pojedinaca i može ih navesti da impulsivno i agresivno reaguju na druge ljude na mreži“ (Arıcak i sar., 2008: 258). Elektronsko nasilje događa se često bez primanja vizuelnih povratnih informacija od žrtava, što podrazumijeva da nasilnici ne mogu da budu svjedoci patnje koju nanose svojim djelima (Hinduja i Patchin, 2008).

Osobe koje vrše elektronsko nasilje imaju pozitivna uvjerenja vezana za nasilje i agresivno ponašanje. Pored toga, neka istraživanja su pronašla rezultate koji ukazuju da je visok nivo stresa, nisko samopoštovanje, depresija, anksioznost, delinkventno ponašanje, upotreba psihoaktivnih supstanci plodno tle za podsticanje elektronskog nasilja (Antoniadou i Kokkinos, 2015). Brojna istraživanja su pronašla rezultate koji ukazuju da su depresija, i anksioznost, i problematično ponašanje perkusori, takođe mnoga istraživanja ukazuju na to da su to posljedice nasilja. Neke od studija su smatrale da su depresija i nisko samopoštovanje motivi nasilja (Chang i sar., 2015), dok su druge studije pokazale da su to ishodi istog (Shemesh i sar., 2012). Longitudinalna studija koju su sproveli Gamez Guadik i saradnici došla je do rezultata da je depresija predviđala elektronsko nasilje, a sa druge strane elektronsko nasilje je pogoršavalo već postojeće simptome depresije. Ovo istraživanje je došlo do podataka koji ukazuju i na to da je upotreba psihoaktivnih supstanci predviđala povećan rizik za nasilje na internetu, dok žrtve nasilja preko interneta nijesu pokazivale povećano korišćenje psihoaktivnih supstanci (Gamez Gaudik i sar., 2013).

Pokazivanje tehničkih vještina, osjećaj moći i zabava su najčešći motivi elektronskog nasilja (Kowalski i sar., 2014). Kada je u pitanju tradicionalno nasilje licem u lice, u onima koji čine nasilje bi se možda probudila empatija, ali slučaj sa elektronskim nasiljem je mnogo drugačiji. Naime, tokom elektronskog nasilja nasilnik ne vidi žrtvu i njene reakcije.

Istraživanja koja su se bavila proučavanjem uzroka činjenja elektronskog nasilja pokazuju da je jedan od uzroka potreba za dominacijom. Iako je prema nekim istraživanjima želja za dominacijom vezana više za nasilje licem u lice, internet je još jedno mjesto za dominaciju nad drugima.

Zbog toga što internet maltretiranje ne zahtijeva fizičku snagu, ono može biti način za pojedince, koji se normalno ne bi bavili fizički agresivnim ponašanjem, za

sticanje moći i kontrole nad drugima. Slično kao i tradicionalno nasilje, elektronsko nasilje može biti način na koji pojedinci nastoje da osiguraju viši društveni status, naročito ako nasilništvo na mreži primjećuju vršnjaci. Dešava se da uzrok nasilništva na internetu može biti to što žrtve nasilja licem u lice smatraju internet kao sredstvo da dominiraju nad drugima ili da se osvete svojim nasilnicima kako bi povratili moć i kontrolu (Pellegrini, 1998).

Mogućnost da ostanemo anonimni i nedostatak direktnih posljedica može dovesti do smanjene inhibicije i socijalnih ograničenja, čineći internet „plodnom teritorijom“ za bavljenje neprijateljskim i zlonamjernim ponašanjima (Mitchell i sar., 2003: 9).

Bez obzira na to što mogu da koriste iste metode i da vrše iste oblike nasilja u sajber prostoru, motivacija za nasilje i faktori koji ga prouzrokuju mogu se mnogo razlikovati. Jedna od klasifikacija koja bi ovdje bila najpogodnija za izdvajanje jeste klasifikacija čiji je autor Peri Aftab. Njena klasifikacija uključuje pet tipova, a to su sljedeći tipovi djece koja čine elektronsko nasilje, odnosno, pet tipova sajber nasilnika: osvetoljubivi anđeo, gladan moći, štreber osvetnik, pakosne djevojčice i nepažljivi (Aftab, 2006). Treba imati na umu da još nema dovoljno empirijskih potvrda koje bi opravdale diferencijaciju ovih tipova (Popović-Ćitić, 2009).

Neke od karakteristika elektronskih nasilnika mogu biti sljedeće: a) Često su uključeni u druge problematične aktivnosti kao što je npr. upotreba droga; b) Impulsivni su i lako se naljute; c) Snažna potreba za dominacijom nad drugim učenicima; d) Pokazuju malo empatije prema učenicima koji su žrtve; e) Često su fizički jači od ostalih učenika u razredu; e) Često su prkosni i agresivni prema drugim ljudima uključujući roditelje i nastavnike (Faryadi, 2011).

Hoff i Mitchell su dobili podatke koji ukazuju da su uzroci elektronskog nasilja najčešće problemi u vezi (91%), tačnije raskidi, ljubomora i netolerancija (Hoff i Mitchell, 2009: 656). Učenici koji odobravaju elektronsko nasilje minimiziraju efekte koje njihovo ponašanje ima prema žrtvama (Valrave i Heineman, 2011). Nasilnici često moralno opravdavaju nasilje (Williams i Guerra, 2007).

4.2. Posljedice učešća u elektronskom nasilju po žrtve/nasilnike

Učestvovanje u nasilju, bilo kao žrtva, nasilnik ili oboje, jedno je od najnegativnijih iskustava i dovodi se u vezu sa brojnim negativnim posljedicama (Kumpulainen i sar., 1998). Posljedice nasilnog ponašanja mogu biti dugotrajne i veoma ozbiljne. Veći broj istraživanja bavio se štetnim posljedicama nasilnog ponašanja po žrtve. Međutim, i oni koji vrše nasilje skloni su većem riziku za buduću psihopatologiju, kriminalitet i suicidalno ponašanje (Kumpulainen i Rasanen, 2000).

Žrtve i nasilnici elektronskog nasilja imaju veći rizik da budu depresivni, anksiozni, paranoični i psihotični. Učenici koji su i nasilnici i žrtve imaju veću vjerovatnoću da razmišljaju o samoubistvu od onih koji su samo žrtve ili samo nasilnici, ili od onih koji nijesu nikako umiješani u elektronsko nasilje. Hinduja i Patchin su došli do podataka da učenici koji su elektronski nasilnici i žrtve imaju suicidalne ideje (Hinduja i Patchin, 2010). „Mladi ljudi koji su nasilni ili nad kojima se vrši nasilje, izloženi su povećanom riziku za samoubilačke misli, pokušaje samoubistva i izvršenje samoubistva“ (Rigby i Slee, 1999: 119). Istraživanja pokazuju da nasilnici često pate od narušenog emocionalnog stanja i kognitivnih sposobnosti. Ovi osnovni deficiti vezani su za problem sa regulisanjem emocija, teškoće u rješavanju problema i probleme u međuljudskoj komunikaciji (Jolliffe i Farrington, 2011).

Nasilnici/žrtve imaju slabiji uspjeh u školi (Wright, 2012). Osobe koje su bile i u ulozi nasilnika, a i u ulozi žrtve, pokazuju problematično ponašanje, zloupotrebu psihoaktivnih supstanci, depresivnu simptomatologiju kao i veoma slab uspjeh u školi (Ybarra i Mitchell, 2004). Pored toga istraživanja su pokazala da osobe koje su nasilnici/žrtve imaju nisko samopoštovanje, slabu samokontrolu, suicidalne ideje, povećanu vjerovatnoću samopovređivanja, loše fizičko zdravlje kao i usamljenost.

Empirijski dokazi upućuju na to da su štetna ponašanja poput depresije, anksioznosti, ljutnje, socijalno nepoželjne karakteristike ličnosti i nisko samopoštovanje dobra podloga da neko bude nasilnik/žrtva. Takođe, smatra se da će osobe koje provode više vremena na internetu razviti veću stručnost u korišćenju tehnologije i postoji veća vjerovatnoća da će biti uključeni u nasilje bilo kao žrtve ili kao počinioci istog (Kowalski i sar., 2014).

Istraživanja pokazuju da postoji statistički značajna povezanost između učešća u elektronskom vršnjačkom nasilju i smanjenog samopoštovanja (Jackson i Bracken, 1998., Brito i Oliveira, 2013.; Sesar, 2011.; Salmivalli i sar., 1999.; Jankauskiene i sar., 2008.; Cenat i sar., 2014; Patchin i Hinduja, 2010; Yang i saradnici, 2013.).

Kada su u pitanju školske aktivnosti, žrtve/nasilnici elektronskog nasilja imaju slabu pažnju i koncentraciju, najvjerojatnije će izostajati sa nastave, imaju slaba akademska postignuća (Beran i Li, 2005). Otkriveno je da učenici koji su uključeni u internet nasilje češće nose oružje i više trpe zabrane od strane roditelja (Ybarra i sar., 2007).

4.3. Posljedice elektronskog nasilja po žrtve

Posljedice elektronskog nasilja su slične posljedicama koje su izazvane tradicionalnim nasiljem. Međutim, ima istraživanja koja ukazuju na to da su posljedice koje proizvodi sajber nasilje štetnije i duže (Ševčikova i sar., 2012; Machmutov i sar., 2012). Efekti elektronskog nasilja su ozbiljniji od posljedica tradicionalnog nasilja najviše zbog specifičnosti elektronskog nasilja od kojih posebno mjesto zauzima anonimnost kao i kontinuitet poruka (Mishna i sar., 2009). Efekti elektronskog nasilja veoma su veliki, osobito emocionalne prirode, kao što su strah, anksioznost, ljutnja, frustracija, tuga, bespomoćnost i depresija (Slonje i sar., 2013).

Elektronsko nasilje ima veoma ozbiljne negativne posljedice na psihološkom, emocionalnom i socijalnom polju. Rezultati istraživanja ukazuju na fizičke, psihičke bolesti žrtava nakon nekog vremena, u slučaju da se elektronsko nasilje dešava duže vrijeme, a žrtva ne može da dobije podršku okoline (Ayas, 2014). Mnoga novija istraživanja ukazuju da elektronsko nasilje mnogo utiče na psihosocijalnu dobrobit mladih. Efekti ove vrste nasilja mogu biti zbunjenost, uznemirenost, frustracija, stres i psihosomatske poteškoće. Socijalna anksioznost je takođe posljedica elektronskog nasilja (Juvonen i Gross, 2008). Rezultati istraživanja koje su sproveli Smith i saradnici pokazuju da se žrtve elektronskog nasilja osjećaju poniženo i bespomoćno (Smith i sar., 2008).

Istraživanja koja su sprovedena na ovu temu pokazuju da nasilje na internetu prouzrokuje fizičke posljedice kao što je poremećaj spavanja, glavobolja, gubitak apetita,

oboljenja kože i mnogi drugi (Gradiner i sar., 2009). Psihološke posljedice su tuga, stres, anksioznost, depresija, tjeskoba (Livingstone i Smith, 2014), samoubilačke misli (Bauman i sar., 2013). Smanjen osjećaj samopoštovanja, beznade i depresija često se pretvaraju u samoubilačke misli i počinjenje suicida kao posljedicu ove vrste nasilja. Analiza oprostajnih pisama adolescenta koji su pokušali i izvršili suicid (Wenar, 2003) kao osobite faktore rizika izdvaja probleme koji se percipiraju kao dugotrajni i nerješivi. U istraživanju Hinduja i Patchina (2010), u kojem je sudjelovalo 1963 adolescenta utvrđeno je da je viktimizacija u virtualnom svijetu statistički značajan prediktor suicidalnih misli. Istraživanja pokazuju da su žrtve nasilja veoma često socijalno izolovane i da ih karakteriše nisko samopoštovanje kao i ljutnja (Sheras, 2002). Takođe, žrtve mogu naglo da pogoršaju svoj uspjeh u školi kao i da češće počnu da izostaju sa nastave. Učenici koji su postali žrtve sajber nasilja pokazuju smanjenu koncentraciju kada je u pitanju učenje, njihovi izostanci iz škole se povećavaju, a takođe popuštaju i u akademskom uspjehu (Beran i Li, 2007).

Nekoliko istraživanja koja su proučavala efekte sajber nasilja došla su do podataka da se žrtve ove vrste nasilja osjećaju depresivno, zbunjeno, da se plaše, da su posramljene, da osjećaju usamljenost, ljutnju, tugu, da imaju problem u međuljudskim odnosima, kao i niže samopoštovanje od onih koji nijesu žrtve ovog nasilja (Raskauskas, 2010; Mishna, Mc Luckie i dr., 2009). Neke druge studije su pokazale da žrtve elektronskog nasilja mogu imati posljedice kao što su zloupotreba psihoaktivnih supstanci, problemi u školi i sa vršnjacima, delinkvencija, agresivno ponašanja (Tokunaga, 2010).

Istraživanje koje su sproveli Goebert i saradnici je ukazalo na to da djevojčice koje su bile žrtve elektronskog nasilja imaju veći nivo anksioznosti kao i pokušaja samoubistva nego dječaci. Oni ističu i to da se žrtve sajber zlostavljanja osjećaju tužno, ljuto, frustrirano i anksiozno (Goebert i sar., 2011). Ortega i Gonzales su istraživali posljedice elektronskog nasilja na akademsko postignuće učenika i utvrdili da iste postoje (Ortega i Gonzales, 2015). Žrtve internet nasilja osjećaju kao posljedice depresiju, stres, nisko samopoštovanje, nervozu, razdražljivost, poremećaje spavanja (Garaigordobil, 2011). Metaanaliza koja je izvršena u Sjedinjenim Američkim Državama ukazuje na to da žrtve imaju veću depresiju, anksioznost, i agresiju i zloupotrebu supstanci (Fisher i

saradnici, 2016). Žrtve pokazuju niži nivo samopoštovanja, viši nivo depresivnih simptoma (Calvete i saradnici, 2010). Rezultati studije iz Koreje ukazuju da žrtve trpe negativne posljedice kada je u pitanju samopoštovanje, depresija, nada kao i zadovoljstvo životom (You i sar., 2016). Slabiji uspjeh u školi, veće izostajanje iz škole, depresivno ponašanje, samoubilačke ideje, samopovređivanje, pokušaji samoubistva su često posljedice elektronskog nasilja (Schneider i sar., 2012). Žrtve elektronskog nasilja se suočavaju sa stresnim situacijama i doživljavaju mnogo stresa tokom ove vrste nasilja. Hawker i Bouton su istakli da djeca koja su žrtve elektronskog nasilja pate od depresije, usamljenosti, niske socijalizacije, niskog samopoštovanja i anksioznosti (Hawker i Bouton, 2000).

Kovalski i Limber došli su do rezultata da postoji veza između elektronskog nasilja anksioznosti i niskog samopoštovanja (Kowalski i Limber, 2007). Sourander i saradnici otkrili su da žrtve elektronskog nasilja imaju emocionalne i vršnjačke probleme, pate od glavobolje i bolova u stomaku i imaju problema sa spavanjem (Sourander i sar. 2010). Osim psiholoških problema uzrokovanih internet nasiljem, žrtve ove vrste nasilja koriste psihoaktivne supstance (Ybarra i sar., 2007).

Žrtve nasilja preko interneta se plaše i neprijatno im je da idu u školu. Brojna istraživanja su otkrila da je elektronsko nasilje povezano sa niskim samopoštovanjem, porodičnim problemima, akademskim problemima, nasiljem u školi i delinkventnim ponašanjem (Hinduja i Patchin, 2007; Patchin i Hinduja, 2010; Ybarra i Mitchel, 2004).

Iz svega navedenog može se zaključiti da elektronsko nasilje predstavlja veliku prijetnju po mentalno i fizičko zdravlje mladih. Posljedice koje elektronsko nasilje izaziva kod žrtava variraju u zavisnosti od različitih faktora. Naime, anonimnost tu igra veliku ulogu. Posljedice su pogubnije ukoliko žrtva ne zna ko je zlostavlja. Takođe, što je veći broj onih koji vide elektronsko maltretiranje, to su štetnije posljedice po žrtvu ove vrste nasilja. Negativni efekti elektronskog nasilja u velikoj mjeri zavise od učestalosti, trajanja, kao i ozbiljnosti samog nasilja. Naime, sajber nasilje koje se dešava povremeno ima manje dugoročne posljedice u odnosu na internet nasilje koje je kontinuirano.

5. PREVENCIJA ELEKTRONSKOG NASILJA

5.1. Uloga roditelja u prevenciji elektronskog nasilja među vršnjacima

Prvobitnu i glavnu ulogu u prevenciji nasilja uopšte, a time i elektronskog nasilja imaju roditelji. Spriječavanju nasilja, u ovom slučaju elektronskog, mogu doprinijeti roditelji na više načina. Najefikasniji i jedan od najvažnijih načina jeste komunikacija, odnosno postojanje zdrave komunikacije između roditelja i njihove djece. Razgovor sa svojom djecom kao i upućenost u njihove aktivnosti i način na koji koriste društvene mreže prije svega, omogućava prevenciju nasilja. Iako se praćenje online aktivnosti djece od strane roditelja može protumačiti kao zadiranje u njihovu privatnost, ipak praćenje njihovih aktivnosti jeste neophodnost, naročito od strane roditelja (Subrahmaniam i Greenfield, 2008). Djeca su često sklona da prikriju dešavanja na internetu, naročito ona loša, od svojih roditelja. Jedan od glavnih uzroka tome jeste upravo strah da će im biti oduzeta oprema, odnosno računar (Kraft i Vang, 2009). Neupućenost roditelja i njihovo neznanje vezano za internet i njegovu zloupotrebu, dovodi do toga da ni oni sami ne shvataju kakvi sve rizici postoje po njihovu djecu prilikom korišćenja istog. Iz ovog dolazimo do zaključka, da jedno od rješenja, kako bi došlo do prevencije nasilja, jeste upravo edukacija roditelja koja se tiče oblasti komunikacijskih tehnologija (Subrahmaniam i Greenfield, 2008).

Postoje dvije veoma važne aktivnosti, gdje se jedna tiče roditelja, a jedna djece, koje bi mogle da imaju jak uticaj na prevenciju nasilja ili da ima negativan efekat u zavisnosti koliko se te dvije aktivnosti poštuju. Prva, koja se tiče roditelja jeste roditeljski nadzor koji se odnosi na to da roditelj bude stalno upućen u aktivnosti svog djeteta. Druga, koja se tiče djece, jeste informisanje roditelja o svojim aktivnostima, odnosno samoizvještavanje (Lepojević-Kovačević i sar., 2014).

Roditelji naprije trebaju da obrate pažnju na svoje ponašanje, jer su oni prvi uzori svojoj djeci. Ukoliko znamo da djeca uče po modelu, onda nam je prethodno pomenuta neophodnost jasna. Roditelji bi trebali da paze na svoje izraze, koji se tiču verbalne, a tako i neverbalne komunikacije u razgovoru sa drugim ljudima.

Kako bi se djeca zaštitila od mogućih napada ili rizika na internetu, potrebno je

poznavati, a time i sprovodi načine za zaštitu. Roditeljska kontrola koju smo pomenuli ranije, prema Durageru i Livingstonu, podrazumijeva prije svega uvid roditelja u aktivnosti njihove djece na društvenim mrežama, kao i praćenje pretraživanja koja su izvršila njihova djeca, kao i blokiranje nepoželjnih sajtova (prema Lepojević-Kovačević i sar., 2014). Kada je riječ o pomenutoj metodi, nailazimo na oprečna istraživanja, gdje na osnovu istraživanja koje sprovodi Vang saznajemo da se metodom roditeljske kontrole služe roditelji sa nižim nivoom digitalne pismenosti. Sa druge strane, određena istraživanja dobijaju suprotne rezultate, odnosno, dolaze do rezultata koji govore u prilog tome da ovakvu metodu koriste roditelji sa visokim nivoom znanja o upotrebi tehnologije. Upotreba ovog metoda se pokazala kao efikasna u pogledu zaštite, a u upotrebi je od strane roditelja nezavisno od socijalno-ekonomskog statusa (Wang prema Lepojević-Kovačević i sar., 2014).

Jedna od metoda kao što je roditeljska supervizija pokazala je svoju efikasnost, ali ne i dugotrajnost takve efikasnosti. Ovakva metoda podrazumijeva korišćenje interneta od strane roditelja i djece istovremeno, gdje roditelj nadgleda aktivnosti svoje djece, a time ih i upućuje na edukativne sadržaje koje mogu pronaći pomoću interneta, kao i na video klipove koji mogu biti od koristi za djecu. Efikasnost ove metode se smanjuje kada djeca ulaze u fazu korišćenja interneta sa svojim vršnjacima, gdje roditelj nema mogućnost pristupa. Interpretativna roditeljska medijacija jeste metoda koja uključuje savjetovanje djece od strane roditelja. Roditelji omogućavaju rješavanje problema sa kojima se djeca mogu susresti na internetu, kao i ukazivanje na to koji sajtovi nijesu pogodni za njihov uzrast, a koji jesu, gdje roditelji daju preporuke kako da djeca održe svoju bezbjednost. Ovakva metoda se pokazala efikasnom u uzrastu djece od 9 godina do 16 (Lepojević-Kovačević i sar., 2014).

Roditelji imaju važnu ulogu u informisanju svoje djece o štetnim posljedicama elektronskog vršnjačkog nasilja. Ovdje značajnu ulogu igra i saradnja između roditelja i nastavnika kada je u pitanju ova problematika. S jedne strane roditelji su prve osobe koje mogu da vide da dijete ima problem sa elektronskim nasiljem, dok s druge strane nastavnici i pedagozi i psiholozi mogu da svojim znanjima i vještinama pružiti podršku roditeljima i djeci koja vrše ili doživljavaju ovu vrstu nasilja.

Roditelji i prosvjetni radnici moraju saradivati kako bi se smanjilo vršnjačko nasilje, između ostalog, i elektronsko nasilje kao vrsta vršnjačkog nasilja. Roditelji i škola

su veoma važni akteri kada je u pitanju prevencija elektronskog vršnjačkog nasilja (Ybarra i sar., 2007.). Školska politika treba da bude takva da aktivno uključuje roditelje kada je u pitanju elektronsko nasilje. A sa druge strane, roditelji bi trebalo da uspostavljaju jasna pravila kod kuće i da se dosljedno i odgovorno pridržavaju istih. Jedino takav zajednički rad i uzajamna podrška škole i porodice može doprinijeti smanjenju i prevenciji ovog oblika vršnjačkog nasilja (Kraft i Wang, 2010).

Roditelji treba da nadgledaju aktivnosti koje njihova djeca imaju na internetu. To se odnosi na praćenje koliko vremena djeca provode online, nadgledanje stranica koje posjećuju, kao i kontakata koje imaju na društvenim mrežama i aktivnosti u koje su uključeni. Brojna istraživanja su stavila akcenat na roditeljsko nadgledanje djece na internetu i ukazala na to da je to jedan od najboljih mehanizama zaštite djece od elektronskog nasilja i drugih neprijatnosti na koje mogu naići korišćenjem interneta. Strategije roditeljskog praćenja usvojene za kontrolu ponašanja djece na mreži nazivaju se roditeljskim posredovanjem (Navarro i saradnici, 2013). Ove strategije možemo svrstati u sljedeće grupe:

- Aktivna kauptreba koja uključuje sve strategije koje se koriste za ograničavanje interaktivnosti korisnika, kao što su dijeljenje ličnih podataka, kupovina na mreži, popunjavanje obrazaca i upitnika ili preuzimanje aplikacija kada su djeca sama. Ove aktivnosti se mogu odvijati samo ukoliko su roditelji i djeca zajedno na internetu. Roditelji mogu da uspostave i socijalna pravila kao što su zabranjivanje ili ograničavanje aktivnosti, kao i tehnička ograničenja koja se odnose na filtriranje ili blokiranje određenih aktivnosti;
- Ograničenja u interakciji koja se odnose na zabranu vršnjačkih aktivnosti kao što je korišćenje elektronske pošte, ćaskanja, sms poruka, igrice na internetu...
- Otvorena ili skrivena kontrola dječjih aktivnosti na internetu ima za cilj praćenje ponašanja djece nakon upotrebe interneta (Livingstone i Helsper, 2008).

Druga klasifikacija strategija praćenja dječjih internet aktivnosti od strane roditelja je sljedeća: a) Restriktivno posredovanje; b) Evaluativno posredovanje i c) Zajednička upotreba. Restriktivno posredovanje se odnosi na roditeljske strategije koje roditeljima omogućavaju kontrolu posjećenih internet stranica, instaliranih softvera ili korišćenih elektronskih uređaja. Evaluativno posredovanje podrazumijeva uspostavljanje pravila i normi o informacijama koje djeca smiju da dijele i vremenu koje djeca provode

na mreži. Zajednička upotreba predstavlja takvu strategiju u kojoj roditelji sa djecom aktivno učestvuju prilikom njihovog pristupanja internetu, pomažu im i vode ih tokom korišćenja interneta (Navarro i saradnici, 2013).

Roditelji su ključne osobe koje mogu uticati na prevenciju i smanjenje elektronskog nasilja, kao i na to kakve će posljedice ostaviti ova vrsta nasilja na njihovu djecu. Jedna od metoda koje mogu spriječiti ovu vrstu nasilja jeste i povećano nadgledanje i nadzor dječjih aktivnosti na internetu. Pored toga što roditelji treba da vode računa o tome šta njihova djeca rade na internetu, oni bi trebalo da u kući stvaraju atmosferu koja će pomoći djeci da se osjećaju prijatno, sigurno, kao i da su puni povjerenja u svoje roditelje. Dakle, jedna od najbitnijih stvari koja u porodici treba da postoji, a od presudnog je značaja i za prevenciju i smanjenje elektronskog nasilja, jeste stvaranje atmosfere povjerenja i povjeravanja u porodici. Ovo tim prije, jer djeca često ne žele da se povjeravaju roditeljima i da dijele iskustva sa njima. Roditelji, prije svega, treba da djetetu koje je doživjelo ili je uključeno u sajber nasilje pomognu da se osjeća sigurno kao i da mu pruže bezuslovnu i bezrezervnu podršku i pomoć. Oni treba da djetetu objasne i uvjere ga da žele isti rezultat – a to je prestanak elektronskog nasilja. Roditelji moraju obezbijediti da njihovo dijete vidi da su oni odlučni i da pridaju veliku važnost zaustavljanju elektronskog nasilja. Takođe, trebalo bi da potenciraju važnost uključivanja nastavnika i stručnih saradnika koji rade u školi kako bi se problem što bolje i kvalitetnije riješio, a posljedice bile zanemarljive.

Roditelji još od najranijeg dječjeg perioda moraju ukazivati djeci na važnost empatije, tolerancije, zahvalnosti, podsticati kod njih poštovanje različitosti, altruizam, asertivnu komunikaciju... Roditelji, ukoliko vide da su djeca uradila nešto što nije primjereno na internetu, treba da pričaju o tome da to nije lijepo i da im ukažu na povrijeđenost i loša osjećanja koja su probudili kod drugara kojima su nanijeli uvredu ili su učestvovali kao nasilnici u nekom drugom obliku elektronskog nasilja. Ukoliko to budu permanentno radili, sigurno će dijete manje biti sklono uključivanju u agresivne i nasilne aktivnosti na internetu.

Problem može biti taj što roditelji nijesu dovoljno upoznati sa internetom kao i opasnostima koje vrebaju ukoliko se isti zloupotrijebi. Oni nemaju svijest o tome da jedan veliki broj djece na uzrastu do 16 godina prosljeđuje materijal nedozvoljenog sadržaja. Nažalost, nekada su roditelji toliko „površni“ po ovom pitanju da pretjeranu dječju

aktivnost na internetu miješaju sa učenjem djece rada na računaru. Neki roditelji imaju stav da je bolje da su im djeca, kako oni kažu, „na oku“, nego da lutaju napolju. Treba zaista da se zapitaju gdje su im djeca sigurnija – napolju ili na internetu. Roditelji misle da su im djeca bezbjedna dok su u svojoj sobi, dok „surfuju“ internetom. A nažalost, može da se desi da neko vrši elektronsko vršnjačko nasilje sa njima dok oni misle da su tu sasvim sigurni.

Roditelji su prve osobe koje djecu treba da usmjeravaju ka pravilnoj i korisnoj upotrebi interneta. Moraju da shvate da je internet kanal koji pruža brojne mogućnosti komunikacije, kao i da se njihovo dijete može naći u opasnosti. Naime, dijete može svakodnevno da stupa u komunikaciju sa mnogo različitih ljudi i svojih vršnjaka, od kojih svi nemaju baš dobre namjere i od kojih su mnogi potencijalno opasni. Ovdje je obaveza roditelja da usmjere djetetove aktivnosti na internetu ka onom što je dobro i korisno za njih, a isto tako s druge strane, da mu ukažu šta je to opasno i potpuno beskorisno na internetu. Roditelji nikako ne smiju biti pasivni kada je u pitanju aktivnost njihove djece na internetu. Moraju razgovarati sa djecom o upotrebi interneta, opasnostima koje ih tamo mogu vrebati. Istraživanja su otkrila da razgovor roditelja sa djecom o korisnim i lošim stranama interneta, u pozitivnoj atmosferi kada se dogodi elektronsko nasilje, podstiču roditelje da emocionalno i psihološki podrže svoju djecu, kao i da preduzmu akcije da bi se zaustavilo ovo nasilje (Kowalski i sar, 2012). Djeca često ćute o nasilju koje doživljavaju ili su u njega na neki drugi način uključena. Kowalski i saradnici smatraju da se ovo ćutanje djece o sajber nasilju dešava iz tri razloga i to: a) strah da se roditelji brinu za njih da će opet postati žrtve i zabrane im upotrebu interneta; b) odbijaju da priznaju da su roditelji u pravu kada im kažu da mogu biti u opasnosti na internetu; c) strah da će se situacija pogoršati ako roditelji budu nešto preduzeli (Kowalski i sar., 2012). Pored toga, roditelji bi trebalo da odlično upoznaju djetetova interesovanja, njegove afinitete, da znaju šta to okupira misli njihove djece, a nalazi se na internetu.

Prevenција elektronskog nasilja može se temeljiti na svijesti o štetnosti upotrebe novih tehnologija, edukaciji roditelja iz ove oblasti, provjerenim informacijama. Roditelji igraju glavnu ulogu kada je u pitanju postavljanje granica u korišćenju interneta.

Veoma važna je uloga roditelja u prevenciji elektronskog nasilja naročito prilikom zabranjivanja veb stranica koje smatraju štetnim za svoje dijete. Upravo je nedostatak roditeljskog nadzora ili njihov neadekvatan nadzor u direktnoj vezi sa povećanim rizikom

za izloženost bilo kojoj vrsti vršnjačkog nasilja, pa samim tim i elektronskog. Juvonen i Gros su u svom istraživanju došli do podataka da je 90% žrtava sakrilo od roditelja svoja iskustva vezana za nasilje. A pravdali su se time da moraju sami da se nauče nositi sa tim (Cowie, 2013). U istraživanju koje je sproveo Polanco, djeca su većinom bila mišljenja da im roditelji ne mogu adekvatno pomoći kada je u pitanju elektronsko nasilje (Polanco, 2018).

Istraživanja su pokazala da su djeca koja su nasilnici na internetu manje emocionalno vezana za svoje roditelje (slabije se slažu sa njima, manje imaju povjerenja u roditelje, teško se odlučuju da pričaju sa roditeljima ukoliko naiđu na neki problem), kao i da je rjeđe nadgledanje njihovih aktivnosti na internetu od strane roditelja (Ybarra i Mitchel, 2004). Roditelji bi zaista trebalo da se trude da saznaju sa kim i na koji način njihovo dijete komunicira preko interneta. Postoji povezanost između autoritativnog/nepažljivog stila roditelja i povećanog nivoa sajber nasilja kod njihove djece (Rosen i saradnici 2008). Slaba komunikacija između roditelja i djece, odbacivanje i nedovoljno pažnje koju im roditelji poklanjaju mogu da budu okidač za agresivne oblike ponašanja (Makri-Botsari i Karagianni, 2014). S druge strane, djeca koja dolaze iz porodica gdje je roditeljski stil autoritarni/permisivni koji je sličan stilu popuštanja manje su uključena u sajber nasilje (Makri-Botsari i Karagianni, 2014).

Nema sumnje da je dobra komunikacija između roditelja i djece ključni faktor pozitivne klime u kojoj će biti spriječeno nasilje, a između ostalog i elektronsko vršnjačko nasilje. Ukoliko roditelj pravilno razgovara sa svojim djetetom, ukoliko im djeca kažu šta ih brine, a šta im se sviđa tokom online komunikacije, roditelji će sigurno znati kako da najbolje posavjetuju svoje dijete i pomognu mu kada se pojavi problem na internetu. Da bi ta komunikacija između roditelja i djece bila konstruktivna i donijela dobre rezultate roditelji treba da imaju uvid u interakcije svoje djece na internetu. Dobro poznavanje novih tehnologija kao i povjerenje roditelja i djece imaju veliku ulogu kada je u pitanju pojava, održavanje i sprečavanje elektronskog nasilja (Makri-Botsari i Karagianni, 2014).

Vanja Rakočević je istakla bitne preporuke roditeljima kada je u pitanju prevencija elektronskog nasilja, a to su:

- Roditelji treba da pažljivo saslušaju dijete i ukoliko ono želi da razgovara sa njima o nečemu što se desilo treba to da ozbiljno shvate.

- Dobro je da roditelji pohvale dijete što je pokazalo spremnost da s njima razgovara o tome i treba da budu srećni ako vaše dijete traži pomoć od njih.
- Roditelji ne treba odmah da žure sa pretpostavkom da je u pitanju elektronsko nasilje, jer ne mogu znati o čemu se radi dok ne čuju cijelu priču.
- Bitno je razgovarati sa svojim djetetom.
- Potrebno je razgovarati i sa ostalima kojima se obraćaju za podršku, npr. s nastavnikom/com ili stručnim saradnikom/com u školi, ali bitno je da dijete zna da to rade.
- Roditelji treba jasno da kaže djetetu i da ponavlja onoliko puta koliko je potrebno da ono nije krivo za nasilje koje mu/joj se događa.
- Roditelj treba da promišljeno reaguje, ali nikako brzo.
- Bilo bi dobro da se čuju i priče ostalih koji su uključeni u nasilje.
- Roditelji treba da su svjesni činjenice da djeci koja trpe nasilje najviše pomaže je da ih neko sasluša, ali onako iskreno i istinski zainteresovano. Ukoliko odnosi u porodici „odišu“ ljubavlju, bliskošću, povjerenjem, promovisanjem empatije, tolerancije, saradničkog duha, poštovanja i uvažavanja drugih, sigurno će djeca iz takvih porodica imati manje šanse da se uključe u elektronsko nasilje (Rakočević, 2019).

Ukoliko odnosi u porodici „odišu“ ljubavlju, bliskošću, povjerenjem, promovisanjem empatije, tolerancije, saradničkog duha, poštovanja i uvažavanja drugih, sigurno će djeca iz takvih porodica imati manje šanse da se uključe u elektronsko nasilje.

5.2. Uloga škole u prevenciji elektronskog vršnjačkog nasilja

Školu pohađaju učenici koji dolaze iz različitih porodica, različitih su navika, sposobnosti, mogućnosti i potreba. Sve to bi trebalo imati u vidu i ispoštovati različitosti i individualne karakteristike djece, što će samo po sebi preventivno djelovati na razvoj konfliktnih situacija.

Škola kao sistemsko okruženje može mnogo da utiče na sprečavanje razvoja agresivnog ponašanja (Savović, 2004). U njoj je najprije moguće dijagnostifikovati potencijalne žrtve i nasilnike, otkriti raznovrsne oblike vršnjačkog nasilja i preduprijeti

ih preventivnim djelovanjem, spriječiti interventnim mjerama, a moguće je i pospješiti ih neadekvatnim vaspitnim postupcima. „Dakle, škola je institucija od čijeg vaspitnog rada umnogome zavisi u kom će se pravcu razvijati učenici kao ličnosti, da li će škola kod njih podsticati ili prevenirati ispoljavanje agresije“ (Johnson & Johnson, 1993, prema Popović, 2010: 69). Od kvalitetnog vaspitno – obrazovog rada, a osobito od dobre komunikacije nastavnika i učenika u velikoj mjeri zavisi prevencija rizičnih oblika ponašanja (Greenberg i Jennings, 2008). Škola kao institucija koja se bavi vaspitanjem i obrazovanjem, u okviru kojeg individua usvaja znanja, vještine, navike i vrijednosti, djeluje u skladu sa društvenim ciljevima i u najboljem interesu svakog pojedinca (Kostović i sar., 2011).

Veliki je značaj škole u prevenciji devijantnog ponašanja kod djece. Vršnjačko nasilje kao vrsta školskog nasilja je sve više predmet istraživanja. Vršnjačko nasilje se po završetku nastave prenosi u virtuelni svijet. Ranom uočavanju i uopšte prepoznavanju i prevenciji ove vrste nasilja najviše doprinosi dobra saradnja dva važna agensa – porodice i škole. Preventivni značaj škole je u razvoju digitalne pismenosti mladih i odraslih i razvoju socijalnih vještina (Kuzmanović i sar., 2016).

Veoma je bitna edukacija svih koji rade sa djecom vezano za elektronsko nasilje. Samo osobe koje imaju dovoljno znanja o ovoj vrsti nasilja će uspjeti da i na učenike prenesu to znanje i vještine koje će im pomoći da adekvatno prepoznaju ovo nasilje i spriječe ga. Posebno je bitno da su u školi jasno definisana pravila upotrebe interneta kao i da svi budu upućeni u sankcije koje će biti primijenjene ukoliko se ista ne poštuju.

Škola treba da jasno ukaže roditeljima i učenicima, kao i svim zaposlenima da su takva ponašanja neprihvatljiva i da će biti kažnjeni svi koji se ne budu pridržavali jasnih pravila koje propisuje škola (Ang, 2015.).

Učenike treba aktivno uključiti u sam proces prevencije elektronskog nasilja. Treba ih podsticati da istražuju o ovoj vrsti nasilja kao i da mlađim učenicima prezentuju o rezultatima svog istraživanja o elektronskom nasilju. Može se, na primjer, tražiti od učenika da izrade plakate za borbu protiv elektronskog nasilja koji će se prikazati cijeloj školi (Ang, 2015).

Klein, Cornell i Konold su sproveli istraživanje na uzorku od 3678 srednjoškolaca u cilju određivanja karakteristika pozitivne klime u školi, kao i njenih efekata na ponašanje učenika u školi. Oni su otkrili da pozitivna klima u školi u velikoj mjeri utiče

na sprečavanje devijantnog ponašanja učenika (Klein i sar., 2012). Ukoliko klima u školi nije dobra to može stvoriti frustraciju kao i nelagodu kod nekih učenika i oni će samim tim biti podložniji sajber nasilju (Kowalski i saradnici, 2014).

Načini podsticanja pozitivne klime u školi su sljedeći:

- Kontinuirano demonstriranje emocionalne podrške, tople i brižne atmosfere, snažna usredsređenost na nastavu i učenje, kao i podsticanje samopoštovanja među učenicima;
- Obuka za nastavnike na temu pozitivnih i negativnih posljedica upotrebe društvenih mreža;
- Organizacija predavanja i prezentacija za učenike vezano za korišćenje interneta;
- Podsticati vršnjačku edukaciju tokom koje će stariji učenici neformalno dijeliti iskustva koja imaju na internetu sa mlađim učenicima.
- Uspostavljanje jasnih pravila o upotrebi interneta, računara kao i drugih elektronskih uređaja, pri tome obavezno stavljanje akcenta na elektronsko vršnjačko nasilje. Postavljanje plakata vezanih za elektronsko nasilje u svim prostorijama u školi kako bi se učenici podstakli da odgovorno koriste tehnologiju;
- Pravljenje formalnog ugovora o ponašanju koji je specifičan za nasilje. Taj ugovor treba da bude strogo poštovan od strane učenika;
- Dijeljenje važnih informacija, podsjetnika i smjernica o elektronskom nasilju na audio ili video jutarnjim saopštenjima;
- Omogućavanje da učenici na anonimn način prijavljuju incidente koji se odnose, između ostalog, na sajber nasilje i koji mogu da naruše klimu u školi. Može se obezbijediti veb obrazac na internet stranici, ili email preko koga se prosljeđuju poruke stručnim saradnicima ili direktorima. Može se obezbijediti broj mobilnog telefona na koji učenici mogu pozvati i iznijeti ono što ih muči;
- Napraviti veb stranicu, blog, Facebook grupu ili Tviter stranicu za roditelje i učenike kako bi ih informisali o reakcijama na incidente;

- Motivacija učenika da pokrenu kampanju za zalaganje protiv nasilja. Podsticanje učenika da osmisle relevantan dizajn za svoju poruku i obraćanje lokalnim preduzećima i organizacijama da sponzorišu proizvodnju majica, dugmadi, privezaka za ključeve, magneta koji će koristiti za širenje ove poruke (Ang, 2015).

Kada govorimo o saradnji škole i roditelja treba biti oprezan prilikom procjenjivanja ozbiljnosti situacije, naročito ako je riječ o nasilju koje se događa u školi. Procjena stepena ozbiljnosti situacije određuje i mjere koje će biti preduzete, zato u nekim slučajevima preduzimamo mjeru u vidu razgovora sa roditeljima, sastancima prilikom kojih se vode savjetodavni razgovori i sa žrtvom i sa nasilnikom, a nakon toga i određivanje disciplinske mjere. Međutim, nije uvijek dovoljno odrediti disciplinsku mjeru, ili sazvati sastanak sa roditeljima i njihovom djecom, već nekada situacija zahtijeva oštrije mjere.

Veoma je bitna saradnja škole i roditelja kada je u pitanju elektronsko nasilje među vršnjacima. Veliki broj slučajeva ove vrste može se riješiti neformalnim putem (pozivanjem roditelja i razgovorima sa njima, savjetodavnim razgovorima sa žrtvama ili nasilnicima, kao i izricanjem disciplinskih mjera). Kada su u pitanju ozbiljniji incidenti koji uključuju ozbiljne prijetnje drugom učeniku, kada se žrtva ne osjeća sigurno u školi i kada neformalni pokušaji sprječavanja i smanjivanja nasilja ne uspiju, onda se mora pribjeći nekim oštrijim mjerama.

U istraživanju koje je sprovedeno na uzorku od 308 direktora osnovnih i srednjih škola iz Flandrije došlo se do rezultata da većina njih smatra da je nasilničko ponašanje među vršnjacima veliki problem kao i da je njihova dužnost da sa učenicima razgovaraju o ovoj temi kao i da pomognu u traženju rješenja (Vandebosch i Poels, 2014). S druge strane, neke obrazovne ustanove smatraju da elektronsko nasilje nije u nadležnosti škole, jer se događa izvan nje (Shariff, 2005). Slonje i Smith su otkrili da se učenici nerado povjeravaju nastavnicima kada je u pitanju elektronsko nasilje, jer smatraju da oni nijesu svjesni tog problema i nijesu u mogućnosti da im pomognu (Slonje i Smith, 2008).

Suočavajući se svakodnevno sa različitim izazovima, jasno nam je da kada djelujemo grupno dobijamo i bolja rješenja određenog problema. Takav slučaj jeste i sa problemom bullynga i cyberbullinga, gdje učestvovanjem roditelja, nastavnika, učenika, centra za socijalni rad, policije, odnosno djelovanjem u sprječavanju nasilja zajedničkim snagama nasilje može se svesti na minimum. Ukoliko pojedinac bude

djelovao, bez podrške ostalih pomenutih grupa, neće se doći do rješenja, odnosno problem vršnjačkog nasilja neće biti uklonjen.

6. PREGLED DOSADAŠNJIH ISTRAŽIVANJA

Vršnjačko nasilje je fenomen koji je oduvijek egzistirao. Međutim, istraživanja ove tematike su počela tek 70-tih godina XX vijeka. Sa pojavom interneta i intenzivnim razvojem elektronskih komunikacija, pojavljuje se još jedna vrsta vršnjačkog nasilja, a to je elektronsko nasilje. Istraživanja elektronskog nasilja su češća posljednjih godina. Neki autori smatraju da se elektronsko nasilje ne razlikuje od tradicionalnog nasilja (Li, 2007), dok drugi autori smatraju ove dvije vrste nasilja kvalitativno različitim (Kowalski i Limber, 2013).

Jedno od prvih istraživanja koje se bavilo temom elektronskog nasilja pokazalo je da je 6% adolescenata u Sjeverenoj Americi reklo da je nad njima vršena ova vrsta nasilja. Nakon toga je sprovedeno istraživanje među kanadskim učenicima i došlo se do rezultata da je 25% njih maltretirano preko interneta. Prvo dizajnirano istraživanje vezano za elektronsko nasilje sproveli su 2004. godine Ybarra i Mitchell. Oni su došli do rezultata da je 19% mladih u dobi od 10 do 19 godina bilo umiješano u slučajeve internet nasilja (Ybarra i Mitchell, 2004). U drugom istraživanju koje je sprovedeno u SAD-u procenat mladih koji su bili umiješani u ovu vrstu nasilja je porastao na 38%. Campbell je 2005. godine izvršila istraživanje koje je pokazalo da je 14% učesnika izjavilo da su žrtve sajber nasilja, dok je 11% njih prijavilo da su sajber nasilnici (Campbell, 2005). Li je sproveo istraživanje u 2006. godini i došao do zaključka da su 25% ispitanika sajber žrtve, dok su 17% elektronski nasilnici. Li je došao do rezultata da žrtve elektronskog nasilja najčešće zlostavljaju školski drugovi (31,8%), zatim oni van škole (11,4%) (Li, 2006). Veliki broj (15,9%) maltretira iz više izvora, dok 40,9% ne zna identitet nasilnika. Slonje i Smit su u Švedskoj izvršili istraživanje kojim su otkrili da je 5,3 učenika istaklo da su sajber žrtve, dok je njih 10,3% reklo da su elektronski nasilnici (Slonje i Smith, 2013). Tokunaga smatra da su različiti rezultati istraživanja posljedica različitih pristupa i definicija elektronskog nasilja (Tokunaga, 2011). Ono što je zabrinjavajuće jeste to što prema različitim istraživanjima nasilje preko interneta raste zajedno s razvojem tehnologije.

Elektronsko nasilje se povećava sa povećanjem broja onih koji koriste internet (Smith i saradnici, 2008). Mogućnost kontrole koja dovodi do veće slobode kada je u pitanju nasilje preko interneta je veća nego kod tradicionalnog nasilja. Odrednice koje to omogućuju su anonimnost, asinkronimnost i dostupnost (Valkenburg i Peter, 2011).

Kada su u pitanju oblici sajber nasilja koje učenici najčešće doživljavaju, rezultati

su pokazali da se najčešće doživljavaju uvrede i prozivanje imena (Juvonen i Gross, 2008). Goebert i drugi (2011) su u svom istraživanju u kojem su uzorkom obuhvatili 677 tinejdžera i došli do rezultata da je jedan od dva ispitanika bio žrtva elektronskog nasilja. Ovo istraživanje je pokazalo da su djevojke češće žrtve sajber nasilja (Safaria i sar., 2016). Broj mladih koji doživljavaju elektronsko nasilje u prosjeku se kreće od 10% do 40% (Tokunaga, 2010).

Popadić se sa saradnicima bavio istraživanjima elektronskog nasilja u Srbiji. Popadić i Kuzmanović su, na uzorku od 3.786 učenika osnovnih i srednjih škola u Srbiji, 3078 roditelja i 1514 nastavnika našli da „nešto manje od četvrtine učenika (23%) u posljednjih godinu dana trpi uznemiravanje SMS porukama (11% jednom, 12% dva ili više puta), 14% učenika u najbezbednijoj do 39% učenika u najugruženijoj školi. Uznemiravanju na socijalnim mrežama bilo je izloženo 17% učenika (9% jednom, 8% dva ili više puta)“ (Popadić i Kuzmanović, 2013: 75).

Popadić, Pavlović, Petrović i Kuzmanović (2016) došli su do rezultata da „među decom koja su rekla da su imala neko uznemirujuće iskustvo na internetu (a njih je skoro trećina ukupnog uzorka), njih 30% izjavilo je da im se tako nešto dešavalo skoro svakog meseca protekle godine, dok oko polovine kaže da im se to desilo nekoliko puta“ (Kuzmanović i sar., 2016). Istraživanje u Crnoj Gori na uzorku od 1.002 učenika uzrasta od 9 do 17 godina pokazalo je da je 14% ispitanika navelo da su im se makar jednom u posljednjih godinu dana desile uznemirujuće stvari na internetu, dok je 69% žrtava elektronskog nasilja navelo da je vršnjačko nasilje najčešći tip sajber nasilja kome su bili izloženi (Unicef, Podgorica 2016). Istraživanje o nasilju koje je 2018. godine sprovedeno u Crnoj Gori, a za potrebe projekta, pokazuje da je svako peto dijete izloženo nasilju, uglavnom verbalnom, (2006. godine je bilo svako drugo dijete izloženo nasilju). Kada je u pitanju nasilje na internetu, 18,6% učenika srednjih škola je istaklo da je doživjelo taj oblik nasilja u posljednjih mjesec dana.

U istraživanju koje su sproveli Hrnčić i Lončar „na uzorku od 249 učenika viših razreda osnovnih škola u Pljevljima u Crnoj Gori, pokazalo se da je 13,7% učenika izjavilo da su bili žrtve vršnjačkog sajber nasilja i 12,1% njih da su bili njegovi izvršioc, dok je 27,7% učenika je izjavilo da poznaju učenika/učenicu koji je doživio vršnjačko sajber nasilje“ (Hrnčić i Lončar, 2016: 137). Unicefovo istraživanje u Hrvatskoj je pokazalo da je 34% djece u dobi od 10 do 15 godina doživljavalo neki oblik vršnjačkog

nasilja putem novih tehnologija 1-2 puta mjesečno ili češće (Pregrad i saradnici, 2010). Istraživanje koje su sproveli Poliklinika za zaštitu djece grada Zagreba i Hrabri telefon pokazalo je da je 12,1% djece doživjelo nasilje na Facebooku, a 9,6% ih se ponašalo nasilno. „Svako peto dijete izjavljuje da je nekoliko puta ili često primalo uvredljive poruke ili komentare putem Facebooka, svako drugo je to doživjelo bar jedan put, 9% djece priznaje da je to više puta činilo. O svakom četvrtom djetetu su putem Facebooka su širili laži, a 7% djece priznaje da je to i samo činilo“ (Poliklinika za zaštitu djece grada Zagreba, Hrabri telefon, 2013).

Baić i saradnici su studijom obuhvatili 300 učenika petih, šestih, sedmih i osmih razreda u Autonomnoj pokrajini Vojvodina, od kojih su 147 bili muškarci i 153 žene. Istraživanje je pokazalo da je svaki drugi osnovnoškolac bio žrtva elektronskog nasilja. Takođe, ovo istraživanje je pokazalo da su djevojčice bile žrtve češće od dječaka. Učenici su najčešće doživljavali isključenje iz grupa (30,3%), lažno predstavljanje, (27,7%) vrijeđanje (22,7%) i ogovaranje (20%). Manji procenat njih su bili žrtve otkrivanja tajni (16,7), laganja (16%), i uznemiravanja (5,7%). Ovo istraživanje je pokazalo da je svaki četvrti osnovnoškolac počinitelj nekog oblika sajber nasilja (Baić i sar., 2017). Aizenkot Dana (2008) je istraživala o sajber nasilju i njegovim vrstama koje se događaju putem Whatsappa. Došla je do rezultata da je 70% učenika osnovnih i srednjih škola doživjelo elektronsko nasilje, a najviše su bile zastupljene uvredljive poruke i izbacivanje iz grupa, kao i postavljanje uvredljivih fotografija. Kowalski i Limber (2007) su vršili istraživanje o zastupljenosti i oblicima elektronskog nasilja na uzorku sastavljenom od učenika osnovnih i srednjih škola. Rezultati su pokazali da je 11% učenika bilo jednom u posljednjem mjesecu žrtva ove vrste nasilja (samo žrtve), njih 7% i žrtve i nasilnici, dok je 4% učenika bilo nasilno prema nekom drugom (samo nasilnici). Od oblika nasilja najčešće se pominju instant poruke. Li (2007) je došao do podatka da su elektronskom nasilju više izloženi oni učenici koji više vremena provode na internetu. Neka istraživanja kažu da 36% učenika je doživjelo i tradicionalno i elektronsko nasilje (Ybarra i sar., 2007), dok su druga istraživanja pokazala da je 85% mladih ljudi koji su bili žrtve elektronskog nasilja doživljavaju i nasilje u školi (Juvonnen i Gross, 2008).

Patchin i Hinduja došli su do rezultata da je 30% učenika mlađih od 18 godina prijavilo da su žrtve elektronskog nasilja, a 11% je priznalo da su oni bili u ulozi elektronskih nasilnika (Patchin i Hinduja, 2006). Upoređujući ovu studiju sa studijom

istih istraživača na istoj populaciji iz 2008. godine stopa prevalencije je bila malo viša (34,6%). Kovalski i Limber su sproveli istraživanje u kojem su populacija bili srednjoškolci i rezultati istog su pokazali da je 18% ispitanika bilo elektronski zlostavljano u posljednjim mjesecima, dok je 11% priznalo da su bili nasilnici (Kowalski i Limber, 2007).

Rezultati koje je dobio Li pokazuju da je skoro 54% učenika bilo žrtva tradicionalnog zlostavljanja, dok je više od četvrtine bilo žrtva elektronskog nasilja. Skoro svaki treći učenik je maltretirao druge putem tradicionalnog nasilja, dok je skoro 15% njih bilo uključeno u elektronsko nasilje. Skoro 60% žrtava sajber nasilja su žene, dok su preko 52% sajber nasilnika muškog pola. 22,7% je napadnuto samo putem e-pošte, 36,4% samo u čat sobama, dok je 40,9% napadnuto iz više izvora, uključujući e-poštu, čat sobe, mobilni telefon. Kod sajber nasilnika obrazac je bio nešto sličan. Preko 9% reklo je da su koristili samo e-poštu, 36,4% koristilo je samo sobu za ćaskanje, a skoro 55% koristi više izvora za nasilje. Dakle, većina je koristila više vrsta elektronske komunikacije da bi maltretirala druge. Kada su u pitanju sigurnosne strategije u sajber prostoru, više od tri četvrtine ispitanika reklo je da poznaje te strategije bezbjednosti. 47% tih učenika je te strategije naučilo od svojih roditelja, škola i/ili više izvora. Samo nešto više od 28% su naučili sami (Li, 2005). „Oko 20% od preko 4400 nasumično odabranih učenika od 11 do 18 godina koje smo anketirali 2010. godine pokazalo je da su bili žrtva u nekom trenutku svog života. Otprilike taj isti broj ispitanika priznao je da su bili sajber nasilnici tokom svog života“ (Hinduja i Patchin, 2009: 5).

Prema istraživanju The National Crime Prevention Council (2006) koje je uključivalo 824 učenika između uzrasta između 13-17 godina, 71% ispitanika je reklo da bi prilikom elektronskog nasilja blokirali nasilnika, 66% bi reklo nasilniku da prestane sa takvim ponašanjem, 45% kaže da roditelji treba da kažu svojoj djeci koja su pogrešna ponašanja na internetu, 43% bi reklo odraslima za nasilje na internetu, 38% učenika iz ovog istraživanja smatra da mediji treba da objavljuju poruke protiv nasilja, a 38% njih ističe da škole treba da imaju pravila za elektronsko nasilje, dok 33% njih kaže da škole treba da edukuju mlade koliko je štetno elektronsko nasilje, 32% smatra da odrasle treba obučiti kako da reaguju kada je u pitanju elektronsko nasilje, dok 10% ispitanika ne bi ništa uradilo po pitanju elektronskog nasilja. Li (2010) je istraživanjem došla do podataka da čak 40% učenika ne bi reklo odraslima kada ih neko zlostavlja putem interneta, a samo

jedno od deset bi o tome informisalo odrasle. Nansel i saradnici (2001) su došli do zaključka da je promjena školske klime, tj. stvaranje one klime koja obeshrabruje nasilje jedan od najuspješnijih programa prevencije, dok Olveus i Limber (1999) ističu da u prevenciji veliku ulogu igra postavljanje jasnih pravila i posljedica za počiniocima nasilja. Pored toga, kao vrlo bitnu stavku u prevenciji nasilja ističu razvoj prosocijalnih vještina (empatije, tolerancije, samokontrole, samopouzdanja), kao i uključenost roditelja učenika (Nansel i saradnici, 2001; Olveus i Limber 1999). Vandebosh (2014) je vršila istraživanje kako bi od 309 zaposlenih u srednjoj školi u Flandriji saznala o iskustvima sa elektronskim nasiljem među učenicima kao i njihovoj prevenciji. Došla je do podatka da zaposleni u školama smatraju da je elektronsko nasilje problem i da njegovu prevenciju smatraju svojom obavezom, ali da su često nesigurni i ne znaju da li su njihove akcije prikladne da bi spriječile nasilje na internetu. Istraživanje koje su sprovodili Kowalski i Limber ispitalo je učestalost elektronskog nasilja među srednjoškolcima. U ovom istraživanju je učestvovalo ukupno 3767 učenika osnovnih i srednjih škola na jugoistoku i sjeverozapadu Sjedinjenih Država. 11% od ukupnog broja učenika je izjavilo da su doživjeli elektronsko nasilje najmanje jednom u posljednjih nekoliko mjeseci (samo žrtve), 7% je izjavilo da su i nasilnici i žrtve, dok je 4% ispitanika reklo da su vršili elektronsko nasilje na nekim drugim u prethodnih nekoliko mjeseci (samo nasilnici). Najčešća sredstva elektronskog maltretiranja su bile instant poruke, chat sobe i elektronska pošta (Kowalski i Limber, 2007).

Kada su u pitanju oblici sajber nasilja koje učenici najčešće doživljavaju, rezultati su pokazali da se najčešće doživljavaju uvrede i prozivanje imena (Juvonen i Gross, 2008). Goebert i drugi (2011) su u svom istraživanju u kojem su uzorkom obuhvatili 677 tinejdžera i došli do rezultata da je jedan od dva ispitanika bio žrtva elektronskog nasilja.

Istraživanje koje su sprovodili Patchin i Hinduja 2007. godine na uzorku od 1963 srednjoškolca iz 30 škola u jednom od najvećih okruga u SAD-u pokazuje da su i žrtve i nasilnici elektronskog vršnjačkog nasilja imali niži nivo samopoštovanja od onih koji nijesu uključeni u ovu vrstu nasilja (Patchin i Hinduja, 2010).

Istraživanje koje je rađeno na uzorku od 1353 španskih adolescenta pokazuje da su se žrtve elektronskog nasilja osjećale tužno, a zatim odbačeno. A oni koji su doživjeli da budu i žrtve i nasilnici, najviše su se osjećali uvrijeđeno, a zatim preplašeno (Gualdo i saradnici, 2015).

Helen Cowie je došla do rezultata da su posljedice elektronskog nasilja oštećenje samopoštovanja, lošija akademska postignuća i narušeno emocionalno blagostanje (Cowie, 2013).

Istraživanjem sprovedenim na uzorku od 261 učenika dvije srednje škole školske 2009/2010. godine u centru grada Osmanie utvrđeno je da postoji pozitivna korelacija između sajber žrtava, depresije i anksioznosti (Ayas, 2014).

Faryadi je istraživao emocionalne i fiziološke efekte sajber maltretiranja na studentima univerziteta. Primarni cilj ovog istraživanja je bio da se identifikuju žrtve elektronskog nasilja i kritička analiza njihovih emocija i raspoloženja, kako bi se omogućila intervencija u borbi protiv ove vrste nasilja. U ovom istraživanju je učestvovalo 365 ispitanika. Rezultati pokazuju da je značajan broj ispitanika (13%) imao emocionalne posljedice, dok je 85% ispitanika navelo da je nakon sajber maltretiranja bilo pod stresom. Većina ispitanika (70%) složila se da elektronsko nasilje negativno utiče na akademsko postignuće žrtava (Faryadi, 2011).

Istraživanje koje je sproveo Hyunjoo na uzorku od 121 studenta koledža na Univerzitetu Ilionis u Čikagu, pokazuje povezanost između sajber nasilja i manjka samopoštovanja, povećane anksioznosti i depresije (Hyonjoo, 2013). Rezultati ovog istraživanja pokazuju da učesnici u elektronskom nasilju imaju češće misli o samoubistvu, da imaju emocionalne probleme, delinkventni su, češće koriste psihoaktivne supstance. Tokom istraživanja na uzorku od 400 mladih u Kanadi, utvrđeno je da su simptomi depresije i suicidalne ideje povezani sa sajber nasiljem (Bonanno i Himel, 2013). Dodatno istraživanje u 2007. godini na skoro 2000 učenika srednjih škola otkrilo je da su za sajber nasilnike karakterističnije samoubilačke ideje i pokušaji samoubistva nego za učenike koji nijesu uključeni u elektronsko nasilje (Hinduja i Pattchin, 2010).

Rezultati istraživanja koje su sproveli Kircabrun i saradnici ukazuju da je činjenje elektronskog nasilja povezano sa depresijom, emocionalnim traumama u djetinjstvu i niskim samopoštovanjem (Kircabrun i sar., 2018). Još jedno istraživanje pokazuje da su depresija i nisko samopoštovanje zajednički ishodi i za žrtve i za počinioce. Takođe su loša akademska postignuća posljedica sajber nasilja (Đuraković i saradnici, 2014).

7. PROBLEM I PREDMET ISTRAŽIVANJA

7.1. Problem istraživanja

Vršnjačko nasilje je posljednjih godina sve više aktualna tema. To je fenomen koji je aktuelan u svakom vremenu i njegovom proučavanju neophodno je posvetiti dovoljnu pažnju. Akcenat koji se stavlja na istraživanje i analiziranje tematike vršnjačkog nasilja u velikoj mjeri je od pomoći kada je u pitanju shvatanje uzroka koji do njega dovode, njegovog ranog prepoznavanja kao i pronalaženje adekvatnih načina prevencije istog.

Razlikujemo više oblika vršnjačkog nasilja. Jedan od najaktuelnijih oblika vršnjačkog nasilja je elektronsko vršnjačko nasilje. Elektronsko nasilje može se javiti u više oblika, a svaki taj oblik zavrijeđuje da se posveti pažnja njegovom analiziranju i proučavanju. Doživljavanje elektronskog nasilja može dovesti do brojnih negativnih posljedica. Prema rezultatima istraživanja koja smo proučavali elektronsko nasilje može dovesti do povećanog nivoa depresije, anksioznosti, stresa, nedostatka samopoštovanja, lošijeg akademskog uspjeha, lošije socijalizacije itd. Kao uzrok ove vrste nasilja u literaturi se najčešće navodi prolaženje kroz neki težak periodonih koji čine elektronsko nasilje, kao i osveta, ljubomora, potreba za prestižom...

Sve navedeno nas je podstaklo da ovoj temi posvetimo svoje istraživanje.

Problem našeg istraživanja bi bio: *zastupljenost različitih oblika elektronskog vršnjačkog nasilja među srednjoškolcima, njegovi uzroci i posljedice, kao i prevencija istog.*

7.2. Predmet istraživanja

Predmet našeg istraživanja je *proučavanje i istraživanje sve prisutnijeg oblika vršnjačkog nasilja – elektronskog nasilja.*

Analizom domaće i strane literature o elektronskom nasilju dobili smo podatke koji su bili smjernice za naš dalji rad. Rezultati koje smo dobili nakon istraživanja na terenu će nam pomoći da saznamo kakvo je trenutno stanje kada je u pitanju prisustvo oblika elektronskog nasilja u našim školama, da li se i na koji način radi na njegovom

sprečavanju, kakvo mišljenje o tome imaju nastavnici i stručni saradnici u našim srednjim školama.

Imajući u vidu metodologiju korišćenu u istraživanju kao i literaturu vezanu za ovu tematiku sigurni smo da će istraživanje imati dobar naučni doprinos i pomoći nam da damo adekvatne smjernice za unapređenje postojećeg stanja kada je u pitanju blagovremeno prepoznavanje oblika elektronskog nasilja, njegovih uzroka, posljedica među srednjoškolcima, kao i njegova efikasnija prevencija.

8. CILJ I HIPOTEZE

Cilj istraživanja jeste utvrditi koji su to najčešći oblici elektronskog nasilja među srednjoškolcima, koliko se često srednjoškolci susreću sa ovom vrstom nasilja, šta podstiče djecu da budu nasilna na internetu, koje su posljedice elektronskog nasilja po žrtve i žrtve/nasilnike, kao i koji su to najbolji načini prevencije istog koji se koriste u školama i šta nastavnici i stručni saradnici smatraju koji bi to bili najbolji načini prevencije, a šta misle o svojim kompetencijama za vršenje adekvatne prevencije elektronskog nasilja među srednjoškolcima. To smo uradili na sljedeći način:

- kroz proučavanje i analizu domaće i strane literature koja se bavila vršnjačkim nasiljem, sa posebnim naglaskom na elektronsko vršnjačko nasilje, njegove oblike, uzroke i posljedice ove vrste nasilja, karakteristike žrtava i nasilnika istog, prevenciju elektronskog nasilja;
- kroz istraživanje zastupljenosti činjenja i doživljavanja elektronskog nasilja među srednjoškolcima kao i najčešćih oblika ove vrste vršnjačkog nasilja;
- kroz istraživanje faktora koji podstiču učenike da budu nasilni prema vršnjacima na internetu posljedica činjenja i doživljavanja elektronskog nasilja, sa posebnim naglaskom na povezanost činjenja i doživljavanja elektronskog nasilja i nivoa samopoštovanja, depresije, anksioznosti i stresa, akademskog uspjeha, socijalne izolacije i prolaženja kroz neki težak period u životu.
- kroz istraživanje stavova i iskustava nastavnika o elektronskom nasilju, njegovim najčešćim oblicima, njegovoj zastupljenosti među srednjoškolcima, oblicima prevencije ovog nasilja u našim školama kao i najuspješnijim metodama i strategijama za prevenciju ove vrste nasilja.
- kroz istraživanje mišljenja stručnih saradnika o prevenciji elektronskog nasilja, postojećim strategijama i metodama prevencije kao i prijedlozima i preporukama za efikasnu prevenciju istog.

Shodno tome pošli smo od sljedećih hipoteza:

H1: Pretpostavlja se da srednjoškolci čine i doživljavaju elektronsko nasilje.

H2: Pretpostavljamo da je među srednjoškolcima najzastupljeniji oblik nasilja preko intereneta *širenje neugodnih glasina i ruganje preko interneta*, a najmanje zastupljeno je *hakovanje tuđih internet stranica*.

H3: Pretpostavljamo da su žrtve elektronskog vršnjačkog nasilja depresivne, anksiozne i pod stresom u većem stepenu nego neuključeni u nasilje.

H4: Pretpostavljamo da su nasilnici elektronskog vršnjačkog nasilja depresivni, anksiozni i pod stresom u većem stepenu nego neuključeni u nasilje.

H5: Pretpostavljamo da su oni koji su istovremeno i žrtve i nasilnici elektronskog vršnjačkog nasilja depresivni, anksiozni i pod stresom u većem stepenu od neuključenih u ovu vrstu nasilja kao i od onih koji su samo žrtve i samo nasilnici.

H6: Očekuje se da žrtve i nasilnici elektronskog vršnjačkog nasilja imaju niži nivo samopoštovanja od učenika koji nijesu uključeni u ovu vrstu nasilja.

H7: Očekuje se da učenici koji su istovremeno i žrtve i nasilnici elektronskog vršnjačkog nasilja imaju niži nivo samopoštovanja od učenika koji nijesu uključeni u ovu vrstu nasilja.

H8: Očekuje se da žrtve elektronskog nasilja popuštaju u akademskom uspjehu iako su prije nego što su doživjele ovo nasilje bile odlični učenici.

H9: Pretpostavlja se da su žrtve elektronskog nasilja nakon doživljavanja elektronskog nasilja u većoj mjeri socijalno izolovane nego što su bile prije nego što su doživjele isto.

H10: Očekuje se da su elektronski nasilnici većinom djeca koja prolaze kroz neki težak period (razvod braka roditelja, bolest ili smrt roditelja, selidba...).

H11: Pretpostavljamo da se u školama ne vrši adekvatna prevencija elektronskog vršnjačkog nasilja.

H12: Pretpostavlja se da nastavnici i stručni saradnici smatraju da nijesu u dovoljnoj mjeri kompetentni da vrše uspješnu prevenciju elektronskog nasilja među učenicima srednjih škola.

9. MATERIJALI, METODE I PLAN ISTRAŽIVANJA

Prva faza istraživanja se odnosi na analizu i proučavanje raznovrsne literature koja se bavi tematikom vršnjačkog nasilja. Analizirali smo domaću i stranu literaturu koja se prvenstveno bavi elektronskim nasiljem među vršnjacima, učenicima srednjih škola. Proučavali smo određivanje pojma elektronskog nasilja sa stanovišta brojnih autora, njihove podjele elektronskog nasilja, istraživanja ovog fenomena, uzroke i posljedice ove vrste nasilja, karakteristike elektronskih nasilnika i žrtava nasilja na internetu, kao i načine prevencije istog u školama.

Druga faza istraživanja je istraživanje na terenu koje je obuhvatilo populaciju nastavnika i učenika srednjih škola na teritoriji Crne Gore. Uzorak čine 202 učenika, 100 nastavnika i 10 stručnih saradnika iz 10 srednjih škola sa teritorije naše države. Najprije smo izvršili preliminarno istraživanje na uzorku od po 40 ispitanika iz sve tri grupe, kako bismo provjerili adekvatnost mjernih instrumenata (Skala činjenja i doživljavanja elektronskog nasilja, skala kojom se procjenjuje nivo depresivnosti, anksioznosti i stresa, skala za mjerenje samopoštovanja, studije slučaja, fokus grupni intervju za nastavnike sa audio zapisom, intervju za stručne saradnike).

Glavno istraživanje je sprovedeno u prvom polugodištu školske 2020/21 godine.

U radu je primjenjivana kvantitativna i kvalitativna istraživačka metodologija. Budući da je riječ o elektronskom vršnjačkom nasilju kao kompleksnom fenomenu, neophodna je primjena deskriptivne metodološke aparature. Imajući u vidu postavljeni cilj i istraživačke hipoteze primijenile su se njima adekvatne istraživačke tehnike i instrumenti.

Za prikupljanje podataka zastupljenosti ove vrste nasilja među vršnjacima, njegovim najčešćim oblicima koristili smo Skalu činjenja i doživljavanja elektronskog nasilja. Riječ je o Skali činjenja i doživljavanja nasilja preko interneta (engl. Cyber victim and bullying scale, Cetin i sar., 2011). Skala ispituje doživljavanje i činjenje nasilja preko interneta u posljednjih godinu dana. Sastoji se od dva dijela, pri čemu svaki dio sadrži 22 čestice. U prvom dijelu (subskala doživljavanje nasilja preko interneta) učesnici na skali od 1 (nikad) do 5 (uvijek) procjenjuju je li im se opisano ponašanje dogodilo. U drugom dijelu (subskala činjenje nasilja preko interneta) na identičnim česticama sudionici procjenjuju jesu li se i sami tako ponašali (Cetin i sar., 2011).

Za potrebe našeg istraživanja mi smo uradili faktorsku analizu Skale činjenja i doživljavanja elektronskog nasilja. Nakon faktorske analize ove skale dobili smo tri subskele za doživljavanje i tri subskele za činjenje. Naime, naša faktorska analiza uputila je na 3 faktora: a) verbalno nasilje na internetu; b) skrivanje identiteta na internetu i laži preko interneta i c) kriminalne radnje i krivotvorenje na internetu.

Ograničenje ove skale tiče se toga što se oslanjamo na samoprocjenu ispitanika i postoji mogućnost da oni daju društveno prihvatljive odgovore. Iako je ova skala pouzdana i primjenjivana u brojnim istraživanjima, u skali nijesu obuhvaćena sva ponašanja koja mogu da se okarakterišu kao sajber nasilje.

Pored Skale činjenja i doživljavanja elektronskog nasilja korišćen je fokus grupni intervju sa audio zapisom koji je planiran za prikupljanje podataka o tome kako nastavnici shvataju pojam elektronsko nasilje među vršnjacima, da li su upoznati sa oblicima ove vrste nasilja, koliko znaju o zastupljenosti istog među srednjoškolcima, da li je po njihovom mišljenju učešće u elektronskom vršnjačkom nasilju povezano sa prolaženjem djece kroz neki težak period, da li učešće u ovoj vrsti nasilja utiče na akademski uspjeh učenika kao i na njihov socijalni status, da li su nastavnici osposobljeni za njegovu prevenciju, koliko se pažnje u školi posvećuje prevenciji ove vrste nasilja i zaštiti djece od istog i šta bi škola mogla da preduzme da bi se vršila adekvatna prevencija i zaštita učenika od ove vrste nasilja. Intervju za stručne saradnike je korišćen kako bismo od stručnih saradnika saznali da li shvataju pojam elektronsko nasilje među vršnjacima, da li su upoznati sa oblicima ove vrste nasilja, koliko znaju o zastupljenosti istog među srednjoškolcima, da li je po njihovom mišljenju učešće u elektronskom vršnjačkom nasilju povezano sa prolaženjem djece kroz neki težak period, da li učešće u ovoj vrsti nasilja utiče na akademski uspjeh učenika kao i na njihov socijalni status, da li su stručni saradnici osposobljeni za njegovu prevenciju, koliko se pažnje u školi posvećuje prevenciji ove vrste nasilja i zaštiti djece od istog i šta bi škola mogla da preduzme da bi se vršila adekvatna prevencija i zaštita učenika od ove vrste nasilja. Ograničenje fokus grupnog intervjua i intervjua se ogleda u tome što se tu oslanjamo na odgovore nastavnika i stručnih saradnika koji mogu davati društveno prihvatljive odgovore koji nijesu u skladu sa realnom situacijom. Studiju slučaja smo koristili kako bismo došli do podataka šta to najčešće podstiče nasilnike da vrše ovu vrstu nasilja, kao i da bismo vidjeli koje su to posljedice elektronskog vršnjačkog nasilja po žrtve i po nasilnike. Pored ovih

instrumenata koristili smo i skalu kojom se procjenjuje nivo depresivnosti, anksioznosti i stresa kako oni (DASS21) kako bismo utvrdili da li i u kojoj mjeri doživljavanje elektronskog nasilja dovodi do depresije, anksioznosti i stresa. Ovu skalu smo izabrali jer rezultati istraživanja koji su provjeravali njene psihometrijske kvalitete ukazuju na to da psihometrijski kvalitete skale DASS-21 je preporučuju za upotrebu u istraživanjima neprijatnih emocionalnih stanja kod adolescenata. DASS-21 je mjera samoizvještavanja od 21 stavke dajući tri podrazreda od sedam stavki svaki: depresija (npr., izgleda da nijesam doživio nijedan pozitivan osećaj uopšte), anksioznost (npr. bila sam svjesna suvoće usta) i stres. Učesnici su zamoljeni da navedu koja izjava se odnosi na njih tokom prošle nedjelje na Likertovoj skali sa 4 tačke (Uopšte se ne odnosi na mene = 0; U neku ruku se odnosi na mene, ili u nekom trenutku = 1; Odnosi se na mene u značajnoj mjeri, ili dobar dio vremena = 2; Odnosi se na mene jako, ili većinu vremena = 3). Za svaku potkategoriju, rezultat dobijen tim odgovorima zbraja se i množi. Ocjene za dvije podgrupe DASS-21 kreću se od 0 do 42. Više ocjene su veći nivoi depresije i anksioznosti. Za potkategoriju depresije, ukupna ocjena od 21 ili više ukazuje na jaku depresiju. Za potkategoriju anksioznosti, ukupna ocjena od 15 ili više ukazuje na jaku anksioznost. DASS-21 ima visoku pouzdanost, konzistentnu strukturu faktora i visoku konvergentnu valjanost. Ograničenje ove skale se na to da se ovdje oslanjamo na samoprocjenu ispitanika.

Samopoštovanje je procijenjeno korišćenjem Rosenbergove skale samopoštovanja (RSE; Rosenberg, 1965). RSE je mjera samoizvještavanja od 10 predmeta za procjenu nečijeg samopoštovanja (npr. u cjelini, ja sam zadovoljan sobom). Učesnici su bili zamoljeni da kažu kako se osjećaju prema sebi sa Likertovom skalom od 4 tačke (izrazito se ne slažem = 1, da se potpuno ne slažem = 4). Srednja ocjena od 10 predmeta kreće se od 1 do 4, sa većom vrijednosti koje predstavljaju viši nivo samopoštovanja. Svaki odgovor se procjenjuje na tako što se odgovori od 1 do 5 izračunavaju se na osnovu rezultata od 4 do 1, dok pitanja od 6 do 10 izračunavaju se od 1 do 4. Ako konačan rezultat bude u rasponu od 30 do 40 bodova to ukazuje na visoko samopoštovanje, ako je konačan rezultat u rasponu između 26 i 29 bodova, nivo samopoštovanja je srednji, dok ukoliko je rezultat 25 bodova i manji samopoštovanje to ukazuje na nisko samopoštovanje. RSE ima visoku pouzdanost, konzistentnu strukturu faktora i visoku konvergentnu valjanost.

Ograničenje skale se može ogledati u tome što se oslanjamo na samoprocjenu ispitanika koja može biti maskirana društveno poželjnim i prihvatljivim odgovorima ispitanika.

Fokus grupni intervju sa nastavnicima i intervju sa stručnim saradnicima smo kreirali i za potrebe prikupljanja podataka o uticaju doživljavanja elektronskog nasilja na akademski uspjeh učenika i njihovu socijalnu izolaciju, kao i prolaženju kroz neki težak period kao motive za elektronsko nasilje.

9.1. Populacija i uzorak istraživanja

Populacija u našem istraživanju su srednjoškolci, nastavnici i stručni saradnici iz škola u Crnoj Gori. Uzorkom je obuhvaćeno 202 učenika trećeg i četvrtog razreda srednje škole, 100 nastavnika i 10 stručnih saradnika. U istraživanju je učestvovalo 111 djevojčica i 91 dječak. To su učenici 17-18 godina među kojima je upotreba interneta veoma popularna. Istraživanje je vršeno u sjevernoj, južnoj i centralnoj regiji Crne Gore.

Tabela 1. Uzorak istraživanja

ŠKOLA	GRAD	Broj učenika	Broj nastavnika	Broj stručnih saradnika
JU Gimnazija „Stojan Cerović“	Nikšić	20	10	1
JU Gimnazija „Slobodan Škerović“	Podgorica	20	10	1
JU Srednja stručna škola „Ivan Uskoković“	Podgorica	20	10	1
JU Ekonomska škola „Mirko Vešović“	Podgorica	20	10	1
JU Srednja mješovita škola	Plav	21	10	1

„Bećo Bašić“				
JU Gimnazija „30 septembar“	Rožaje	20	10	1
JU Gimnazija „Miloje Dobrašinović“	Bijelo Polje	20	10	1
JU Srednja mješovita škola „Mladost“	Tivat	20	10	1
JU Srednja mješovita škola „Ivan Goran Kovačić“	Herceg Novi	21	10	1
JU SMSŠ „Danilo Kiš“	Budva	20	10	1
10 škola	10 gradova	202 učenika	100 nastavnika	10 stručnih saradnika

10. OBRADA, INTERPRETACIJA I DISKUSIJA DOBIJENIH REZULTATA

10.1. Zastupljenost elektronskog nasilja među srednjoškolicima

U našem radu smo željeli da utvrdimo kolika je zastupljenost činjenja i doživljavanja elektronskog nasilja među srednjoškolicima.

Za prikupljanje podataka zastupljenosti ove vrste nasilja među vršnjacima, njegovim najčešćim oblicima korišćena je Skala činjenja i doživljavanja elektronskog nasilja. Skala činjenja i doživljavanja nasilja preko interneta (engl. Cyber victim and bullying scale, Cetin, Yaman i Peker, 2011).

U našem istraživanju smo radili faktorsku analizu Skale činjenja i doživljavanja elektronskog nasilja.

Faktorska analiza za subskalu Činjenje nasilja na internetu

Program faktorske analize generiše brojne tabele. Prva tabela rezultata je matrica korelacije koja pokazuje kako je svaka od 22 stavke povezana sa svakom od ostalih 21. Imajte na umu da su neke korelacije visoke (npr.+ili -0,60 ili veće), a neke niske (tj.blizu nule). Visoke korelacije ukazuju na to da su dvije stavke povezane i vjerovatno će biti grupisane faktorskom analizom.Srednja korelacija (od 0,20 do 0,60) znači da će ove stavke možda biti u istom faktoru. Zatim se ispituje nekoliko pretpostavki. Odrednica (smještena ispod matrice korelacije) je 0,00000001061, tako da je ova pretpostavka ispunjena. Ako je odrednica nula, tada se ne može dobiti faktorsko analitičko rješenje, jer bi to zahtijevalo deljenje sa nulom. To bi značilo da se barem jedan od predmeta može razumjeti kao linearna kombinacija nekog skupa drugih predmeta.

Tabela 2. KMO i Bartlettov test EFA analize Skale činjenja elektronskog nasilja

KMO and Bartlett's Test		
Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.		0,909
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	2916,427
	Df	231
	Sig.	0,000

Kaiser – Meier (KMO) mjera treba da bude veća od 0,70 (ovdje je 0,909) i neadekvatna ako je manja od 0,50. KMO test govori jednom da li svaki faktor predviđa dovoljno stavki ili ne. Bartlettov test treba da bude značajan (tj. vrijednost značajnosti manja od 0,05) (ovdje je <0,001); to znači da su promjenljive u korelaciji dovoljno visoko da daju razumnu osnovu za faktorsku analizu. U tabeli označenoj kao KMO i Bartlettov test, statistika KMO treba da bude veća od 0,5 kao minimum; ako ne prikupi više podataka. Bartlettov test sferičnosti treba da bude značajan (vrijednost Sig. Treba da bude manja od .05).

Bartlettovim testom sfericiteta dobijeno je da se naša matrica statistički značajno razlikuje od matrice identiteta ($\chi^2 = 2916,427$; $df = 231$, $p < 0,001$), što ponovo znači da su podaci pogodni za faktorizaciju jer rezultati testa upućuju na to da se ova matrica statistički značajno razlikuje od matrice identiteta.

Naš uzorak je dovoljno veliki. Nema puno odstupanja manje od 0,5 u tabeli *Communalities*, a pogotovo možemo uzorak prihvatiti jer je KMO izvrstan „Štaviše, vrijednosti između 0,5 i 0,7 su osrednje, vrijednosti između 0,7 i 0,8 su dobre, vrijednosti između 0,8 i 0,9 su sjajne, a vrednosti iznad 0,9 su odlične“ (Hutcheson & Sofroniou, 1999).

Ova tabela *Comunalities* predstavlja odnos između promjenljive i svih ostalih promjenljivih (tj. kvadrat višestruke korelacije između stavke i svih ostalih stavki).

Tabela 3. Comunalities

	Initial	Extraction
1. Širio/la sam glasine o nekom na internetu	0,730	0,686
2. Davao/la sam pogrdne nadimke na internetu	0,801	0,760
3. Koristio/la sam uvredljive simbole	0,814	0,875
4. Rugao/la sam se na internetu	0,763	0,747
5. Zabavljala sam se dijeljenjem informacija o nekom na internetu	0,702	0,617

6. Pisao/la sam uvredljive komentare na web lokacijama	0,750	0,666
7. Koristio/la sam ponižavajuće izraze na internetu	0,779	0,757
8. Koristio/la sam nečiji identitet bez njegovog znanja na internetu	0,602	0,612
9. Sakrivao/la sam identitet na internetu	0,499	0,377
10. Ulazio/la sam na nečiju privatnu stranicu bez dozvole na internetu	0,661	0,679
11. Hakovao/la sam nečije privatne stranice bez dozvole	0,643	0,558
12. Slao/la sam zaražene datoteke putem emaila	0,663	0,611
13. Dijelio/la sam nečije video zapise na internetu bez dozvole	0,780	0,608
14. Dijelio/la sam nečije fotografije na internetu bez dozvole	0,760	0,534
15. Uređivao/la sam fotografije na internetu na uvredljiv način	0,742	0,709
16. Koristio/la sam seksualne simbole tokom ćaskanja na internetu	0,733	0,752
17. Forsirao/la sam priče o seksualnim iskustvima na internetu	0,682	0,661
18. Dijelio/la sam slike sa seksualnim sadržajem na internetu	0,772	0,753
19. Koristio/la sam jezik koji vrijeđa putem emaila	0,586	0,518
20. Upotrebljavao/la sam internet u svrhu ogovaranja/klevete	0,587	0,535
21. Koristio/la sam internet kao propagandni materijal u svoju korist	0,522	0,485
22. Koristio/la sam internet kao lažni čin	0,574	0,569

Metoda ekstrakcije: faktoring nove ose

Za metodu ekstrakcije faktora korišćena je metoda zajedničkih faktora **Principal Axis Factoring**. Najčešće korišćene metode ekstrakcije su metoda glavnih komponenti (PCA, principal components analysis) i **metoda zajedničkih faktora (PAF, Principal Axis Factoring)**. Metoda glavnih komponenti podrazumijeva procjenu svih komunaliteta na 1, dok metoda zajedničkih faktora postupcima iteracije dolazi do procjene komunaliteta te tako donosi vrijednosti komunaliteta sličnije onima prije ekstrakcije.

Faktori su rotirani Varimax sa Kaiser Normalization. Početnom metodom analize zajedničkih faktora, uz Kaiserov kriterijum za vrijednosti iznad 1, ekstrahovano je **4** faktora, s ukupnom proporcijom objašnjene varijance u iznosu 55,141% varijanse (**Total Variance Explained**). Uvidom u Catellov screeplot čini se da se tačka infleksije javlja nakon 3. faktora, što se ne podudara s rezultatima Kaiserovog kriterijuma (Initial Eigenvalues>1).

Broj ekstrahovanih faktora (skala): ekstrahovana su **3** faktora

Imamo 4 faktora iznad 1, ali po Screeplotu lom je poslije 3 faktora (znači poželjno bi bilo zadržati 3 faktora), a i prema kasnije Crombach Alfa imamo zadovoljene uslove za prva 3 faktora, znači zadržavamo 3 faktora.

Postotak objašnjenja varijanse je 55,141% za činjenje elektronskog nasilja.

To možemo vidjeti i na sljedećem grafikonu.

Grafikon 1. Catellov Screeplot

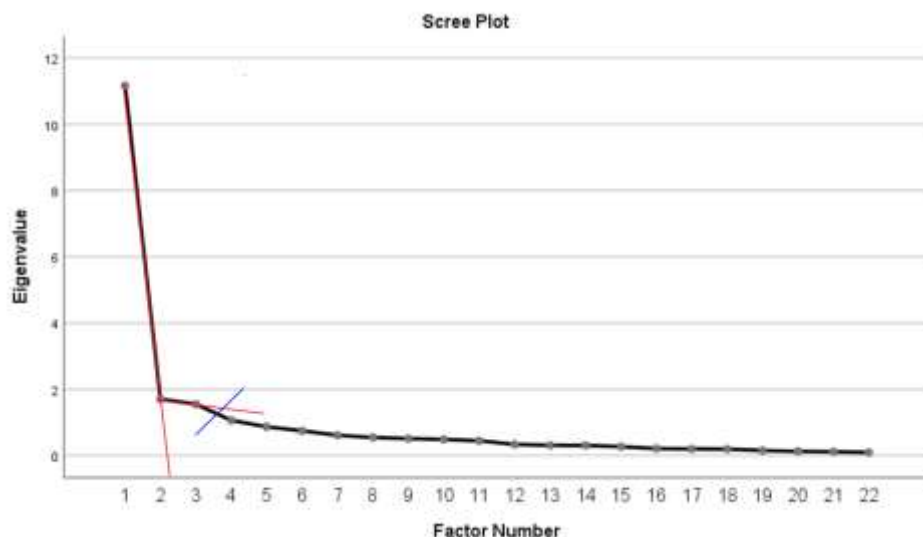

Tabela sa objašnjenjem ukupne varijanse pokazuje kako je varijansa podijeljena između 4 moguća faktora. Treba imati na umu da 4 faktora imaju sopstvene vrijednosti (mjera objašnjene varijanse) veće od 1,0, što je uobičajeni kriterijum da bi faktor bio koristan. Kada je sopstvena vrijednost manja od 1,0, to znači da faktor objašnjava manje informacija nego što bi objasnila pojedinačna stavka. Većina istraživača ne bi smatrala da su informacije dobijene od takvog faktora dovoljne da opravdaju zadržavanje tog faktora. Dakle, da niste naveli drugačije, računar bi tražio najbolje rešenje sa 4 faktora „rotiranjem“ 4 faktora.

Za ovo ćemo koristiti ortogonalnu rotaciju. To znači da će konačni faktori biti što više međusobno nepovezani. Kao rezultat, možemo pretpostaviti da su informacije koje objašnjava jedan faktor nezavisne od informacija drugih faktora. Faktore okrećemo tako da ih je lakše interpretirati. Rotacija čini tako da, koliko je to moguće, različite stavke

objašnjavaju ili predviđaju različiti osnovni faktori, a svaki faktor objašnjava više od jedne stavke. Ovo je stanje koje se naziva jednostavna struktura. Iako je ovo cilj rotacije,

Tabela 4. Total Variance Explained (Objašnjena ukupna varijansa)

Factor	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings			Rotation Sums of Squared Loadings		
	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %
1	11,165	50,749	50,749	10,821	49,185	49,185	5,073	23,060	23,060
2	1,702	7,736	58,485	1,382	6,284	55,469	3,747	17,033	40,093
3	1,549	7,043	65,528	1,206	5,484	60,952	3,311	15,048	55,141
4	1,062	4,827	70,354	0,658	2,991	63,944	1,937	8,803	63,944
5	0,867	3,943	74,297						
6	0,745	3,385	77,682						
7	0,611	2,778	80,460						
8	0,545	2,476	82,936						
9	0,510	2,320	85,256						
10	0,487	2,215	87,471						
11	0,446	2,027	89,498						
12	0,336	1,528	91,026						
13	0,310	1,410	92,436						
14	0,305	1,387	93,823						
15	0,269	1,224	95,047						
16	0,210	0,955	96,001						
17	0,200	0,909	96,910						
18	0,195	0,885	97,795						
19	0,152	0,693	98,489						
20	0,126	0,573	99,062						
21	0,113	0,512	99,574						
22	0,094	0,426	100,000						

Extraction Method: Principal Axis Factoring.

u stvarnosti to nije uvijek postignuto. Jedna stvar koju treba tražiti u rotiranoj matrici faktorskih opterećenja je stepen postizanja jednostavne strukture.

Tabela rotirane faktorske matrice, koja sadrži ova opterećenja, ključna je za razumijevanje rezultata analize. Imajte na umu da je računar 22 stavke sortirao u 4 preklapajuće grupe stavki, od kojih svaka ima učitavanje od | 0,30 | ili više (| 0,30 | znači da je apsolutna vrijednost ili vrijednost bez razmatranja znaka veća od 0,30).

Zapravo, svaka stavka ima neko opterećenje iz svakog faktora, ali u matrici postoje prazna mjesta gde su ponderi manji od | 0,30 |.

Predmeti se grupišu u ove 3 grupe (Coomponent / Scale 1, 2, 3) definisane srednje velikim opterećenjima.

Tabela 5. Rotated Factor Matrix^a

	Factor			
	1	2	3	4
1. Širio/la sam glasine o nekom na internetu	0,779			
2. Davao/la sam pogrdne nadimke na internetu	0,764			0,358
4. Rugao/la sam se na internetu	0,701		0,341	0,335
3. Koristio/la sam uvredljive simbole	0,652			0,630
15. Uređivao/la sam fotografije na internetu na uvredljiv način	0,637	0,420		
7. Koristio/la sam ponižavajuće izraze na internetu	0,635	0,376	0,424	
20. Upotrebljavao/la sam internet u svrhu ogovaranja/klevete	0,590	0,318		
6. Pisao/la sam uvredljive komentare na web lokacijama	0,572	0,409		0,314
5. Zabavljala sam se dijeljenjem informacija o nekom na internetu	0,560	0,389	0,329	
14. Dijelio/la sam nečije fotografije na internetu bez dozvole	0,499	0,365	0,346	
13. Dijelio/la sam nečije video zapise na internetu bez dozvole	0,495	0,420	0,421	
18. Dijelio/la sam slike sa seksualnim sadržajem na internetu		0,731		0,428
22. Koristio/la sam internet kao lažni čin		0,645	0,380	
21. Koristio/la sam internet kao propagandni materijal u svoju korist	0,307	0,611		
19. Koristio/la sam jezik koji vrijeđa putem emaila	0,327	0,598		
17. Forsirao/la sam priče o seksualnim iskustvima na internetu		0,579	0,405	0,349
10. Ulazio/la sam na nečiju privatnu stranicu bez dozvole na internetu			0,747	
8. Koristio/la sam nečiji identitet bez njegovog znanja na internetu	0,372		0,679	
11. Hakovao/la sam nečije privatne stranice bez dozvole		0,329	0,554	0,323
12. Slao/la sam zaražene datoteke putem emaila		0,510	0,549	
9. Sakrivao/la sam identitet na internetu			0,517	
16. Koristio/la sam seksualne simbole tokom ćaskanja na internetu		0,406		0,719

Extraction Method: Principal Axis Factoring.

Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

a. Rotation converged in 9 iterations.

Analiza glavnog faktora ose sa rotacijom Varimaks-a sprovedena je da bi se procijenila osnovna struktura za 22 predmeta. Posle rotacije, prvi faktor je činio 23,060% varijanse, drugi faktor je činio 17,033%, treći faktor je činio 15,048%.

Odluka o zadržavanju **3** faktora donesena je nakon analize upitnika i viđenja Scree plot a i Crombach Alpha profiliralo se postojanje **3** faktora, odnosno skala.

Pitanje: *16.Koristio/la sam seksualne simbole tokom ćaskanja na internetu smo izbacili jer su u faktoru/skali 4.*

Faktorska analiza za skalu doživljavanja elektronskog nasilja

Program faktorske analize generiše brojne tabele.

Prva tabela rezultata je matrica korelacije koja pokazuje kako je svaka od 22 stavke povezana sa svakom od ostalih 21. Imajte na umu da su neke korelacije visoke (npr.+ili - 0,60 ili veće), a neke niske (tj.blizu nule). Visoke korelacije ukazuju na to da su dvije stavke povezane i vjerovatno će biti grupisane faktorskom analizom. Srednja korelacija (od 0,20 do 0,60) znači da će ove stavke možda biti u istom faktoru. Zatim se ispituje nekoliko pretpostavki. Odrednica (smještena ispod matrice korelacije) je 0,00000001061, tako da je ova pretpostavka ispunjena. Ako je odrednica nula, tada se ne može dobiti faktorsko analitičko rješenje, jer bi to zahtijevalo deljenje sa nulom. To bi značilo da se barem jedan od predmeta može razumjeti kao linearna kombinacija nekog skupa drugih predmeta.

Tabela 6. KMO i Bartletov test EFA analize skale doživljavanja elektronskog nasilja

KMO and Bartlett's Test

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.	0,922	
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	3444,963
	Df	231
	Sig.	0,000

Kaiser – Meier (KMO) mjera treba da bude veća od 0,70 (ovde je 0,922) i neadekvatna ako je manja od 0,50. KMO test govori jednom da li svaki faktor predviđa dovoljno stavki ili ne. Bartlettov test treba da bude značajan (tj. vrijednost značajnosti manja od 0,05) (ovdje je <0,001); to znači da su promjenljive u korelaciji dovoljno visoko da daju razumnu osnovu za faktorsku analizu.

Ova tabela Communalities predstavlja odnos između promjenljive i svih ostalih promjenljivih (tj. Kvadrat višestruke korelacije između stavke i svih ostalih stavki).

Tabela 7. Communalities

	Initial
1. Širili su o meni glasine na internetu	0,752
2. Davali su mi pogrdne nadimke na internetu	0,862
3. Korišćeni su uvredljivi simboli u razgovoru sa mnom na internet	0,825
4. Rugali su mi se na internetu	0,873
5. Zabavljali su se dijeljenjem informacija o meni na internetu	0,670
6. Pisali su uvredljive komentare na web lokacijama	0,873
7. Koristili su ponižavajuće izraze u razgovoru sa mnom na internetu	0,836
8. Koristili su moj identitet bez mog znanja na internetu	0,660
9. Sakrivali su identitet na internetu	0,601
10. Ulazili su na moju privatnu stranicu bez dozvole na internetu	0,529
11. Hakovali su moje privatne stranice bez dozvole	0,543
12. Slali su mi zaražene datoteke putem emaila	0,468
13. Dijelili su moje video zapise na internetu bez dozvole	0,788
14. Dijeljene su moje fotografije na internetu bez dozvole	0,829

15. Uređivane su moje fotografije na internetu na uvredljiv način	0,777	0,662
16. Korišćeni su seksualni simbolai tokom časkanja na internetu	0,754	0,665
17. Forsirali su pričanje o seksualnim iskustvima na internetu	0,785	0,726
18. Dijeljenje slika sa seksualnim sadržajem na internetu	0,811	0,810
19. Korišćenje jezika koji vrijeđa putem emaila	0,599	0,439
20. Upotreba interneta u svrhu ogovaranja/klevete	0,765	0,721
21. Korišćenje interneta kao propagandnog materijala u svoju korist	0,690	0,649
22. Korišćenje interneta kao lažni čin	0,387	0,301

Extraction Method: Principal Axis Factoring.

Tabela 8. Total Variance Explained

Factor	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings			Rotation Sums of Squared Loadings		
	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %

1	11,388	51,763	51,763	11,072	50,328	50,328	6,539	29,722	29,722
2	2,552	11,601	63,363	2,248	10,216	60,544	4,368	19,856	49,578
3	1,386	6,299	69,662	1,027	4,667	65,211	3,439	15,633	65,211
4	0,899	4,085	73,747						
5	0,777	3,533	77,280						
6	0,707	3,214	80,494						
7	0,544	2,474	82,968						
8	0,515	2,343	85,311						
9	0,455	2,066	87,377						
10	0,434	1,974	89,351						
11	0,393	1,785	91,136						
12	0,346	1,572	92,708						
13	0,298	1,353	94,061						
14	0,245	1,116	95,177						
15	0,203	0,922	96,099						
16	0,184	0,837	96,936						
17	0,173	0,785	97,721						
18	0,131	0,598	98,318						
19	0,109	0,497	98,816						
20	0,102	0,462	99,278						
21	0,084	0,383	99,660						
22	0,075	0,340	100,000						

Extraction Method: Principal Axis Factoring.

Postotak objašnjenja varijanse je 65,211% za doživljavanje.

To možemo vidjeti na sljedećem grafikonu.

Grafikon.2. Catellov Screeplot

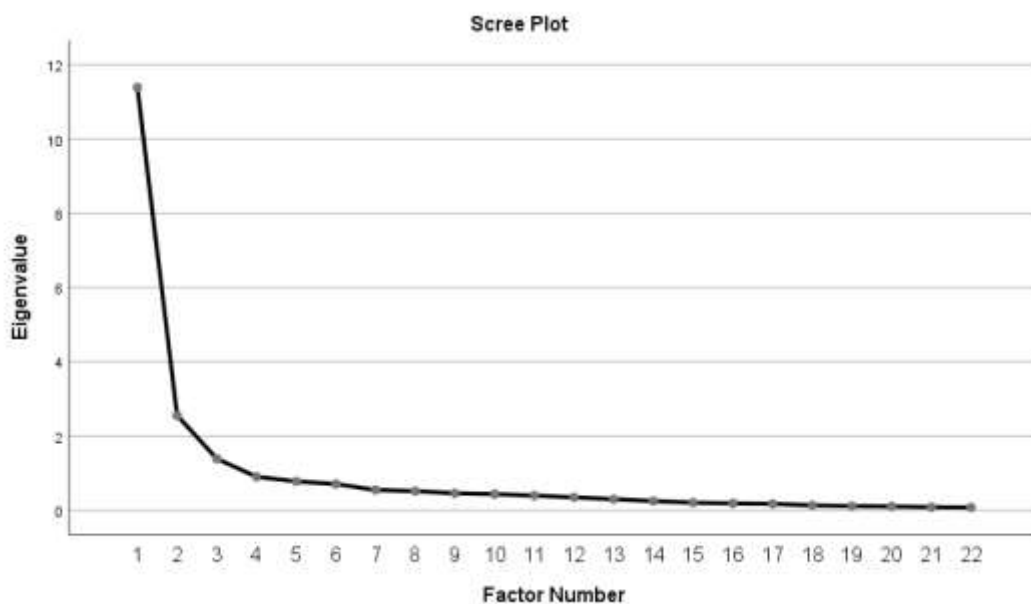

Tabela sa objašnjenjem ukupne varijanse pokazuje kako je varijansa podijeljena između 3 moguća faktora. Imajte na umu da 3 faktora imaju sopstvene vrijednosti (mjera objašnjene varijanse) veća od 1,0, što je uobičajeni kriterijum da bi faktor bio koristan. Kada je sopstvena vrijednost manja od 1,0, to znači da faktor objašnjava manje informacija nego što bi objasnila pojedinačna stavka. Većina istraživača ne bi smatrala da su informacije dobijene od takvog faktora dovoljne da opravdaju zadržavanje tog faktora.

Za ovo ćemo koristiti ortogonalnu rotaciju (varimaks). To znači da će konačni faktori biti što više međusobno nepovezani. Kao rezultat, možemo pretpostaviti da su informacije koje objašnjava jedan faktor nezavisne od informacija drugih faktora. Faktore okrećemo tako da ih je lakše interpretirati. Rotacija čini tako da, koliko je to moguće, različite stavke objašnjavaju ili predviđaju različiti osnovni faktori, a svaki faktor objašnjava više od jedne stavke. Ovo je stanje koje se naziva jednostavna struktura. Iako je ovo cilj rotacije, u stvarnosti to nije uvijek postignuto. Jedna stvar koju treba tražiti u rotiranoj matrici faktorskih opterećenja je stepen postizanja jednostavne strukture.

Tabela rotirane faktorske matrice, koja sadrži ova opterećenja, ključna je za razumijevanje rezultata analize. Računar je 22 stavke sortirao u 3 preklapajuće grupe stavki, od kojih svaka ima učitavanje od $|0,30|$ ili više ($|0,30|$ znači da je apsolutna vrijednost ili vrijednost bez razmatranja znaka veća od 0,30).

Zapravo, svaka stavka ima neko opterećenje iz svakog faktora, ali u matrici postoje prazna mjesta gde su ponderi manji od $|0,30|$.

Predmeti se grupišu u ove 3 grupe (Coomponent / Scale 1, 2, 3) definisane srednje velikim opterećenjima.

Tabela 9. Matrica rotiranih faktora (Rotated Factor Matrix)

	Factor		
	1	2	3
4. Rugali su mi se na internetu	0,871		0,309
2. Davali su mi pogrdne nadimke na internetu	0,833		
6. Pisali su uvredljive komentare na web lokacijama	0,822		0,371
3. Korišćeni su uvredljivi simboli u razgovoru sa mnom na internet	0,804	0,311	
7. Koristili su ponižavajuće izraze u razgovoru sa mnom na internetu	0,767		
20. Upotreba interneta u svrhu ogovaranja/klevete	0,728	0,389	
5. Zabavljali su se dijeljenjem informacija o meni na internetu	0,673		0,382
1. Širili su o meni glasine na internetu	0,654		0,371
15. Uređivane su moje fotografije na internetu na uvredljiv način	0,647		0,465
9. Sakrivali su identitet na internetu	0,521	0,382	0,346
18. Dijeljenje slika sa seksualnim sadržajem na internetu		0,888	
17. Forsirali su pričanje o seksualnim iskustvima na internetu		0,811	

21. Korišćenje interneta kao propagandnog materijala u svoju korist	0,319	0,737	
16. Korišćenni su seksualni simbolai tokom ćaskanja na internetu		0,732	
12. Slali su mi zaražene datoteke putem emaila		0,564	
19. Korišćenje jezika koji vrijeđa putem emaila		0,509	0,315
22. Korišćenje interneta kao lažni čin	0,357	0,416	
13. Dijelili su moje video zapise na internetu bez dozvole	0,375		0,767
14. Dijeljene su moje fotografije na internetu bez dozvole	0,455		0,749
8. Koristili su moj identitet bez mog znanja na internetu	0,411		0,591
10. Ulazili su na moju privatnu stranicu bez dozvole na internetu		0,337	0,579
11. Hakovali su moje privatne stranice bez dozvole		0,426	0,479

Extraction Method: Principal Axis Factoring.

a. 3 factors extracted. 6 iterations required.

Dakle, na osnovu sprovedene faktorske analize dobili smo 3 faktora. Drugim riječima faktorska analiza upućuje na tri faktora, a to su: a) verbalno nasilje na internetu; b) sakrivanje identiteta i laži preko intereneta i c) krivotvorenje i kriminalne radnje na internetu.

Kada smo završili Faktorsku analizu, testirali smo pouzdanost i valjanost skala.

Pouzdanost mjernih skala testirana je izračunavanjem Cronbach Alpha koeficijenata, te izračunavanjem kolika bi vrijednost Cronbach Alpha koeficijenata pojedinih mjernih skala bila ukoliko bi se pojedina tvrdnja izbacila iz odgovarajuće mjerne skale. Cronbach

Alpha koeficijent, u novije vrijeme je i jedan od najčešće korišćenih koeficijenata za određivanje pouzdanosti mjernih skala.

Cronbach Alpha koeficijent predstavlja mjeru unutrašnje dosljednosti skupa tvrdnji te može poprimiti vrijednosti između 0 i 1. što se Cronbach Alpha koeficijent nalazi bliže vrijednosti 1 to je mjerna skala pouzdanija.

Što se tiče kriterijuma pouzdanosti mjernih ljestvica Kline navodi da ukoliko koeficijent pouzdanosti (uključujući i Cronbach Alpha koeficijent) poprimi vrijednost oko 0,9, pouzdanost se može smatrati izvrsnom. Ukoliko poprimi vrijednost oko 0,8, pouzdanost se može smatrati vrlo dobrom, a ako poprimi vrijednost oko 0,7, tada se pouzdanost smatra prihvatljivom. U slučajevima kada je koeficijent pouzdanosti manji od 0,5, tada ukazuje na činjenicu da bi više od polovine opažene varijanse moglo biti posljedicom slučajne greške, a same mjerne skale koje imaju tako nizak koeficijent pouzdanosti ne mogu se smatrati pouzdanima i ne treba ih primjenjivati u daljoj analizi (Kline, R.B., 1998).

Tabela 10. Skala činjenja verbalnog nasilja na internetu

Reliability Statistics		
Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha Based on Standardized Items	N of Items
0,929	0,929	16

Cronbach's alpha $\alpha = 0,929$ pouzdanost se može smatrati izvrsnom.

Tabela 10.1. Skala činjenja skrivanje identiteta i laži preko interneta

Reliability Statistics		
Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha Based on Standardized Items	N of Items
0,856	0,861	5

Cronbach's alpha $\alpha=0,856$ pouzdanost se može smatrati dobrom.

Tabela 10.2. Skala činjenja krivotvorenja i kriminalnih aktivnosti na internetu

Reliability Statistics		
Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha Based on Standardized Items	N of Items
0,804	0,827	5

Cronbach's alpha $\alpha=0,804$ pouzdanost se može smatrati dobrom.

Tabela 10.3. Skala doživljavanje verbalnog nasilja na internetu

Reliability Statistics		
Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha Based on Standardized Items	N of Items
0,958	0,959	10

Cronbach's alpha $\alpha=0,958$ pouzdanost se može smatrati izvrsnom.

Tabela 10.4. Skala doživljavanje sakrivanje identiteta i laži preko interneta

Reliability Statistics		
Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha Based on Standardized Items	N of Items
0,874	0,875	7

Cronbach's alpha $\alpha=0,874$ pouzdanost se može smatrati dobrom.

Tabela 10.5. Skala krivotvorenje i kriminalne aktivnosti na internetu

Reliability Statistics

Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha Based on Standardized Items	N of Items
0,861	0,859	5

Cronbach's alpha $\alpha = 0,861$ pouzdanost se može smatrati dobrom.

Na temelju Cronbach Alpha koeficijenata prikazanih u prethodnoj tabeli/tabelama može se zaključiti da primijenjene mjerne skale posjeduju zadovoljavajući nivo pouzdanosti, odnosno potvrđuju se kao valjani instrumenti za mjerenje stavova i mišljenja ispitanika (Mohsen i Dennick, 2011).

Cronbach's alpha	Internal consistency
$\alpha \geq 0.9$	Excellent
$0.9 > \alpha \geq 0.8$	Good
$0.8 > \alpha \geq 0.7$	Acceptable
$0.7 > \alpha \geq 0.6$	Questionable
$0.6 > \alpha \geq 0.5$	Poor
$0.5 > \alpha$	Unacceptable

Vrijednosti Skale činjenja/doživljavanja nasilja dobijene su sumiranjem vrijednosti svih pitanja skale.

Odgovore na naše prvo istraživačko pitanje koje se odnosilo na zastupljenost činjenja elektronskog vršnjačkog nasilja, možemo iščitati iz tabela 11, 12 i 13. Vidimo da od 202 ispitanika (njih 6 nije popunilo skalu) njih 44,39% činilo verbalno nasilje na internetu, dok njih 55,61% nikada nije počinilo ovu vrstu vršnjačkog nasilja. Kada je u pitanju činjenje skrivanja identiteta na internetu i laži preko interneta vidimo da je 22,96 odgovorilo da je činilo ovu vrstu elektronskog nasilja, dok je njih 77,04 % odgovorilo da nije činilo ovu vrstu nasilja. Ovu skalu takođe nije popunilo 6 ispitanika. Iz tabele 5 vidimo da je krivotvorenje i kriminalne radnje na internetu činilo 33,16% od ukupnog

broja učenika koji su odgovorili na pitanja iz ove skale, dok 66,84% nikada nije činilo ovu vrstu vršnjačkog elektronskog nasilja. 9 učenika nije popunilo skalu.

Rezultati do kojih smo došli prikazani su na sljedećim tabelama i grafikonom:

Grafikon 3. Grafički prikaz Skale činjenja nasilja na internetu

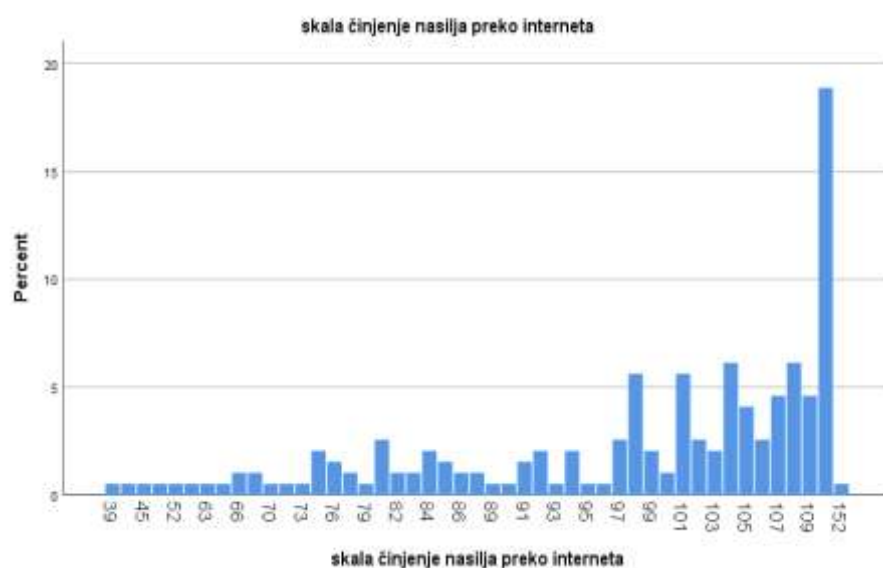

Tabela 11. Skala Činjenje verbalnog nasilja na internetu

		Frequency	Percent	Valid Percent
Valid	Uvijek	1	0,5	0,5
	Često	14	6,9	7,1
	Povremeno	26	12,9	13,3
	Rijetko	46	22,8	23,5
	Nikada	109	54,0	55,6
	Total	196	97,0	100,0
Missing	Bez podataka	6	3,0	

Total	202	100,0
-------	-----	-------

Tabela 12. Skala Činjenje skrivanja identiteta i laži preko interneta

		Frequency	Percent	Valid Percent
Valid	Uvijek	2	1,0	1,0
	Često	19	9,4	9,7
	Povremeno	5	2,5	2,6
	Rijetko	19	9,4	9,7
	Nikada	151	74,8	77,0

Tabela 13. Skala Činjenje krivotvorenja i kriminalnih radnji na internetu

		Frequency	Percent	Valid Percent
Valid	Uvijek	1	0,5	0,5
	Često	7	3,5	3,6
	Povremeno	8	4,0	4,1
	Rijetko	48	23,8	24,9
	Nikada	129	63,9	66,8
	Total	193	95,5	100,0
Missing	Bez podataka	9	4,5	
Total		202	100,0	

Odgovore na naše drugo istraživačko pitanje koje se odnosilo na zastupljenost doživljavanja elektronskog vršnjačkog nasilja, možemo iščitati iz tabela 14, 15 i 16. Iz tabele br. 14 vidimo da 54,04 % od ukupnog broja ispitanika koji su odgovorili na pitanja iz ove skale nikada nije doživjelo verbalno nasilje na internetu, dok je 45% učenika doživjelo ovu vrstu elektronskog vršnjačkog nasilja. 4 ispitanika nijesu popunila skalu. Iz tabele br. 15 vidimo da skrivanje identiteta na internetu i laži preko interneta nikada nije doživjelo 70,26, dok je 29,74% naših ispitanika doživjelo ovu vrstu elektronskog vršnjačkog nasilja. 7 ispitanika nije popunilo skalu. Iz tabele br.16 možemo zaključiti da 60,20% učenika nije doživjelo krivotvorenje i kriminalne radnje na internetu, dok je 39,80% ispitanika doživjelo ovu vrstu elektronskog vršnjačkog nasilja. 6 ispitanika nije

popunilo skalu.

U nastavku su grafički i tabelarno prikazani ovi rezultati.

Grafikon 4. Skala doživljavanja nasilja

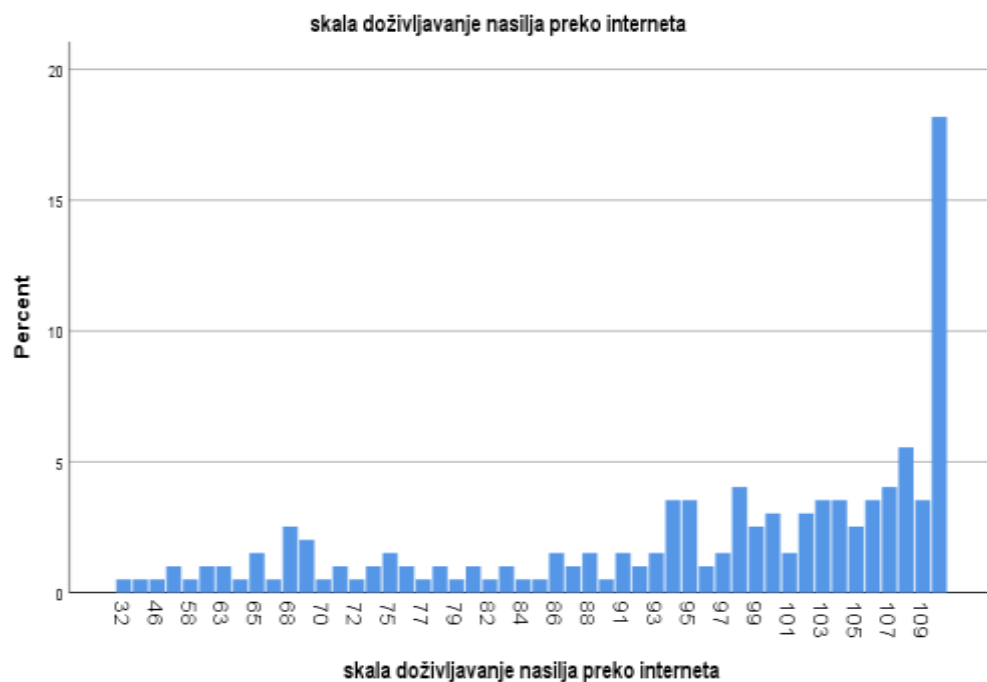

Tabela 14. Doživljavanje verbalnog nasilja na internetu

		Frequency	Percent	Valid Percent
Valid	Uvijek	7	3,5	3,5
	Često	13	6,4	6,6
	Povremeno	25	12,4	12,6
	Rijetko	46	22,8	23,2
	Nikada	107	53,0	54,0
	Total	198	98,0	100,0

Missing	Bez podataka	4	2,0
Total		202	100,0

Tabela 15. Doživljavanje skrivanja identiteta i laži preko interneta

		Frequency	Percent	Valid Percent
<i>Valid</i>	<i>Uvijek</i>	1	0,5	0,5
	<i>Često</i>	7	3,5	3,6
	<i>Povremeno</i>	17	8,4	8,7
	<i>Rijetko</i>	33	16,3	16,9
	<i>Nikada</i>	137	67,8	70,3
	<i>Total</i>	195	96,5	100,0
<i>Missing</i>	<i>Bez podataka</i>	7	3,5	
<i>Total</i>		202	100,0	

Tabela 16. Doživljavanje verbalnog nasilja na internetu

		Frequency	Percent	Valid Percent
<i>Valid</i>	<i>Uvijek</i>	3	1,5	1,5
	<i>Često</i>	6	3,0	3,1
	<i>Povremeno</i>	25	12,4	12,8
	<i>Rijetko</i>	44	21,8	22,4
	<i>Nikada</i>	118	58,4	60,2
	<i>Total</i>	196	97,0	100,0
<i>Missing</i>	<i>Bez podataka</i>	6	3,0	
<i>Total</i>		202	100,0	

Prikazani rezultati istraživanja nam pokazuju da srednjoškolci koji su obuhvaćeni uzorkom našeg istraživanja i čine, a i doživljavaju elektronsko vršnjačko nasilje. Prema tome naša hipoteza koja glasi: Pretpostavlja se da srednjoškolci čine i doživljavaju elektronsko nasilje se ne odbacuje

10.2. Najčešći oblici elektronskog nasilja među srednjoškolcima

Naša druga hipoteza je glasila: Pretpostavljamo da je među srednjoškolcima najzastupljeniji oblik nasilja preko intereneta *širenje neugodnih glasina i ruganje preko interneta*, a najmanje zastupljeno je *hakovanje tuđih internet stranica*.

Tabela 17. Srednje vrijednosti i standardna devijacija po pitanjima

Nakon sprovedenog istraživanja dobili smo sljedeće podatke:

Std. Deviation	Mean	N	
		Missing	Valid
0,976	4,33	1	201
1,078	4,28	1	201
1,113	4,24	2	200
1,059	4,22	5	197
1,137	4,16	4	198
1,077	4,40	1	201
1,040	4,33	3	199
0,922	4,53	1	201
1,217	3,88	3	199
0,889	4,51	1	201
0,822	4,65	4	198
0,564	4,83	8	194
0,861	4,50	5	197
0,985	4,34	5	197
0,823	4,55	5	197
0,985	4,46	4	198
0,798	4,68	5	197
0,887	4,68	7	195
0,867	4,73	9	193
1,105	4,25	5	197
0,871	4,59	3	199
0,609	4,80	11	191

Iz tabele možemo vidjeti da kada je u pitanju činjenje elektronskog nasilja najzastupljenije je ruganje na internetu i sakrivanje identiteta na internetu, dok su najmanje zastupljeni sljedeći oblici elektronskog nasilja: korišćenje jezika koji vrijeđa

putem emaila, kao i korišćenje interneta kao lažni čin. Ovi rezultati su tabelarno i grafički grafički prikazani u nastavku ovog rada.

Tabela 18. Činjenje različitih oblika elektronskog nasilja među srednjoškolcima

1. Širio/la sam glasine o nekom na internetu					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	3	1,5	1,5	1,5
	Često	11	5,4	5,5	7,0
	Povremeno	22	10,9	10,9	17,9
	Rijetko	46	22,8	22,9	40,8
	Nikada	119	58,9	59,2	100,0
	Ukupno	201	99,5	100,0	
Missing	Bez podataka	1	0,5		
Ukupno		202	100,0		
2. Davao/la sam pogrdne nadimke na internetu					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	6	3,0	3,0	3,0
	Često	13	6,4	6,5	9,5
	Povremeno	21	10,4	10,4	19,9
	Rijetko	40	19,8	19,9	39,8
	Nikada	121	59,9	60,2	100,0
	Ukupno	201	99,5	100,0	
Missing	Pogrešan podatak	1	0,5		
Ukupno		202	100,0		
3. Koristio/la sam uvredljive simbole					

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	6	3,0	3,0	3,0
	Često	15	7,4	7,5	10,5
	Povremeno	24	11,9	12,0	22,5
	Rijetko	35	17,3	17,5	40,0
	Nikada	120	59,4	60,0	100,0
	Ukupno	200	99,0	100,0	
Missing	Bez podataka	1	0,5		
	Pogrešan podatak	1	0,5		
	Ukupno	2	1,0		
Ukupno		202	100,0		

4. Rugao/la sam se na internetu

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	6	3,0	3,0	3,0
	Često	10	5,0	5,1	8,1
	Povremeno	27	13,4	13,7	21,8
	Rijetko	46	22,8	23,4	45,2
	Nikada	108	53,5	54,8	100,0
	Ukupno	197	97,5	100,0	
Missing	Bez podataka	5	2,5		
Ukupno		202	100,0		

5. Zabavljala sam se dijeljenjem informacija o nekom na internetu

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	8	4,0	4,0	4,0
	Često	13	6,4	6,6	10,6
	Povremeno	27	13,4	13,6	24,2
	Rijetko	41	20,3	20,7	44,9

	Nikada	109	54,0	55,1	100,0
	Ukupno	198	98,0	100,0	
Missing	Bez podataka	3	1,5		
	Pogrešan podatak	1	0,5		
	Ukupno	4	2,0		
Ukupno		202	100,0		
6. Pisao/la sam uvredljive komentare na web lokacijama					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	8	4,0	4,0	4,0
	Često	8	4,0	4,0	8,0
	Povremeno	20	9,9	10,0	17,9
	Rijetko	25	12,4	12,4	30,3
	Nikada	140	69,3	69,7	100,0
	Ukupno	201	99,5	100,0	
Missing	Bez podataka	1	0,5		
Ukupno		202	100,0		
7. Koristio/la sam ponižavajuće izraze na internetu					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	6	3,0	3,0	3,0
	Često	8	4,0	4,0	7,0
	Povremeno	25	12,4	12,6	19,6
	Rijetko	35	17,3	17,6	37,2
	Nikada	125	61,9	62,8	100,0
	Ukupno	199	98,5	100,0	
Missing	Bez podataka	2	1,0		
	Pogrešan podatak	1	0,5		
	Ukupno	3	1,5		

Ukupno		202	100,0		
8. Koristio/la sam nečiji identitet bez njegovog znanja na internetu					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	5	2,5	2,5	2,5
	Često	4	2,0	2,0	4,5
	Povremeno	18	8,9	9,0	13,4
	Rijetko	27	13,4	13,4	26,9
	Nikada	147	72,8	73,1	100,0
	Ukupno	201	99,5	100,0	
Missing	Bez podataka	1	0,5		
Ukupno		202	100,0		
9. Sakriva/la sam identitet na internetu					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	11	5,4	5,5	5,5
	Često	21	10,4	10,6	16,1
	Povremeno	31	15,3	15,6	31,7
	Rijetko	54	26,7	27,1	58,8
	Nikada	82	40,6	41,2	100,0
	Ukupno	199	98,5	100,0	
Missing	Bez podataka	3	1,5		
Ukupno		202	100,0		
10. Ulazio/la sam na nečiju privatnu stranicu bez dozvole na internetu					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	4	2,0	2,0	2,0
	Često	5	2,5	2,5	4,5
	Povremeno	15	7,4	7,5	11,9
	Rijetko	38	18,8	18,9	30,8

	Nikada	139	68,8	69,2	100,0
	Ukupno	201	99,5	100,0	
Missing	Bez podataka	1	0,5		
Ukupno		202	100,0		

11. Hakovao/la sam nečije privatne stranice bez dozvole

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	3	1,5	1,5	1,5
	Često	6	3,0	3,0	4,5
	Povremeno	8	4,0	4,0	8,6
	Rijetko	23	11,4	11,6	20,2
	Nikada	158	78,2	79,8	100,0
	Ukupno	198	98,0	100,0	
Missing	Bez podataka	3	1,5		
	Pogrešan podatak	1	0,5		
	Ukupno	4	2,0		
Ukupno		202	100,0		

12. Slao/la sam zaražene datoteke putem emaila

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	1	0,5	0,5	0,5
	Često	1	0,5	0,5	1,0
	Povremeno	8	4,0	4,1	5,2
	Rijetko	10	5,0	5,2	10,3
	Nikada	174	86,1	89,7	100,0
	Ukupno	194	96,0	100,0	
Missing	Bez podataka	7	3,5		
	Pogrešan podatak	1	0,5		

	Ukupno	8	4,0		
Ukupno		202	100,0		
13. Dijelio/la sam nečije video zapise na internetu bez dozvole					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	1	0,5	0,5	0,5
	Često	8	4,0	4,1	4,6
	Povremeno	18	8,9	9,1	13,7
	Rijetko	34	16,8	17,3	31,0
	Nikada	136	67,3	69,0	100,0
	Ukupno	197	97,5	100,0	
Missing	Bez podataka	5	2,5		
Ukupno		202	100,0		
14. Dijelio/la sam nečije fotografije na internetu bez dozvole					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	3	1,5	1,5	1,5
	Često	11	5,4	5,6	7,1
	Povremeno	22	10,9	11,2	18,3
	Rijetko	41	20,3	20,8	39,1
	Nikada	120	59,4	60,9	100,0
	Ukupno	197	97,5	100,0	
Missing	Bez podataka	4	2,0		
	Pogrešan podatak	1	0,5		
	Ukupno	5	2,5		
Ukupno		202	100,0		
15. Uređivao/la sam fotografije na internetu na uvredljiv način					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	1	0,5	0,5	0,5

	Često	7	3,5	3,6	4,1
	Povremeno	15	7,4	7,6	11,7
	Rijetko	34	16,8	17,3	28,9
	Nikada	140	69,3	71,1	100,0
	Ukupno	197	97,5	100,0	
Missing	Bez podataka	5	2,5		
Ukupno		202	100,0		

16. Koristio/la sam seksualne simbole tokom ćaskanja na internetu

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	7	3,5	3,5	3,5
	Često	5	2,5	2,5	6,1
	Povremeno	14	6,9	7,1	13,1
	Rijetko	35	17,3	17,7	30,8
	Nikada	137	67,8	69,2	100,0
	Ukupno	198	98,0	100,0	
Missing	Bez podataka	4	2,0		
Ukupno		202	100,0		

17. Forsirao/la sam priče o seksualnim iskustvima na internetu

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	4	2,0	2,0	2,0
	Često	4	2,0	2,0	4,1
	Povremeno	5	2,5	2,5	6,6
	Rijetko	25	12,4	12,7	19,3
	Nikada	159	78,7	80,7	100,0
	Ukupno	197	97,5	100,0	
Missing	Bez podataka	5	2,5		
Ukupno		202	100,0		

18. Dijelio/la sam slike sa seksualnim sadržajem na internetu

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	6	3,0	3,1	3,1
	Često	4	2,0	2,1	5,1
	Povremeno	7	3,5	3,6	8,7
	Rijetko	13	6,4	6,7	15,4
	Nikada	165	81,7	84,6	100,0
	Ukupno	195	96,5	100,0	
Missing	Bez podataka	7	3,5		
Ukupno		202	100,0		

19. Koristio/la sam jezik koji vrijeda putem emaila

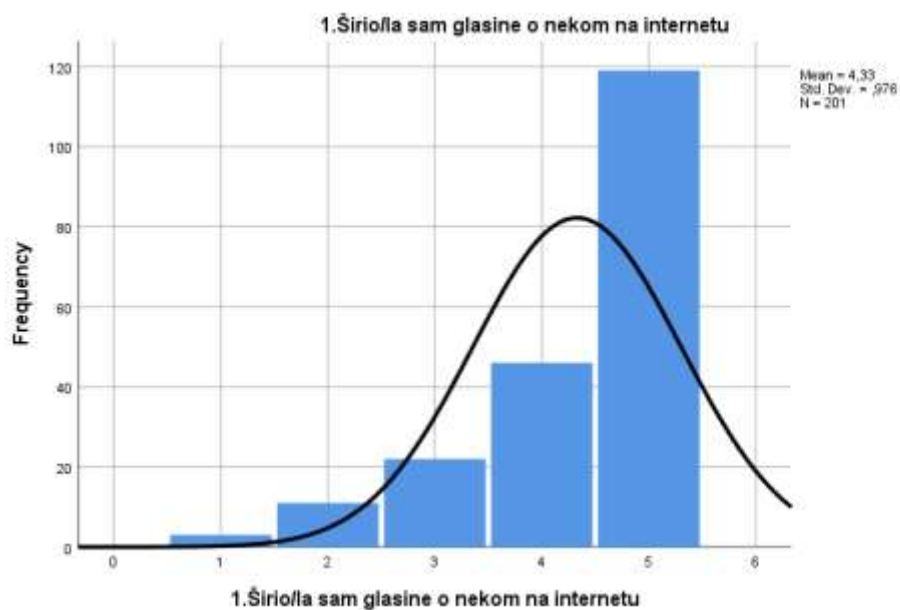
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	7	3,5	3,6	3,6
	Često	2	1,0	1,0	4,7
	Povremeno	5	2,5	2,6	7,3
	Rijetko	9	4,5	4,7	11,9
	Nikada	170	84,2	88,1	100,0
	Ukupno	193	95,5	100,0	
Missing	Bez podataka	9	4,5		
Ukupno		202	100,0		

20. Upotrebljavao/la sam internet u svrhu ogovaranja/klevete

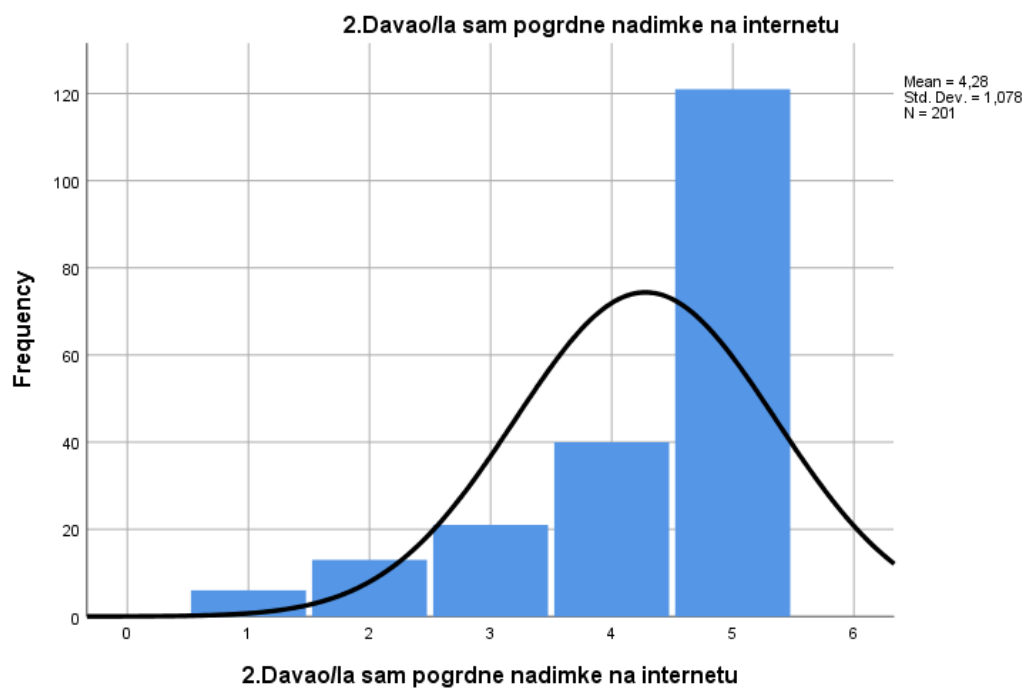
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	5	2,5	2,5	2,5
	Često	17	8,4	8,6	11,2
	Povremeno	20	9,9	10,2	21,3
	Rijetko	36	17,8	18,3	39,6
	Nikada	119	58,9	60,4	100,0
	Ukupno	197	97,5	100,0	

Missing	Bez podataka	5	2,5		
Ukupno		202	100,0		
21. Koristio/la sam internet kao propagandni materijal u svoju korist					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	3	1,5	1,5	1,5
	Često	6	3,0	3,0	4,5
	Povremeno	15	7,4	7,5	12,1
	Rijetko	22	10,9	11,1	23,1
	Nikada	153	75,7	76,9	100,0
	Ukupno	199	98,5	100,0	
Missing	Bez podataka	3	1,5		
Ukupno		202	100,0		
22. Koristio/la sam internet kao lažni čin					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	2	1,0	1,0	1,0
	Često	2	1,0	1,0	2,1
	Povremeno	2	1,0	1,0	3,1
	Rijetko	20	9,9	10,5	13,6
	Nikada	165	81,7	86,4	100,0
	Ukupno	191	94,6	100,0	
Missing	Bez podataka	11	5,4		
Ukupno		202	100,0		

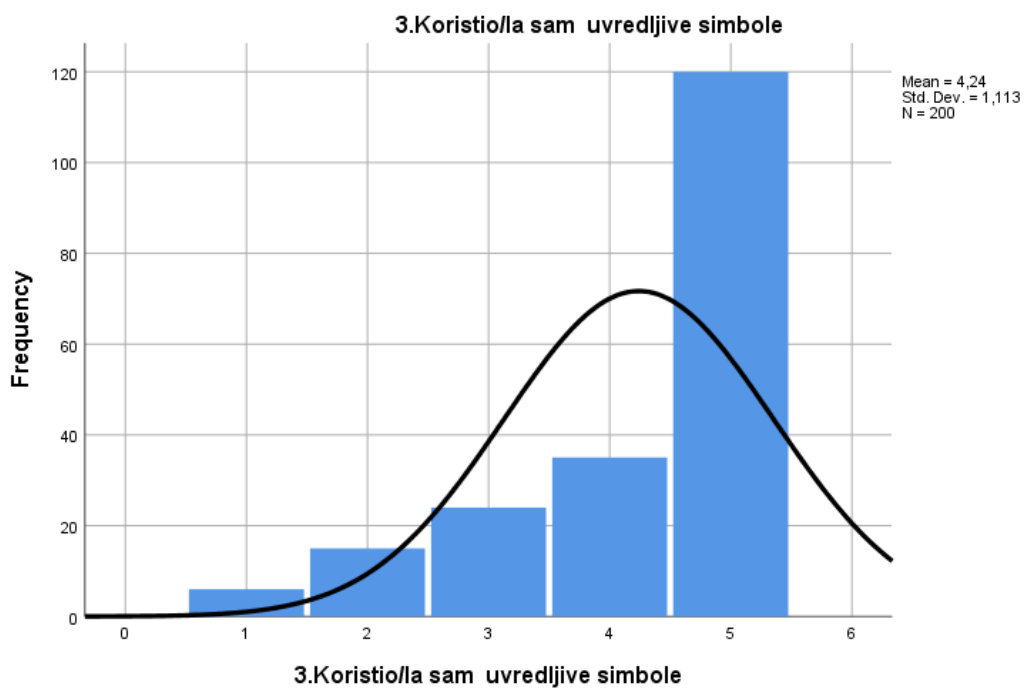
Grafikon 5. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Širio/la sam glasine o nekom na internetu*

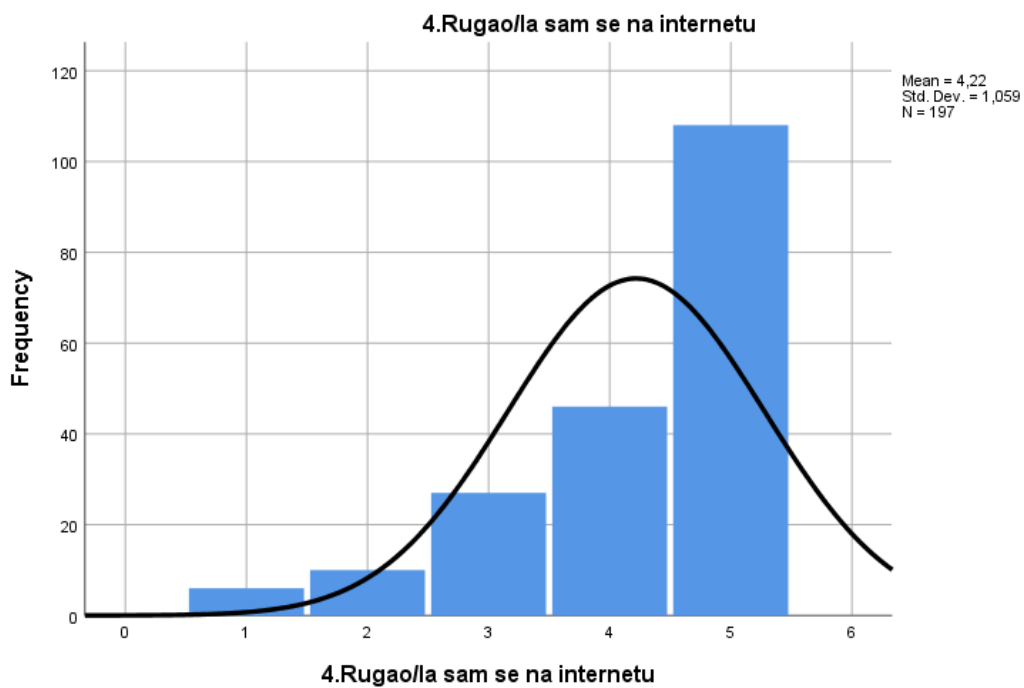
Grafikon 6. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Davao/la sam pogrdne nadimke na internetu*

Grafikon 7. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Koristio/la sam uvredljive simbole*

Grafikon 8. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Rugao/la sam se na internetu*

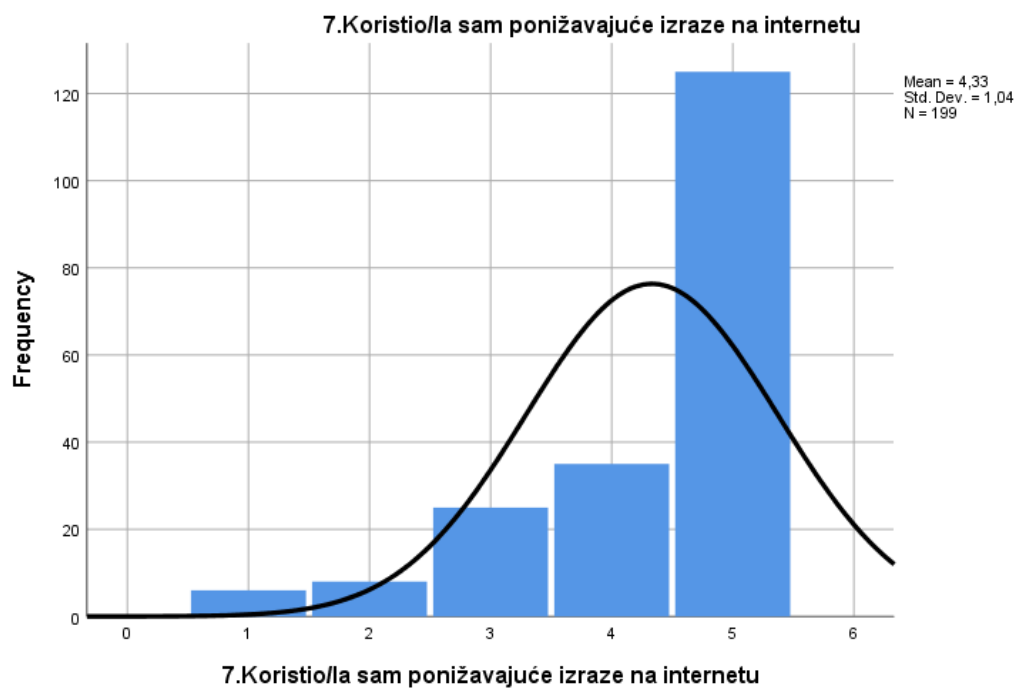
Grafikon 9. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Zabavljao/la sam se dijeljenjem informacija o nekom na internetu*

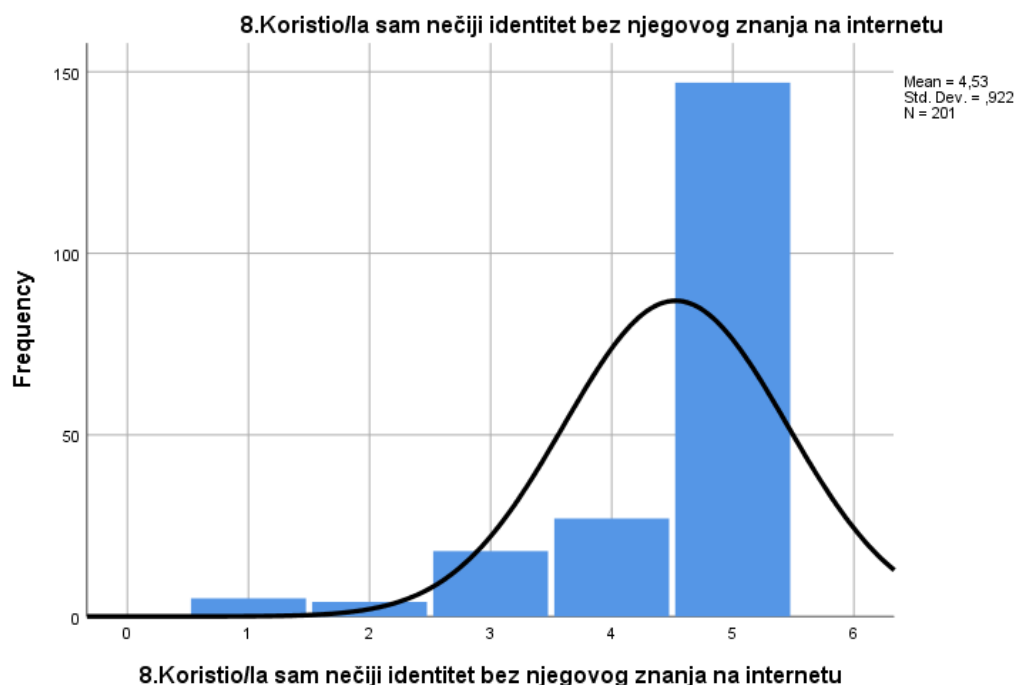
Grafikon 10. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Pisao/la sam uvredljive komentare na web lokacijama*

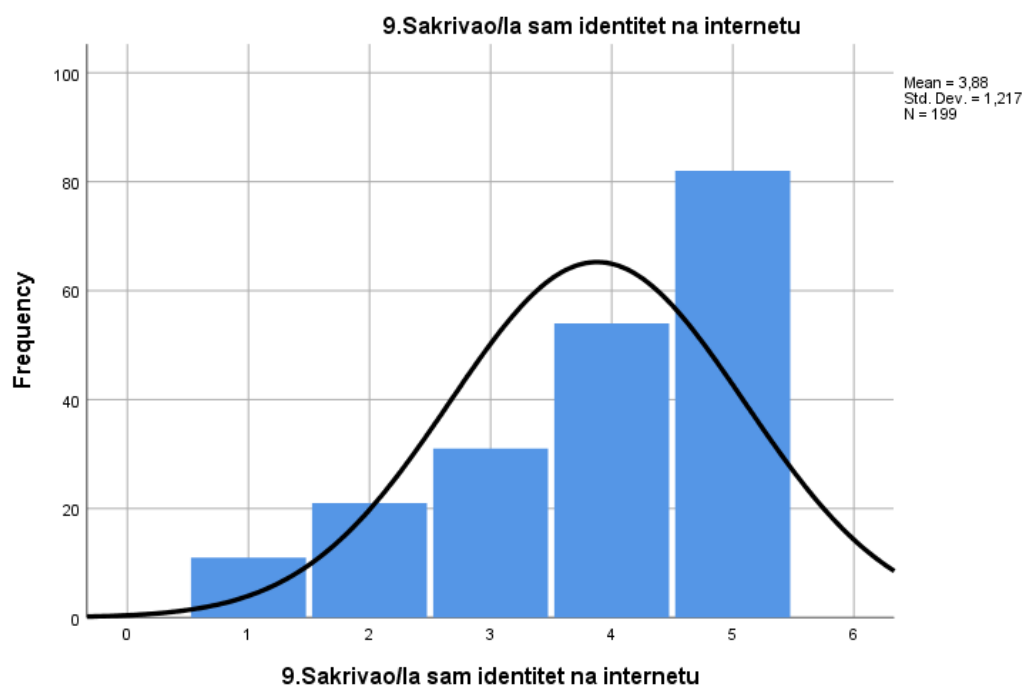
Grafikon 11. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Koristio/la sam ponižavajuće izraze na internetu*

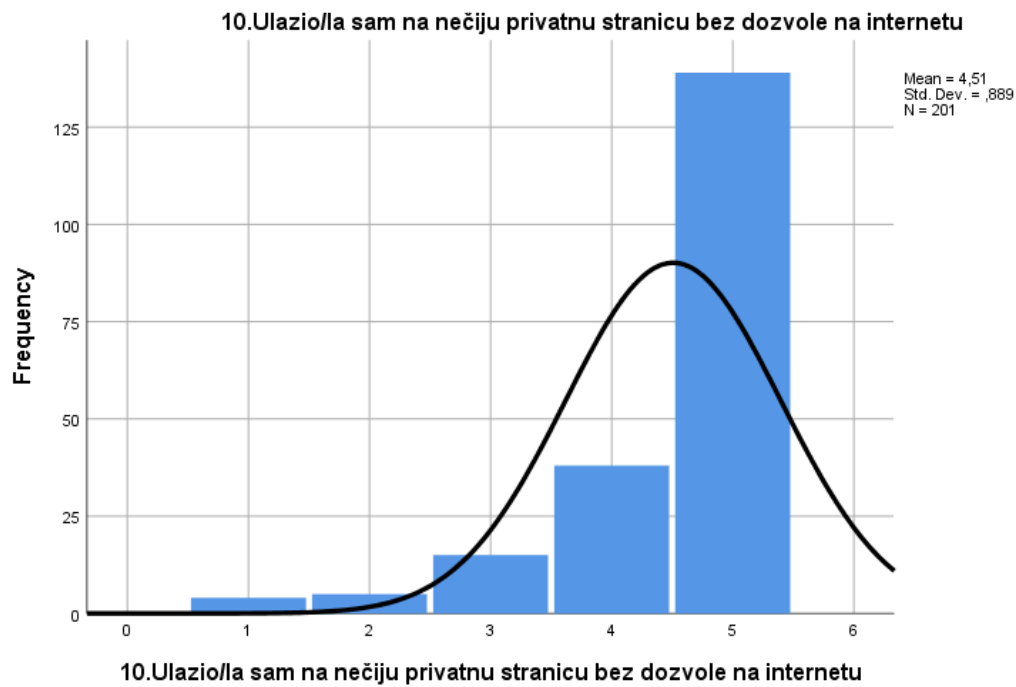
Grafikon 12. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Koristio/la sam nečiji identitet bez njegovog znanja na internetu*

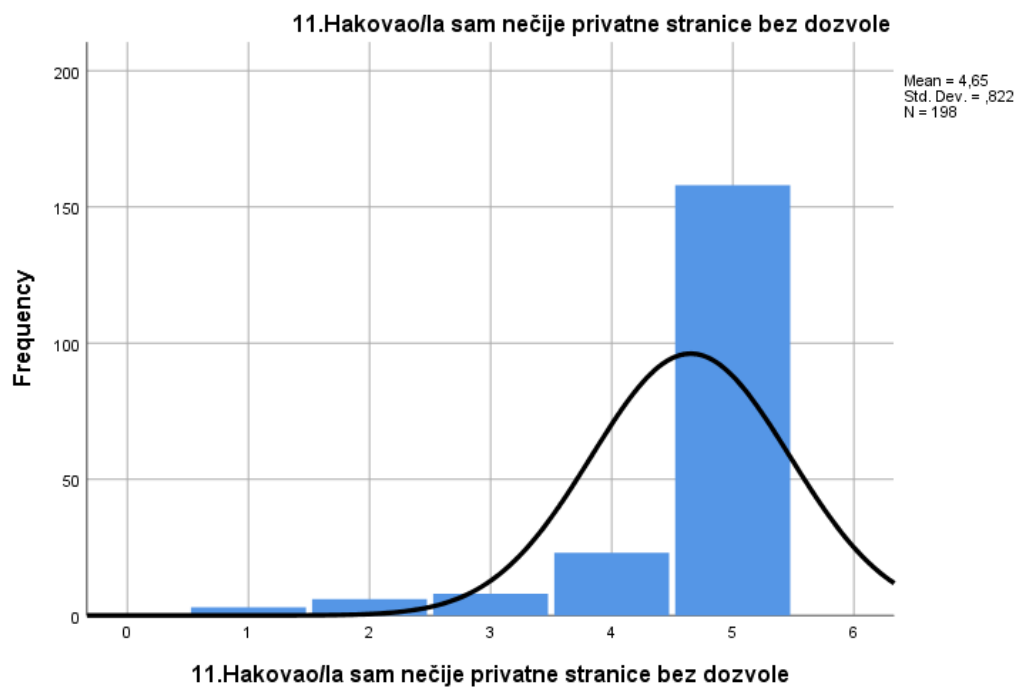
Grafikon 13. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Sakriva/la sam identitet na internetu*

Grafikon 14. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Ulazio/la sam na nečiju privatnu stranicu bez dozvole na internetu*

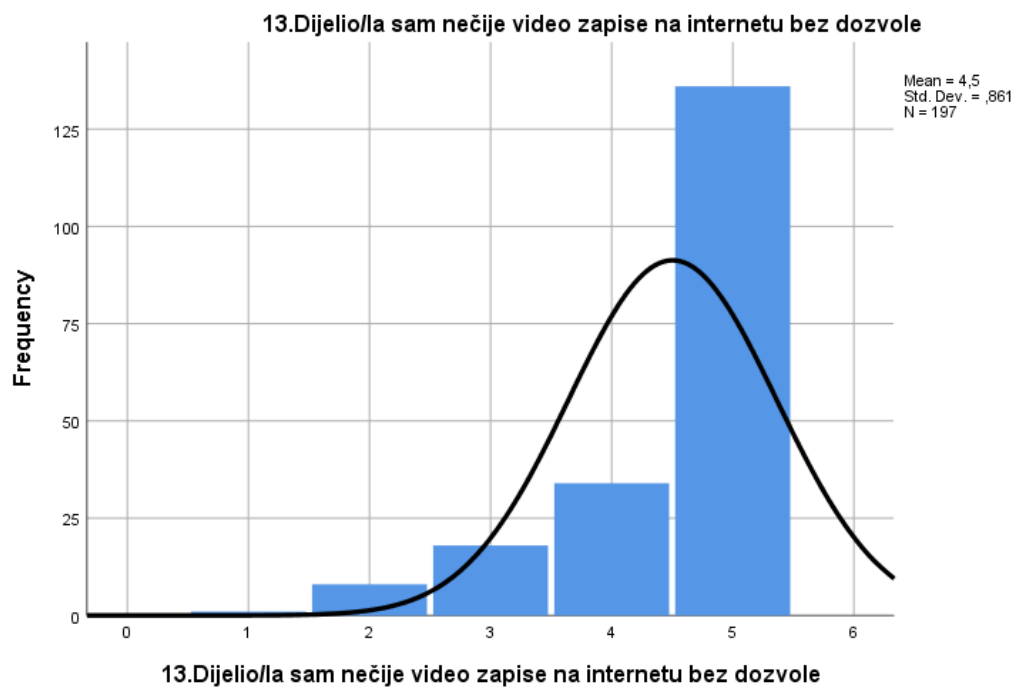
Grafikon 15. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Hakovao/la sam nečije privatne stranice bez dozvole*

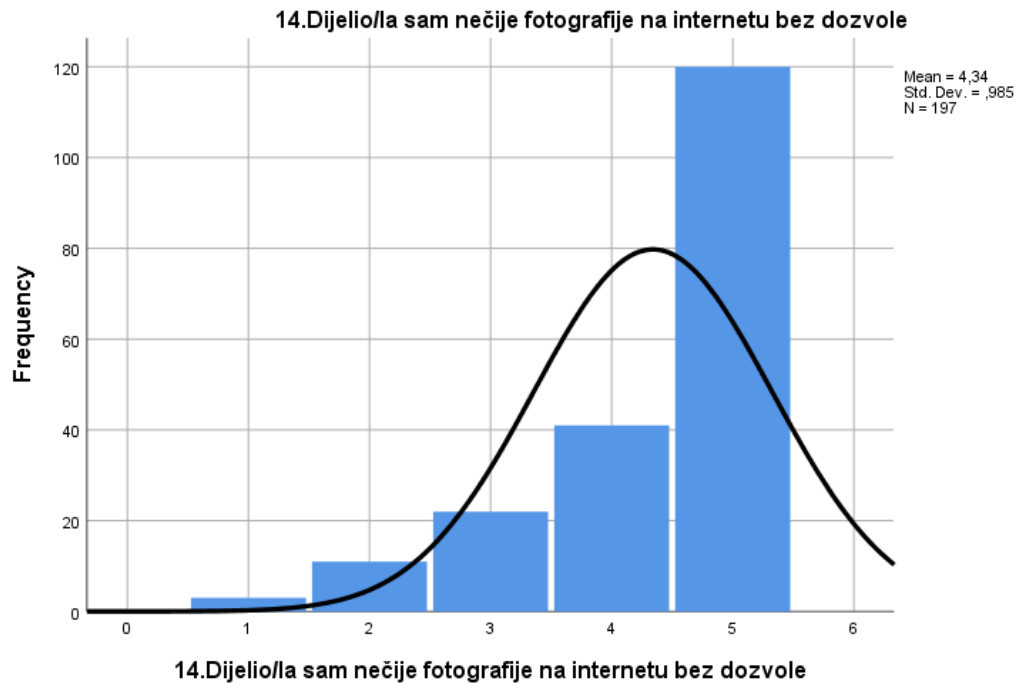
Grafikon 16. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Slao/la sam zaražene datoteke putem emaila*

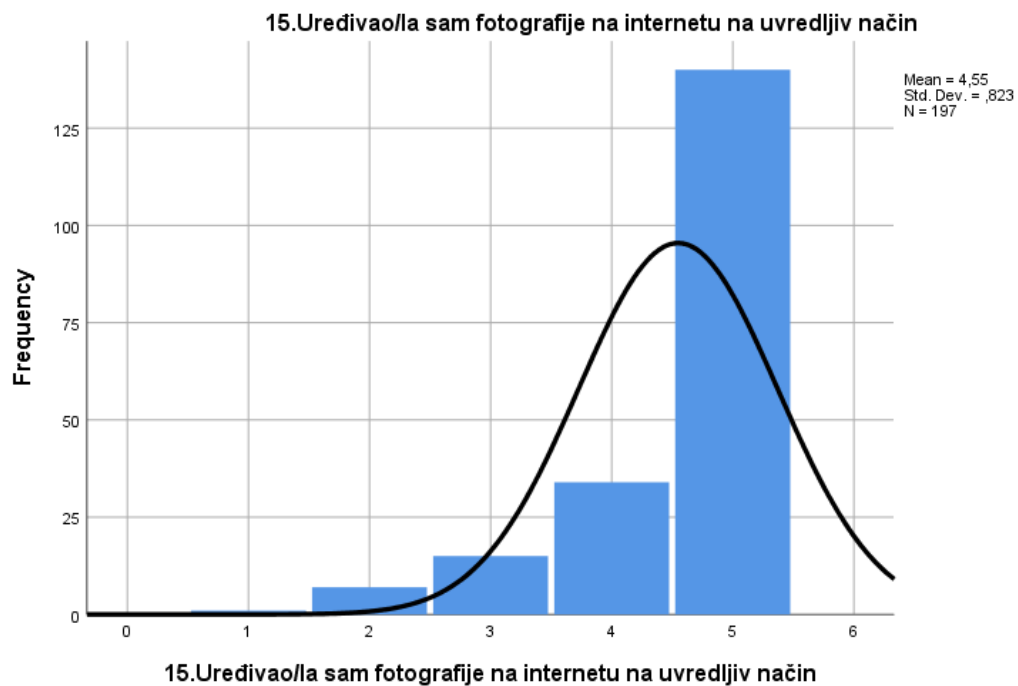
Grafikon 17. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Dijelio/la sam nečije video zapise na internetu bez dozvole*

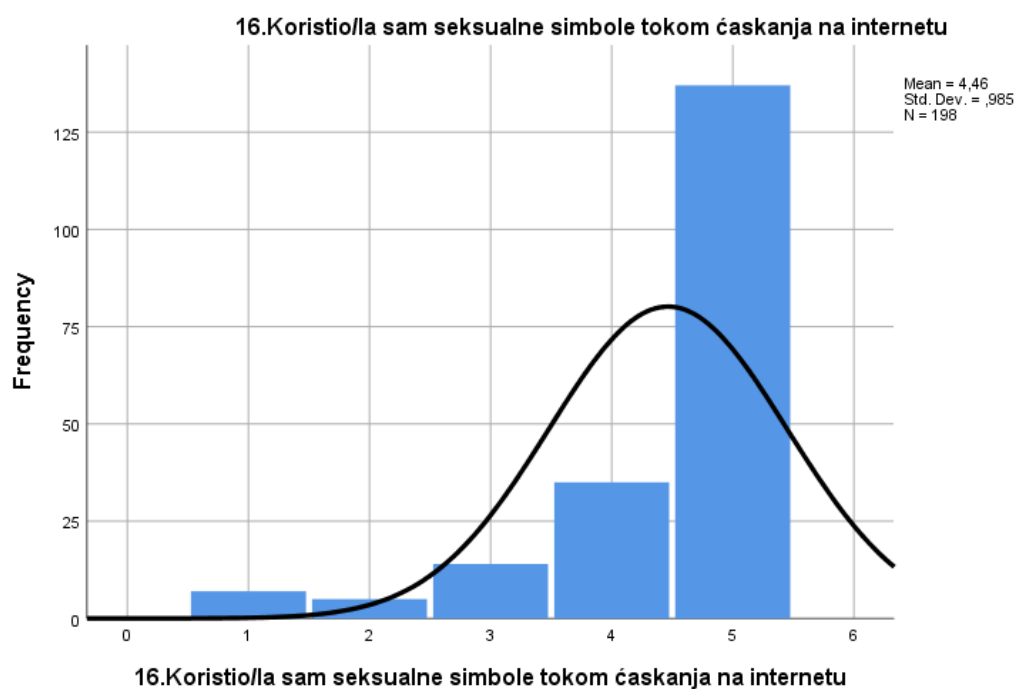
Grafikon 18. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Dijelio/la sam nečije fotografije na internetu bez dozvole*

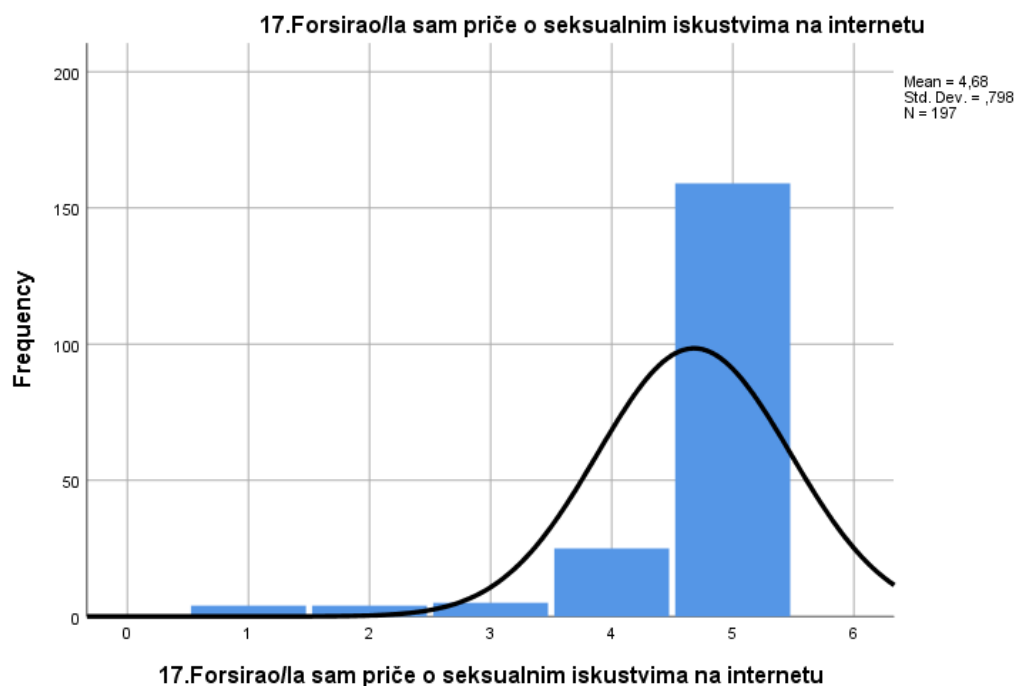
Grafikon 19. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Uređivao/la sam fotografije na internetu na uvredljiv način*

Grafikon 20. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Koristio/la sam seksualne simbole tokom časkanja na internetu*

Grafikon 21. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Forsirao/la sam priče o seksualnim iskustvima na internetu*

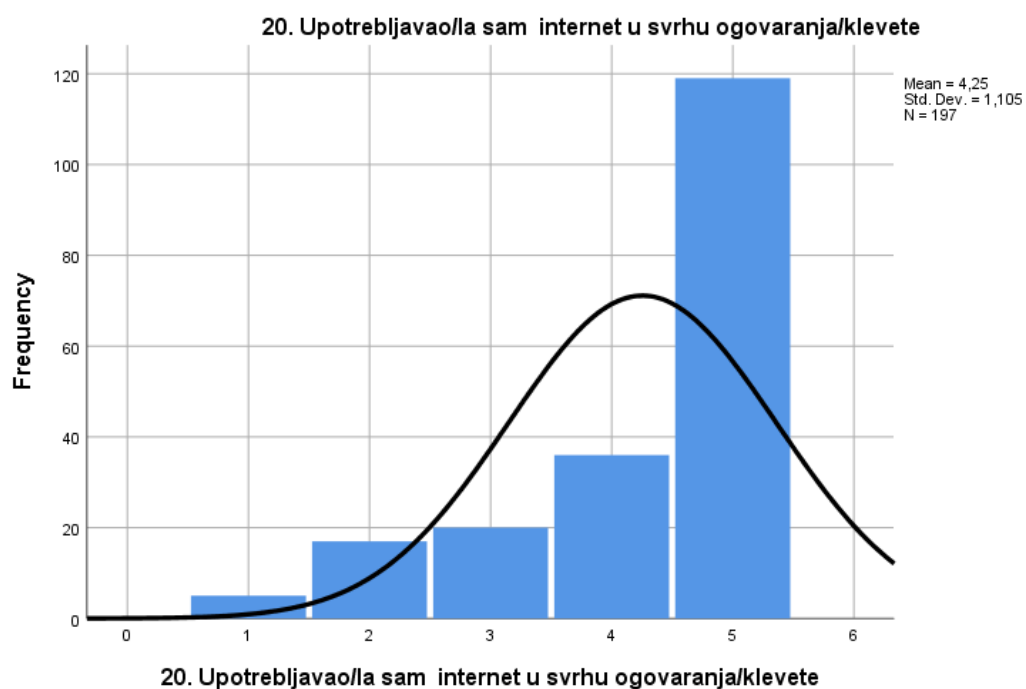
Grafikon 22. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Dijelio/la sam slike sa seksualnim sadržajem*

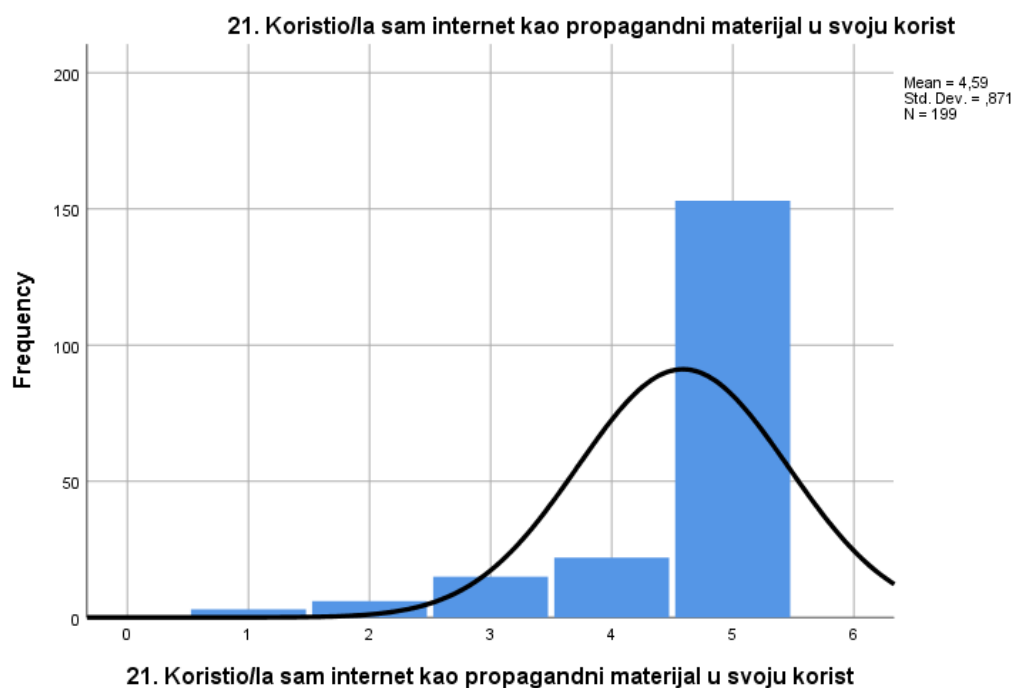
Grafikon 23. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Koristio/la sam jezik koji vrijeda putem emaila*

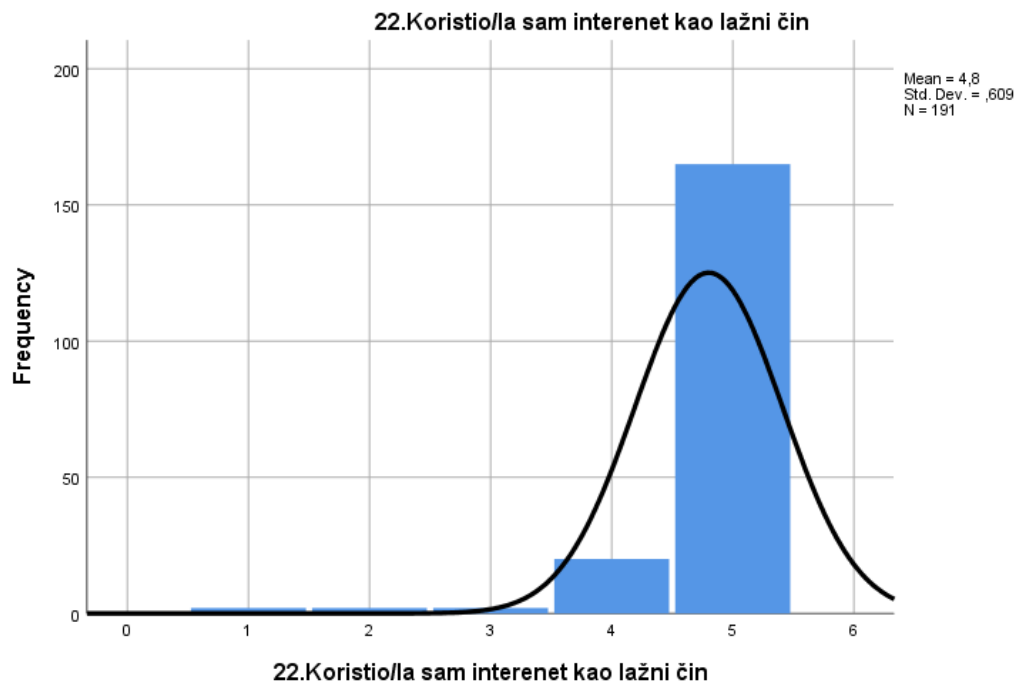
Grafikon 24. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Upotrebljavao/la sam internet u svrhu ogovaranja/klevete*

Grafikon 25. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Koristio/la sam internet kao propagandni materijal u svoju korist*

Grafikon 26 . Grafički prikaz odgovora na pitanje *Koristio/la sam internet kao lažni čin*

Iz prikazanog se izvodi zaključak da je među srednjoškolcima kada je u pitanju činjenje elektronskog nasilja najzastupljeniji oblik elektronskog nasilja sakrivanje identiteta na internetu, dok je najmanje zastupljeno korišćenje interneta kao lažni čin.

Tabela 19. Srednje vrijednosti i Standardna devijacija po pitanjima

	Std. Deviation	Mean	N	
			Missing	Valid
1.Širili su o meni glasine na internetu	1,131	4,04	1	201
2.Davali su mi pogrdne nadimke na internetu	1,132	4,23	2	200
3.Korišćeni su uvredljivi simboli u razgovoru sa mnom na internetu	1,130	4,16	2	200
4.Rugali su mi se na internetu	1,140	4,21	3	199
5.Zabavljali su se dijeljenjem informacija o meni na internetu	1,228	4,14	2	200
6.Pisali su uvredljive komentare na web lokacijama	1,064	4,36	1	201
7..Koristili su ponižavajuće izraze u razgovoru sa mnom na internetu	1,121	4,30	6	196
8.Koristili su moj identitet bez mog znanja na internetu	1,005	4,35	2	200
9.Sakrivali su identitet na internetu	1,250	4,04	2	200
10.Ulazili su na moju privatnu stranicu bez dozvole na internetu	0,965	4,39	4	198
11.Hakovali su moje privatne stranice bez dozvole	0,856	4,49	2	200
12.Slali su mi zaražene datoteke putem emaila	1,035	4,39	4	198
13.Dijelili su moje video zapise na internetu bez dozvole	1,031	4,35	7	195
14.Dijeljene su moje fotografije na internetu bez dozvole	1,079	4,19	5	197
15.Uređivane su moje fotografije na internetu na uvredljiv način	0,971	4,46	5	197
16.Korišćeni su seksualni simboli tokom časkanja na internetu	0,922	4,49	4	198
17.Forsirali su pričanje o seksualnim iskustvima na internetu	0,865	4,52	4	198
18.Dijeljenje slika sa seksualnim sadržajem na internetu	0,901	4,60	5	197
19.Korišćenje jezika koji vrijeđa putem emaila	0,778	4,67	3	199
20.Upotreba interneta u svrhu ogovaranja/klevete	1,248	4,02	4	198
21.Korišćenje interneta kao propagandnog materijala u svoju korist	0,940	4,51	5	197
22.Korišćenje interneta kao lažni čin	0,619	4,74	1 2	190

Kada je u pitanju doživljavanje elektronskog nasilja na osnovu analize podataka možemo zaključiti da su najčešći oblici elektronskog nasilja među srednjoškolcima širenje glasina na internetu, sakrivanje identiteta na internetu i upotreba interneta u svrhu ogovaranja/klevete. Prema rezultatima našeg istraživanja, srednjoškolci najmanje doživljavaju korišćenje interneta kao lažni čin i korišćenje jezika koji vrijeđa putem emaila. Ovi rezultati su tabelarno i grafički grafički prikazani u nastavku ovog rada.

Tabela 20. Doživljavanje različitih oblika elektronskog nasilja među srednjoškolcima

1. Širili su o meni glasine na internetu						
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent	
Valid	Uvijek	7	3,5	3,5	3,5	
	Često	16	7,9	8,0	11,4	
	Povremeno	34	16,8	16,9	28,4	
	Rijetko	49	24,3	24,4	52,7	
	Nikada	95	47,0	47,3	100,0	
	Ukupno	201	99,5	100,0		
Missing	Bez podataka	1	0,5			
Ukupno		202	100,0			
2. Davali su mi pogrdne nadimke na internetu						
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent	
Valid	Uvijek	7	3,5	3,5	3,5	
	Često	16	7,9	8,0	11,5	
	Povremeno		20	9,9	10,0	21,5
	Rijetko	39	19,3	19,5	41,0	
	Nikada	118	58,4	59,0	100,0	
Ukupno	200	99,0	100,0			
Missing	Bez podataka	2	1,0			
Ukupno		202	100,0			
3. Korišćeni su uvredljivi simboli u razgovoru sa mnom na internet						
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent	
Valid	Uvijek	8	4,0	4,0	4,0	

	Često	12	5,9	6,0	10,0
	Povremeno	30	14,9	15,0	25,0
	Rijetko	41	20,3	20,5	45,5
	Nikada	109	54,0	54,5	100,0
	Ukupno	200	99,0	100,0	
Missing	Bez podataka	2	1,0		
Ukupno		202	100,0		

4. Rugali su mi se na internetu

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	8	4,0	4,0	4,0
	Često	12	5,9	6,0	10,1
	Povremeno	28	13,9	14,1	24,1
	Rijetko	33	16,3	16,6	40,7
	Nikada	118	58,4	59,3	100,0
	Ukupno	199	98,5	100,0	
Missing	Bez podataka	2	1,0		
	Pogrešan podatak	1	0,5		
	Ukupno	3	1,5		
Ukupno		202	100,0		

5. Zabavljali su se dijeljenjem informacija o meni na internetu

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	10	5,0	5,0	5,0
	Često	17	8,4	8,5	13,5
	Povremeno	27	13,4	13,5	27,0
	Rijetko	27	13,4	13,5	40,5

	Nikada	119	58,9	59,5	100,0
	Ukupno	200	99,0	100,0	
Missing	Bez podataka	1	0,5		
	Pogrešan podatak	1	0,5		
	Ukupno	2	1,0		
Ukupno		202	100,0		

6. Pisali su uvredljive komentare na web lokacijama

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	6	3,0	3,0	3,0
	Često	14	6,9	7,0	10,0
	Povremeno	12	5,9	6,0	15,9
	Rijetko	38	18,8	18,9	34,8
	Nikada	131	64,9	65,2	100,0
	Ukupno	201	99,5	100,0	
Missing	Bez podataka	1	0,5		
Ukupno		202	100,0		

7. Koristili su ponižavajuće izraze u razgovoru sa mnom na internetu

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	6	3,0	3,1	3,1
	Često	17	8,4	8,7	11,7
	Povremeno	15	7,4	7,7	19,4
	Rijetko	32	15,8	16,3	35,7
	Nikada	126	62,4	64,3	100,0
	Ukupno	196	97,0	100,0	
Missing	Bez podataka	1	0,5		
	Pogrešan podatak	5	2,5		
	Ukupno	6	3,0		

Ukupno		202	100,0		
8.Koristili su moj identitet bez mog znanja na internetu					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	3	1,5	1,5	1,5
	Često	13	6,4	6,5	8,0
	Povremeno	21	10,4	10,5	18,5
	Rijetko	38	18,8	19,0	37,5
	Nikada	125	61,9	62,5	100,0
	Ukupno	200	99,0	100,0	
Missing	Bez podataka	2	1,0		
Ukupno		202	100,0		
9.Sakrivali su identitet na internetu					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	9	4,5	4,5	4,5
	Često	26	12,9	13,0	17,5
	Povremeno	20	9,9	10,0	27,5
	Rijetko	39	19,3	19,5	47,0
	Nikada	106	52,5	53,0	100,0
	Ukupno	200	99,0	100,0	
Missing	Bez podataka	2	1,0		
Ukupno		202	100,0		
10. Ulazili su na moju privatnu stranicu bez dozvole na internetu					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	2	1,0	1,0	1,0
	Često	12	5,9	6,1	7,1
	Povremeno	20	9,9	10,1	17,2
	Rijetko	36	17,8	18,2	35,4

	Nikada	128	63,4	64,6	100,0
	Ukupno	198	98,0	100,0	
Missing	Bez podataka	4	2,0		
Ukupno		202	100,0		

11. Hakovali su moje privatne stranice bez dozvole

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	1	0,5	0,5	0,5
	Često	9	4,5	4,5	5,0
	Povremeno	15	7,4	7,5	12,5
	Rijetko	41	20,3	20,5	33,0
	Nikada	134	66,3	67,0	100,0
	Ukupno	200	99,0	100,0	
Missing	Bez podataka	2	1,0		
Ukupno		202	100,0		

12. Slali su mi zaražene datoteke putem emaila

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	5	2,5	2,5	2,5
	Često	10	5,0	5,1	7,6
	Povremeno	22	10,9	11,1	18,7
	Rijetko	27	13,4	13,6	32,3
	Nikada	134	66,3	67,7	100,0
	Ukupno	198	98,0	100,0	
Missing	Bez podataka	4	2,0		
Ukupno		202	100,0		

13. Dijelili su moje video zapise na internetu bez dozvole

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	4	2,0	2,1	2,1

	Često	10	5,0	5,1	7,2
	Povremeno	27	13,4	13,8	21,0
	Rijetko	27	13,4	13,8	34,9
	Nikada	127	62,9	65,1	100,0
	Ukupno	195	96,5	100,0	
Missing	Bez podataka	6	3,0		
	Pogrešan podatak	1	0,5		
	Ukupno	7	3,5		
Ukupno		202	100,0		

14. Dijeljene su moje fotografije na internetu bez dozvole

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	4	2,0	2,0	2,0
	Često	15	7,4	7,6	9,6
	Povremeno	30	14,9	15,2	24,9
	Rijetko	39	19,3	19,8	44,7
	Nikada	109	54,0	55,3	100,0
	Total	197	97,5	100,0	
Missing	Bez podataka	4	2,0		
	Pogrešan podatak	1	0,5		
	Total	5	2,5		
Ukupno		202	100,0		

15. Uređivane su moje fotografije na internetu na uvredljiv način

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	2	1,0	1,0	1,0
	Često	14	6,9	7,1	8,1
	Povremeno	14	6,9	7,1	15,2
	Rijetko	29	14,4	14,7	29,9
	Nikada	138	68,3	70,1	100,0
	Ukupno	197	97,5	100,0	

Missing	Bez podataka	5	2,5		
Ukupno		202	100,0		
16. Korišćeni su seksualni simbolai tokom ćaskanja na internetu					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	2	1,0	1,0	1,0
	Često	11	5,4	5,6	6,6
	Povremeno	14	6,9	7,1	13,6
	Rijetko	32	15,8	16,2	29,8
	Nikada	139	68,8	70,2	100,0
	Ukupno	198	98,0	100,0	
Missing	Bez podataka	4	2,0		
Ukupno		202	100,0		
17. Forsirali su pričanje o seksualnim iskustvima na internetu					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	2	1,0	1,0	1,0
	Često	7	3,5	3,5	4,5
	Povremeno	16	7,9	8,1	12,6
	Rijetko	34	16,8	17,2	29,8
	Nikada	139	68,8	70,2	100,0
	Ukupno	198	98,0	100,0	
Missing	Bez podataka	4	2,0		
Ukupno		202	100,0		
18. Dijeljenje slika sa seksualnim sadržajem na internetu					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	4	2,0	2,0	2,0
	Često	8	4,0	4,1	6,1
	Povremeno	8	4,0	4,1	10,2

	Rijetko	22	10,9	11,2	21,3
	Nikada	155	76,7	78,7	100,0
	Ukupno	197	97,5	100,0	
Missing	Bez podataka	4	2,0		
	Pogrešan podatak	1	0,5		
	Ukupno	5	2,5		
Ukupno		202	100,0		

19. Korišćenje jezika koji vrijeda putem emaila

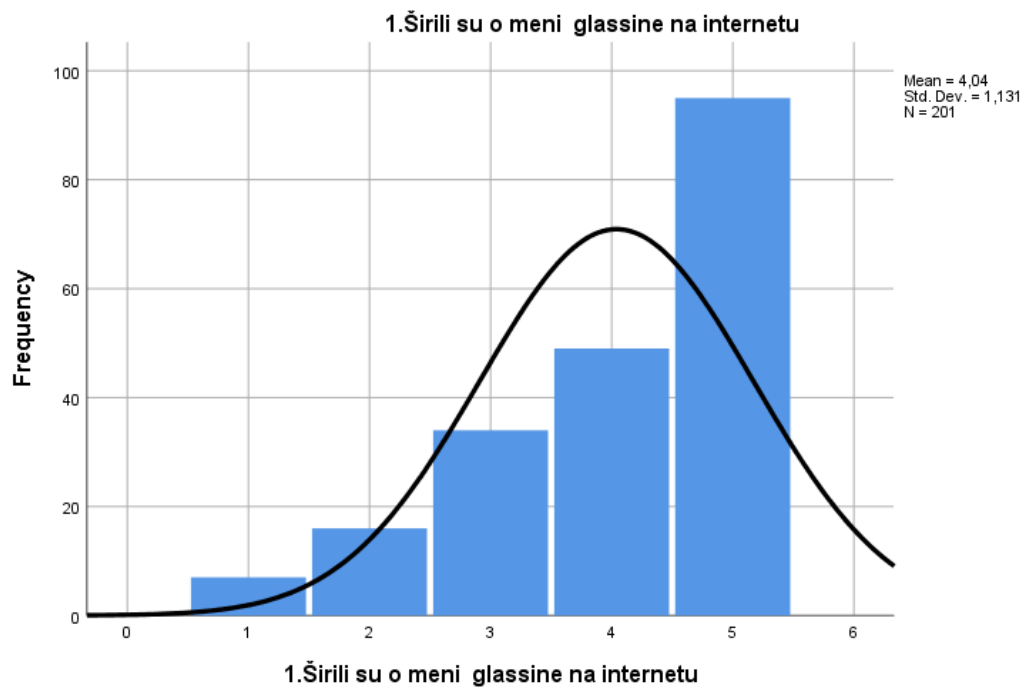
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	2	1,0	1,0	1,0
	Često	5	2,5	2,5	3,5
	Povremeno	11	5,4	5,5	9,0
	Rijetko	20	9,9	10,1	19,1
	Nikada	161	79,7	80,9	100,0
	Ukupno	199	98,5	100,0	
Missing	Bez podataka	3	1,5		
Ukupno		202	100,0		

20. Upotreba interneta u svrhu ogovaranja/klevete

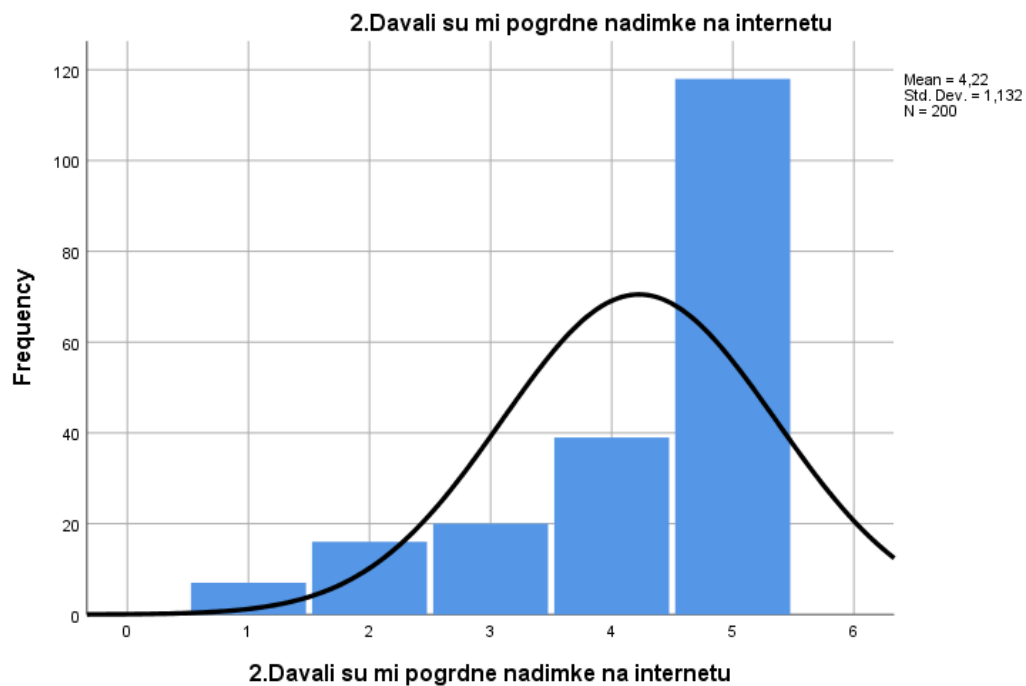
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	12	5,9	6,1	6,1
	Često	19	9,4	9,6	15,7
	Povremeno	23	11,4	11,6	27,3
	Rijetko	44	21,8	22,2	49,5
	Nikada	100	49,5	50,5	100,0
	Ukupno	198	98,0	100,0	
Missing	Bez podataka	3	1,5		
	Pogrešan podatak	1	0,5		

	Ukupno	4	2,0		
Ukupno		202	100,0		
21. Korišćenje interneta kao propagandnog materijala u svoju korist					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	4	2,0	2,0	2,0
	Često	8	4,0	4,1	6,1
	Povremeno	14	6,9	7,1	13,2
	Rijetko	28	13,9	14,2	27,4
	Nikada	143	70,8	72,6	100,0
	Ukupno	197	97,5	100,0	
Missing	Bez podataka	4	2,0		
	Pogrešan podatak	1	0,5		
	Ukupno	5	2,5		
Ukupno		202	100,0		
22. Korišćenje interneta kao lažni čin					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Uvijek	2	1,0	1,1	1,1
	Često	1	0,5	0,5	1,6
	Povremeno	3	1,5	1,6	3,2
	Rijetko	32	15,8	16,8	20,0
	Nikada	152	75,2	80,0	100,0
	Ukupno	190	94,1	100,0	
Missing	Bez podataka	11	5,4		
	Pogrešan podatak	1	0,5		
	Ukupno	12	5,9		
Ukupno		202	100,0		

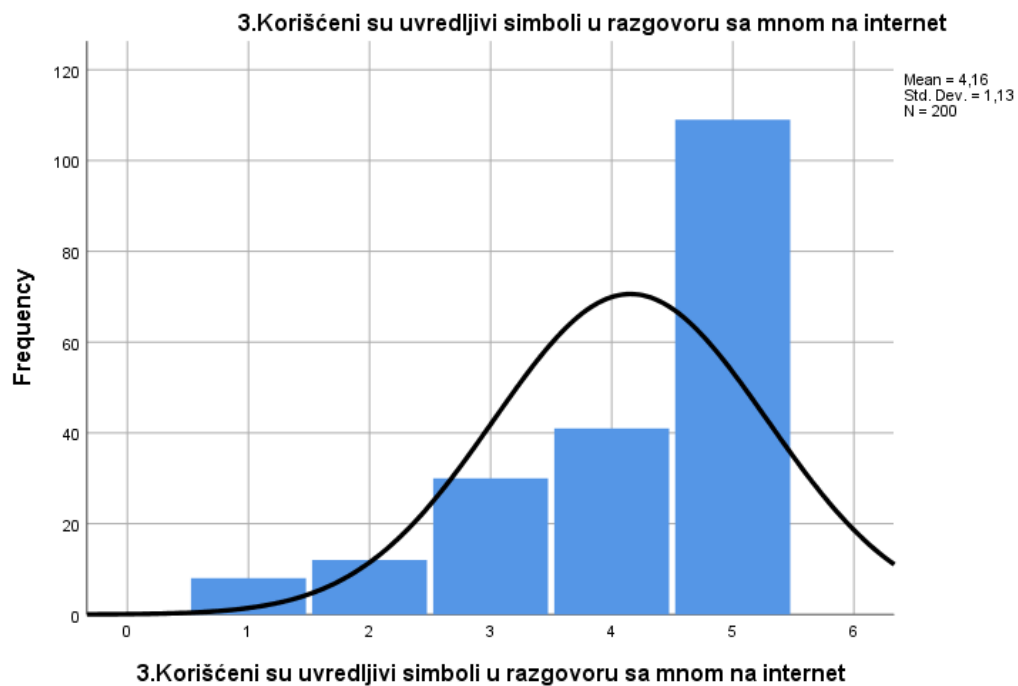
Grafikon 27 . Grafički prikaz odgovora na pitanje *Širili su o meni glasine na internetu*

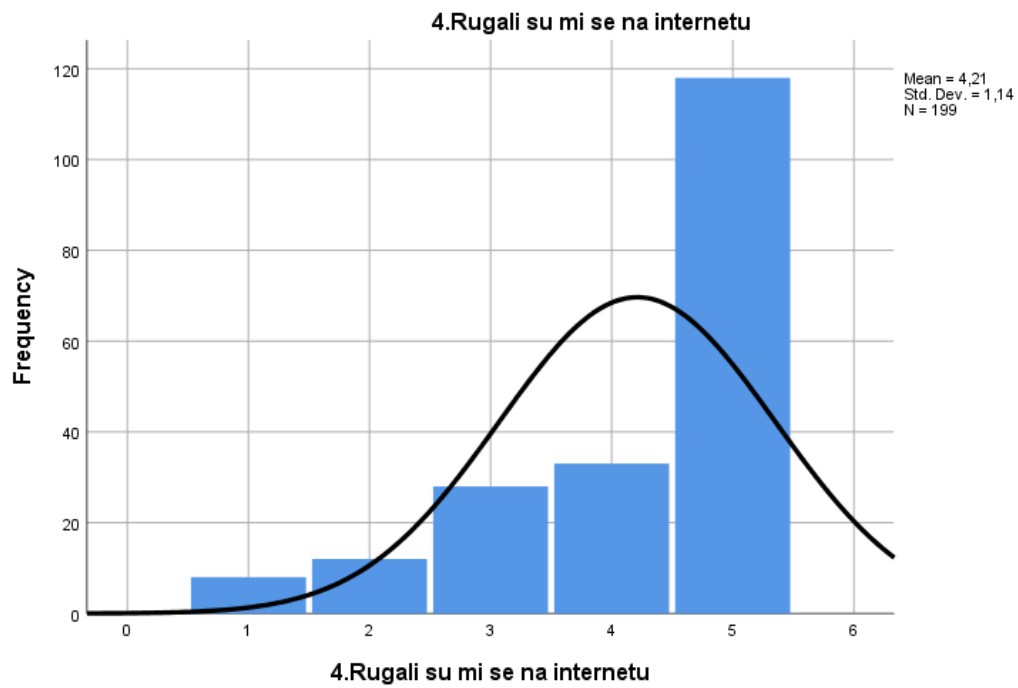
Grafikon 28 . Grafički prikaz odgovora na pitanje *Davali su mi pogrdne nadimke na internetu*

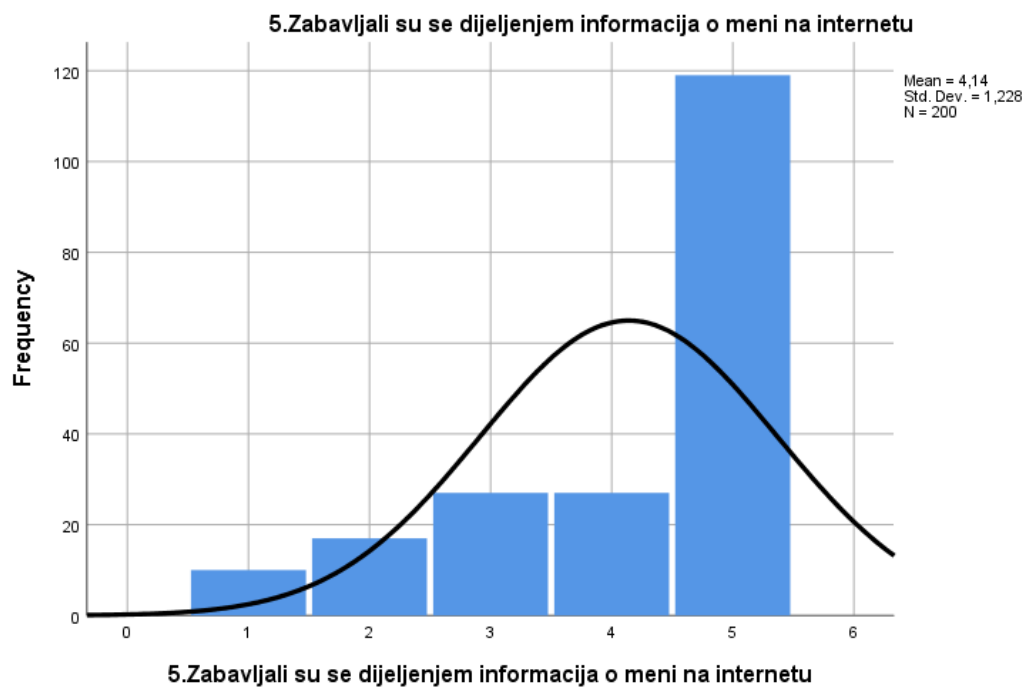
Grafikon 29 . Grafički prikaz odgovora na pitanje *Korišćeni su uvredljivi simboli u razgovoru sa mnom na internetu*

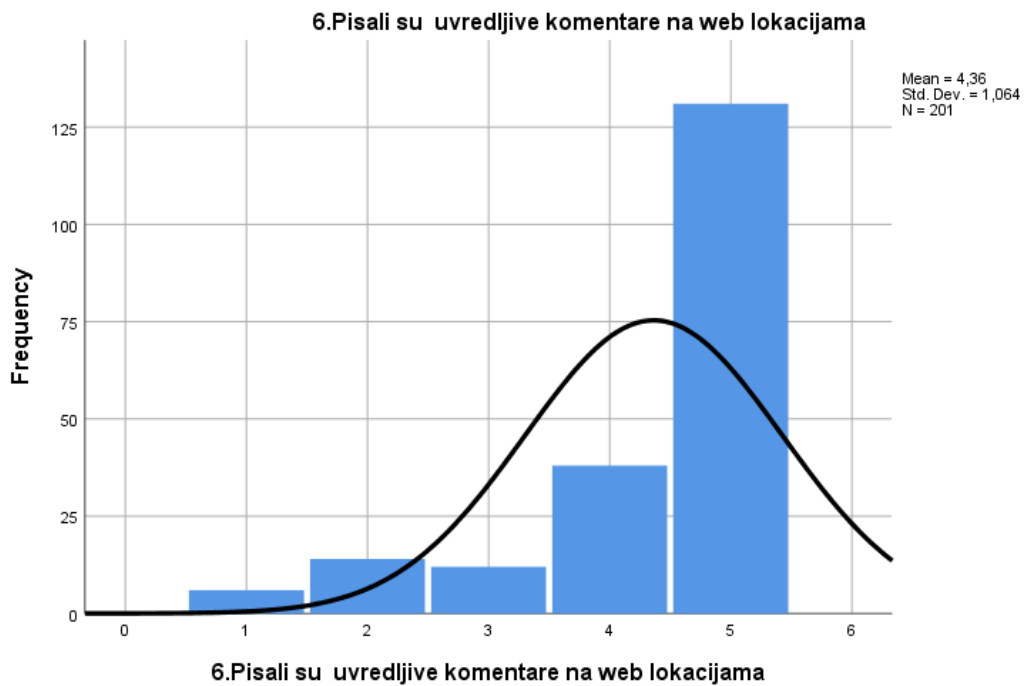
Grafikon 30. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Rugali su mi se na internetu*

Grafikon 31. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Zabavljali su se dijeljenjem informacija o meni na internetu*

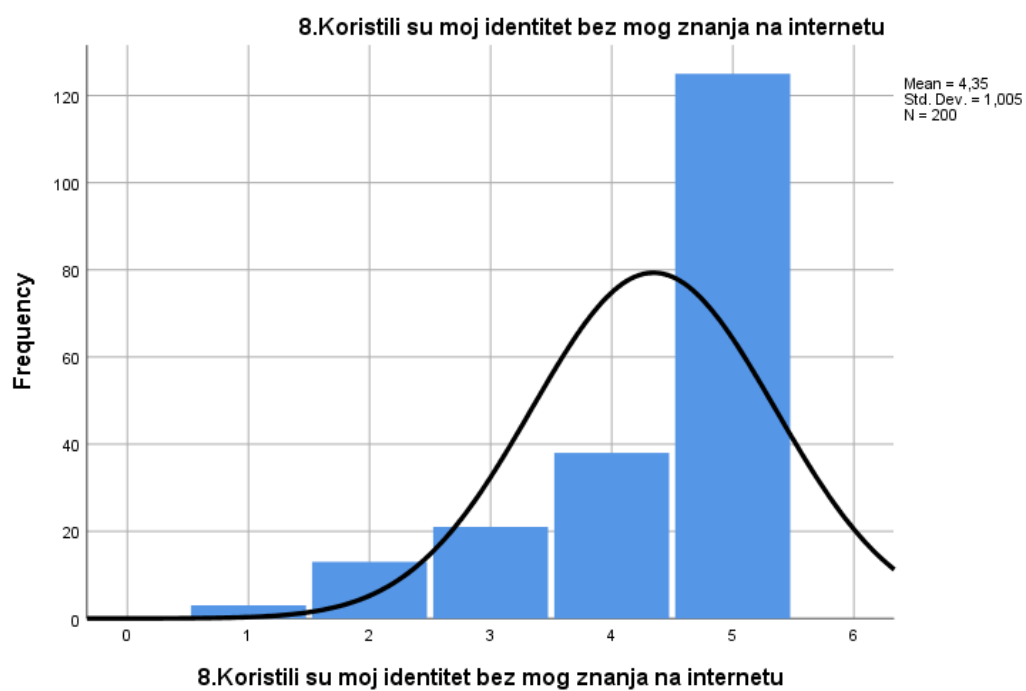
Grafikon 32. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Pisali su uvredljive komentare na web lokacijama*

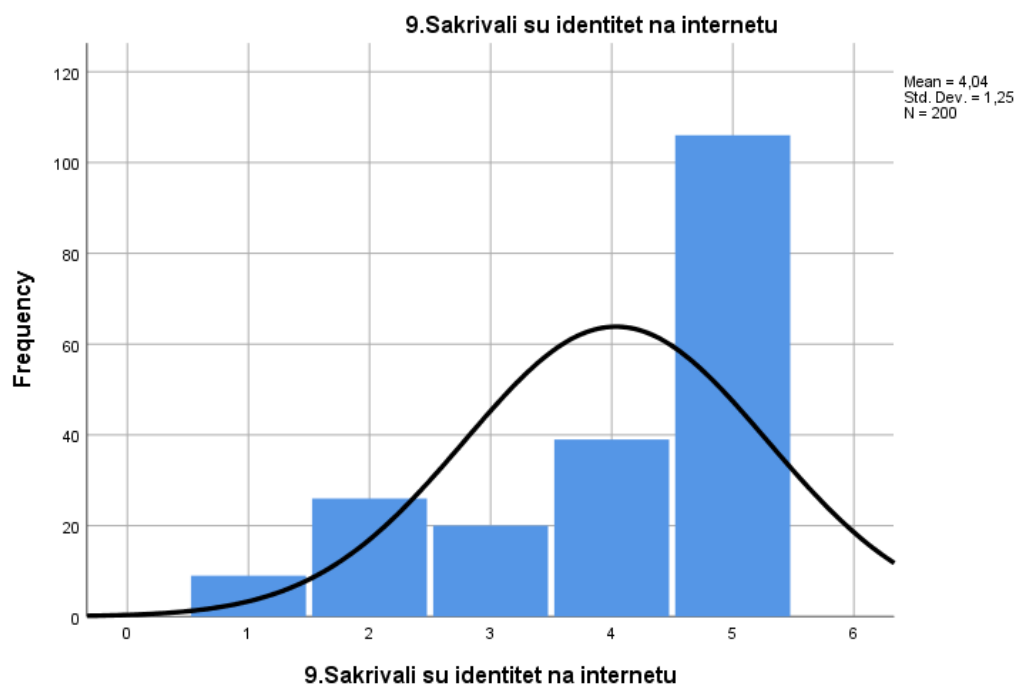
Grafikon 33. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Koristili su ponižavajuće izraze u razgovoru sa mnom na internetu*

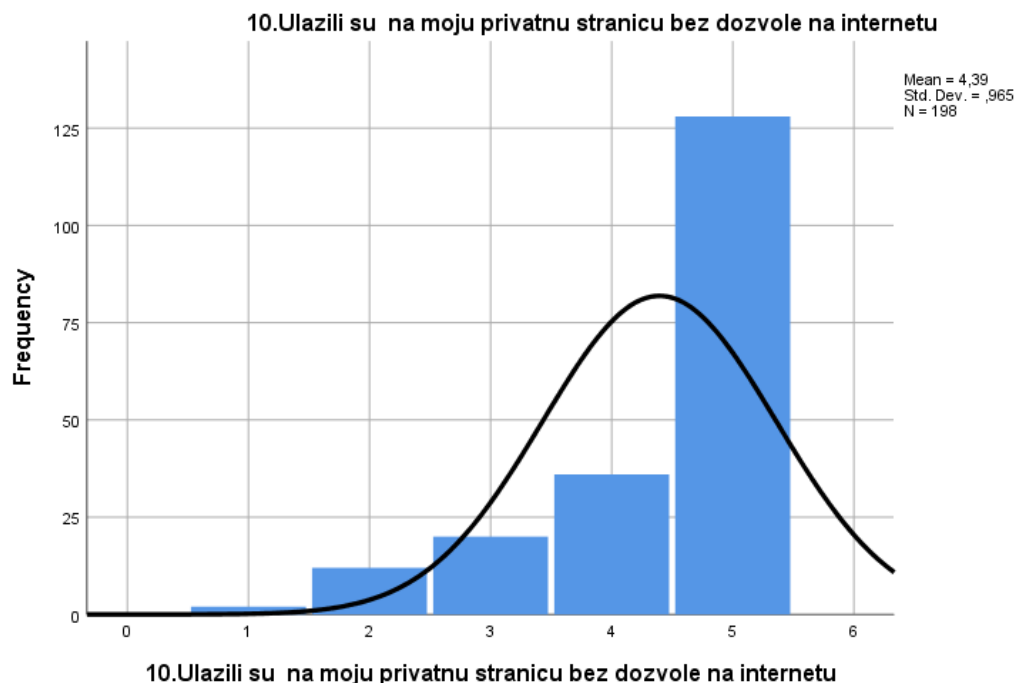
Grafikon 34. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Koristili su moj identitet bez mog znanja na internetu*

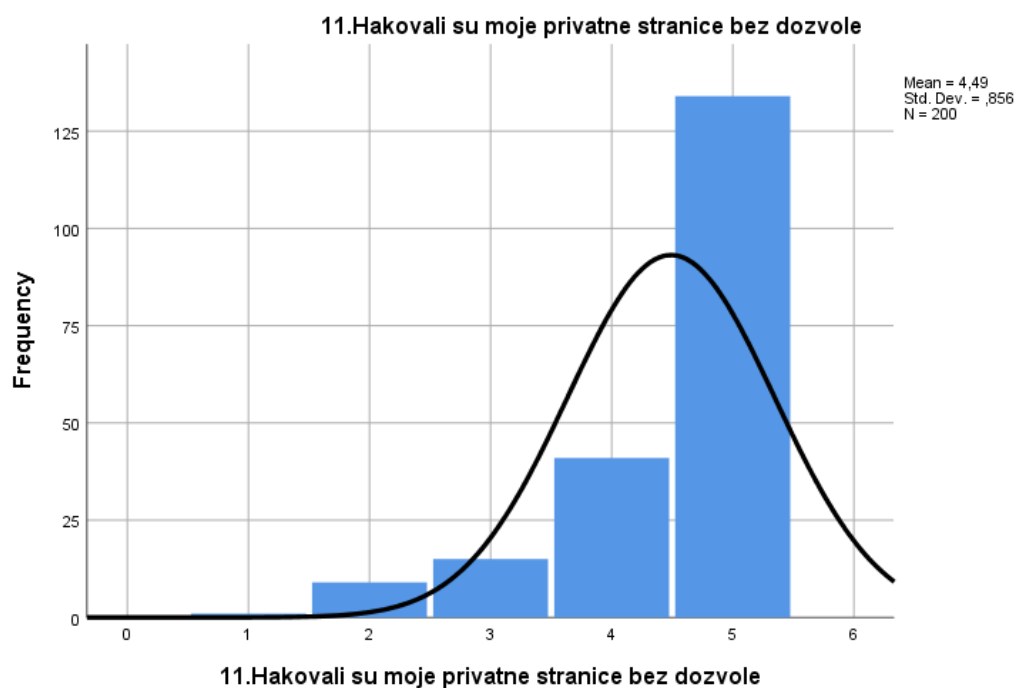
Grafikon 35. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Sakrivali su identitet na internetu*

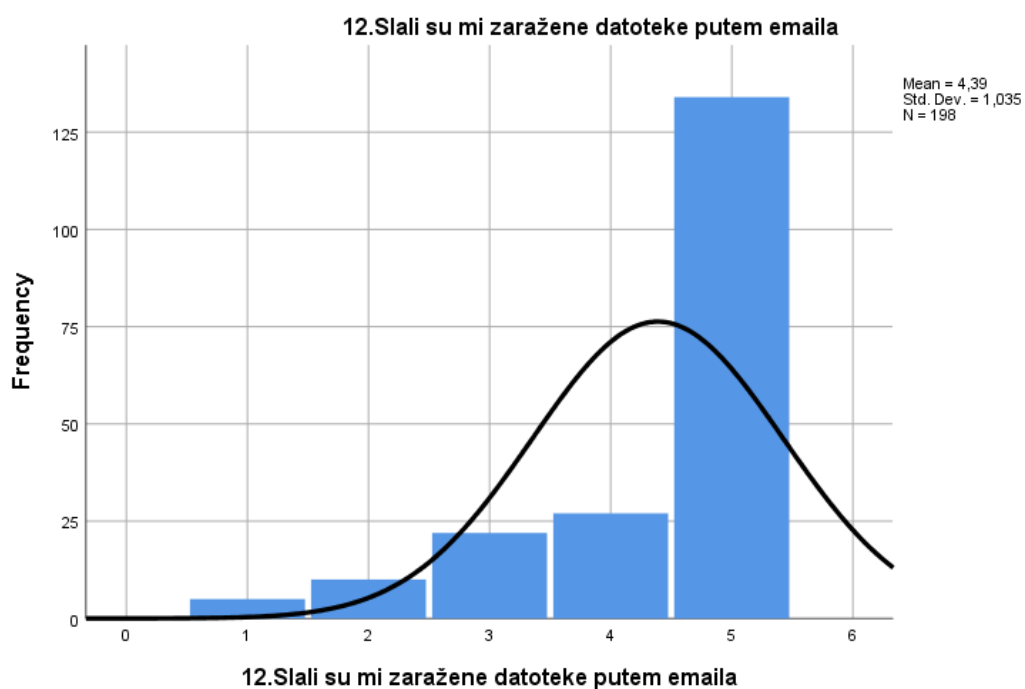
Grafikon 36. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Ulazili su na moju privatnu stranicu bez dozvole na internetu*

Grafikon 37. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Hakovali su moje privatne stranice bez dozvole*

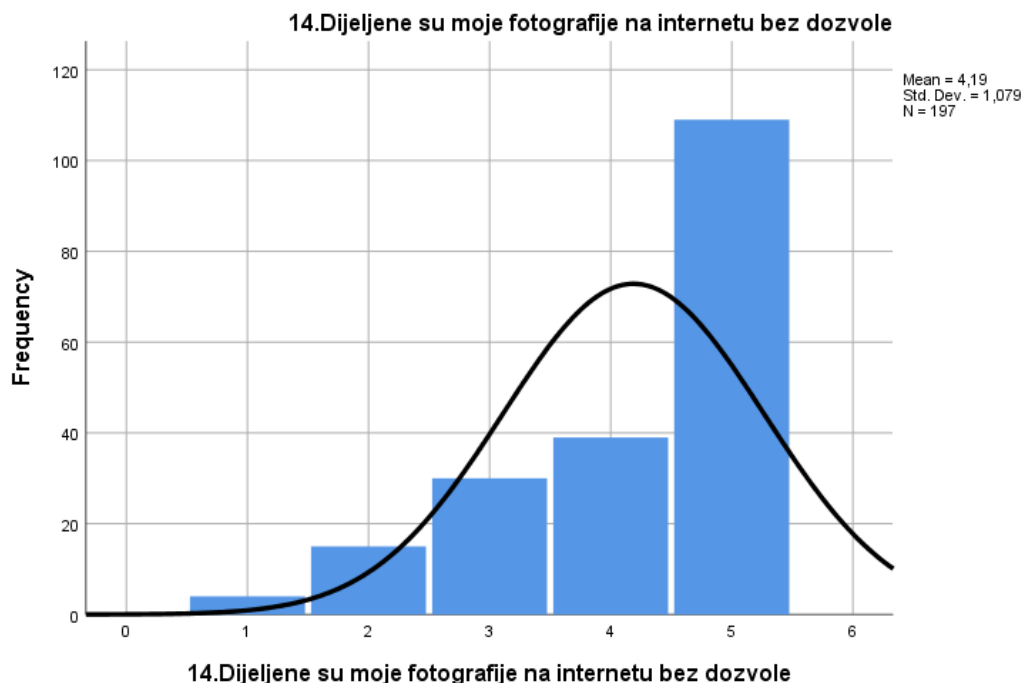
Grafikon 38. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Slali su mi zaražene datoteke putem emaila*

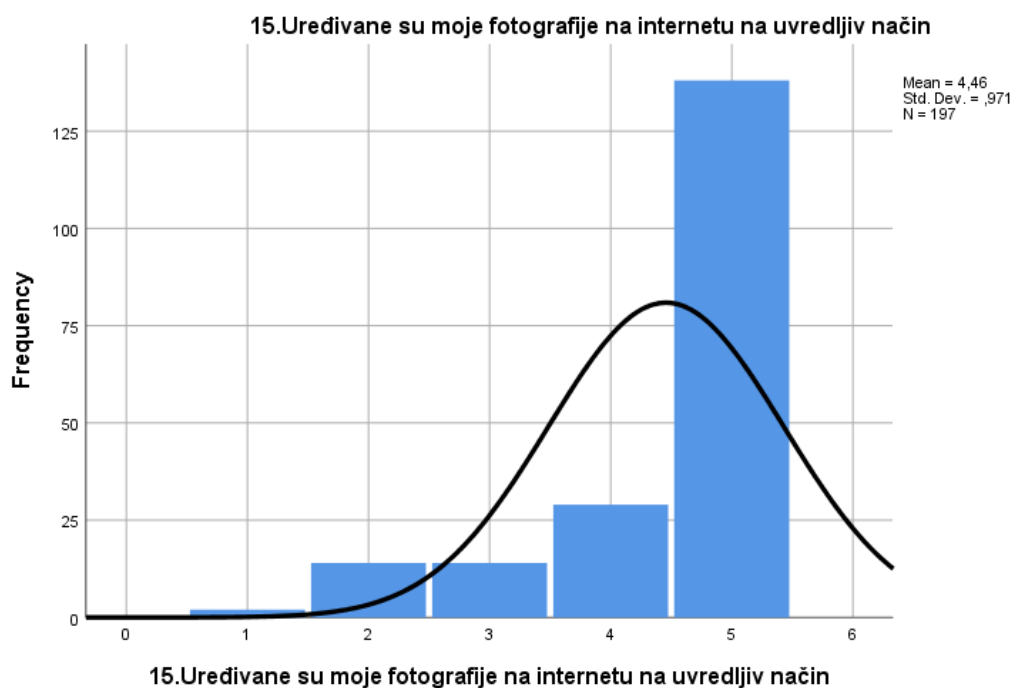
Grafikon 39. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Dijelili su moje video zapise na internetu bez dozvole*

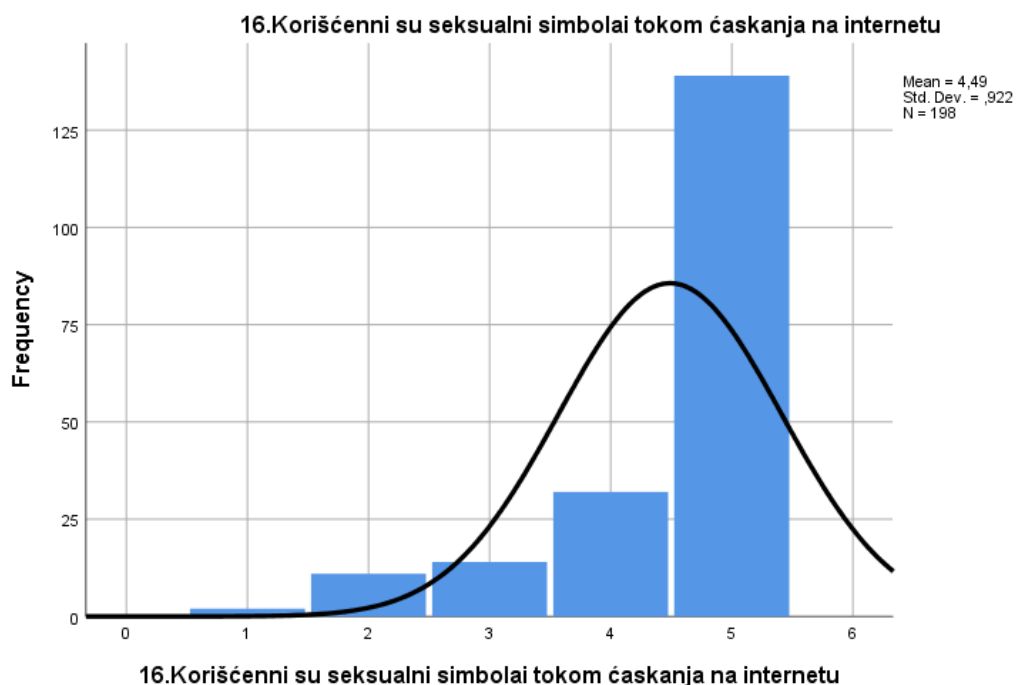
Grafikon 40. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Dijeljenje su moje fotografije na internetu bez dozvole*

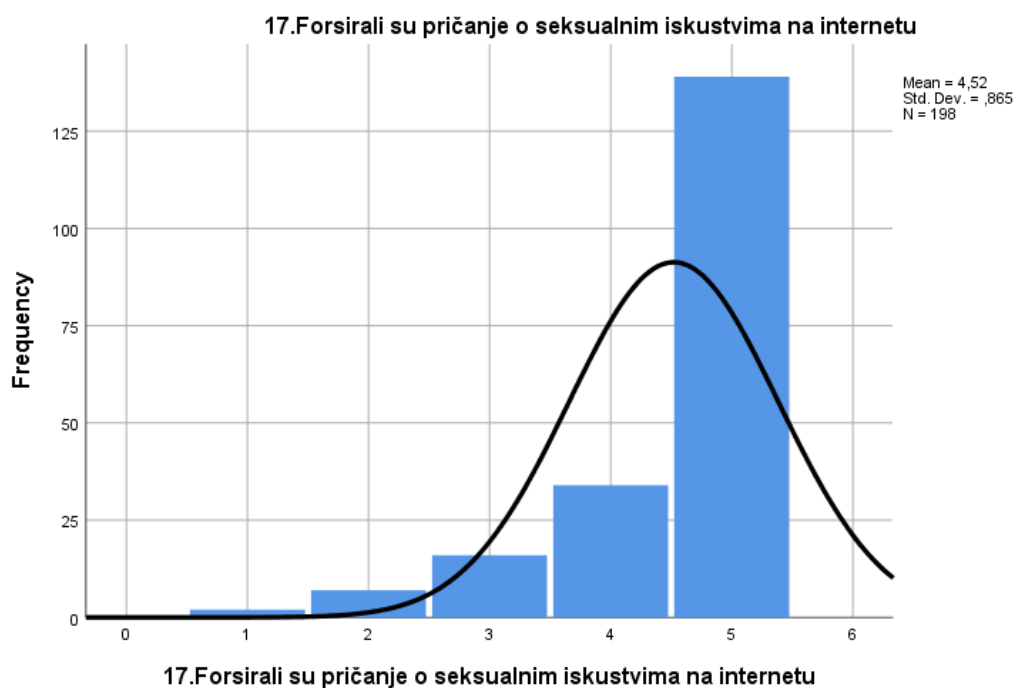
Grafikon 41. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Uređivane su moje fotografije na internetu na uvredljiv način*

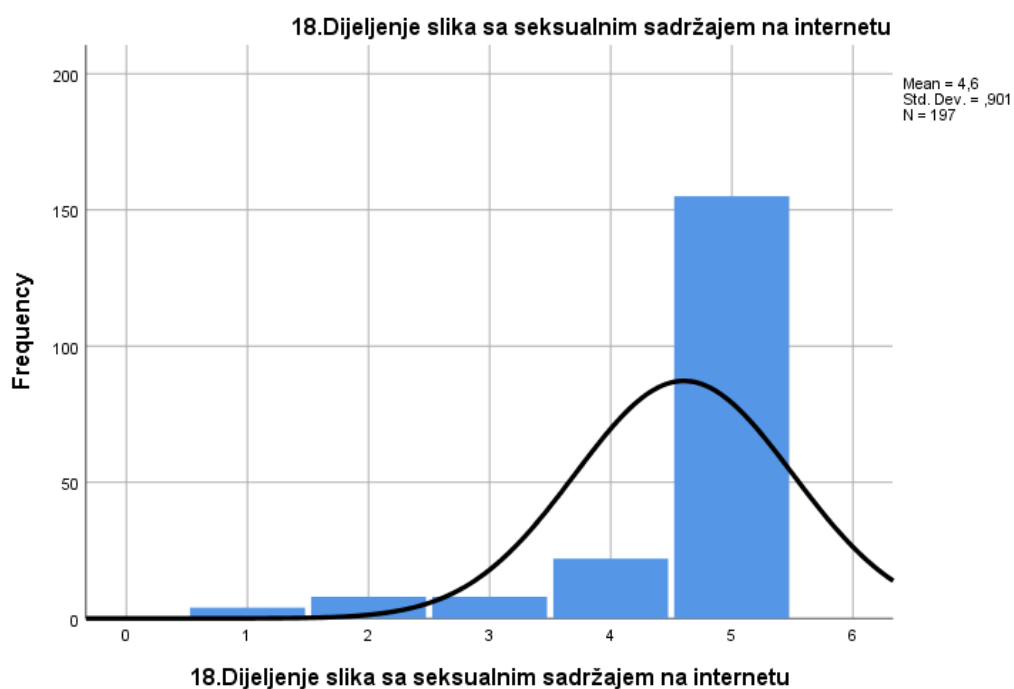
Grafikon 42. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Korišćeni su seksualni simboli tokom časkanja na internetu*

Grafikon 43. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Forsirali su pričanje o seksualnim iskustvima na internetu*

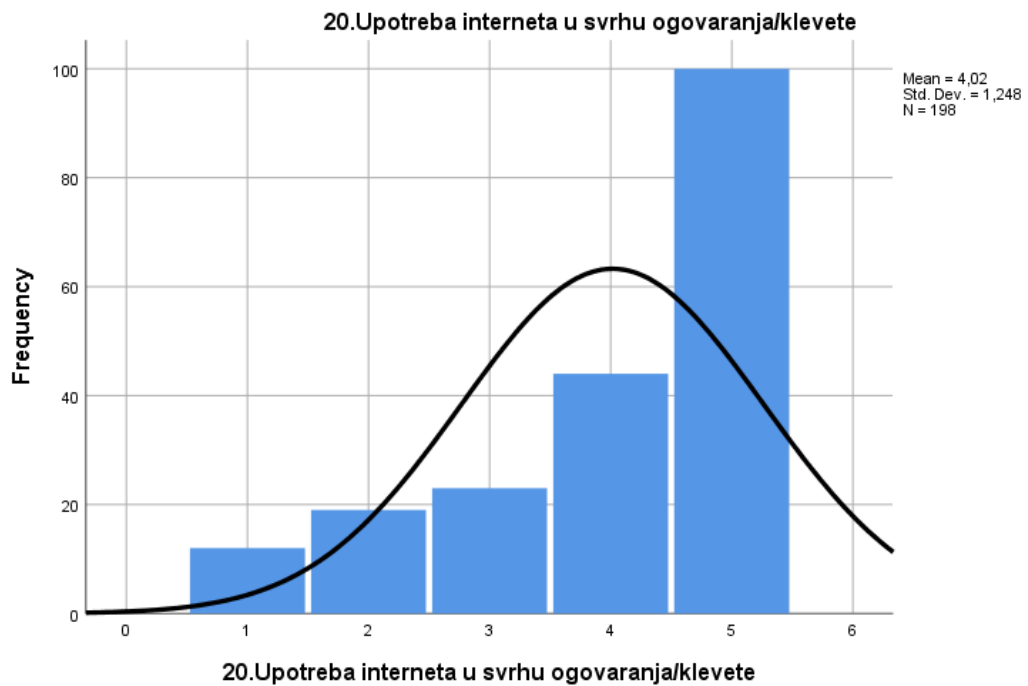
Grafikon 44. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Dijelili su slike sa seksualnim sadržajem na internetu*

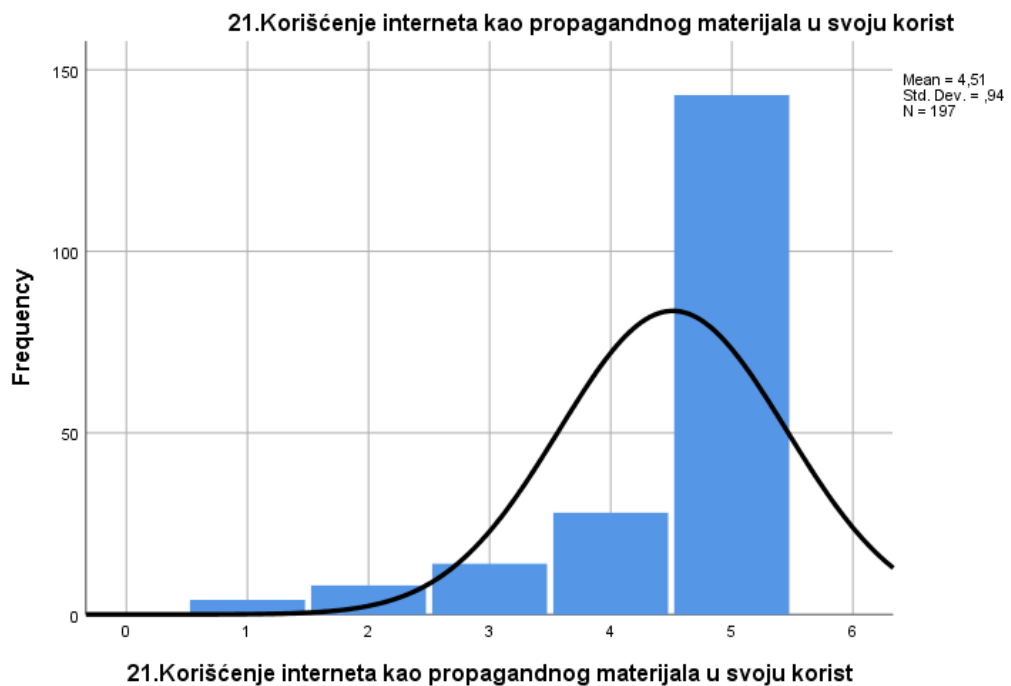
Grafikon 45. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Korišćenje jezika koji vrijeđa putem emaila*

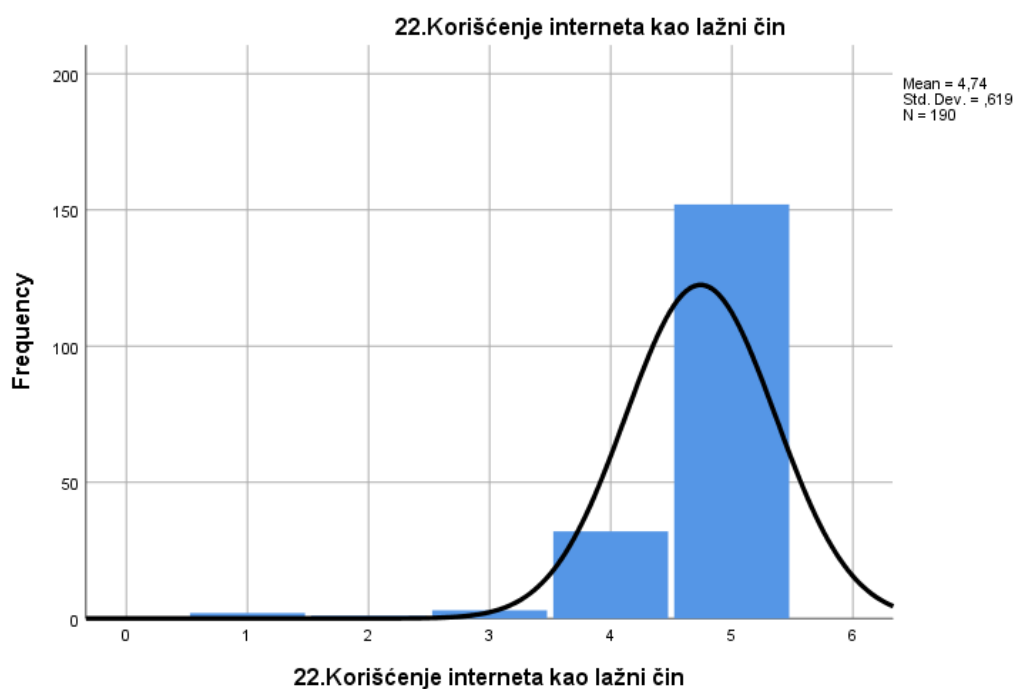
Grafikon 46. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Upotreba interneta u svrhu ogovaranja/klevete*

Grafikon 47. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Korišćenje interneta kao propagandnog materijala u svoju korist*

Grafikon 48. Grafički prikaz odgovora na pitanje *Korišćenje interneta kao lažni čin*

Na osnovu prikazanih podataka koje smo dobili nakon statističke analize podataka, možemo zaključiti da srednjoškolci najčešće doživljavaju ogovaranje/klevetanje na internetu, a najmanje doživljavaju korišćenje interneta kao lažni čin.

Naša hipoteza koja je glasila: *Pretpostavljamo da je među srednjoškolcima najzastupljeniji oblik nasilja preko interneta širenje neugodnih glasina i ruganje preko interneta, a najmanje zastupljeno je hakovanje tuđih internet stranica*, odbačena je. Naime, vidjeli smo da kada je u pitanju činjenje elektronskog nasilja najčešći oblici su skrivanje identiteta na internetu i ruganje na internetu, dok su najmanje zastupljeni sljedeći oblici elektronskog nasilja: korišćenje jezika koji vrijeđa putem emaila, kao i korišćenje interneta kao lažni čin. S druge strane, naše istraživanje je pokazalo da najčešći oblici elektronskog nasilja koje doživljavaju srednjoškolci su širenje glasina na internetu, sakrivanje identiteta na internetu i upotreba interneta u svrhu ogovaranja/klevete, dok srednjoškolci najmanje doživljavaju korišćenje interneta kao lažni čin i korišćenje jezika koji vrijeđa putem emaila.

10.3. Povezanost činjenja i doživljavanja elektronskog nasilja i depresije

Kada je u pitanju povezanost činjenja elektronskog nasilja i depresije iz Tabele 21 možemo vidjeti da su činjenje i doživljavanje verbalnog nasilja na internetu kao i uključenost u krivotvorenje i kriminalne radnje na internetu povezani sa depresijom kod srednjoškolaca koji su bili ispitanici u našem istraživanju. Naime, iz tabele 21 vidimo da je Sig <0,05 tačnije Sig.=0,001 za činjenje verbalnog nasilja na internetu i depresiju. Shodno tome, postoji statistički značajna razlika $p=0,047$ između verbalnog nasilja na internetu i nivoa depresije kod srednjoškolaca koji čine ovaj oblik nasilja, za sve stepene na skali $F=4,708$. Iz tabele 21 vidimo da je Sig <0,05 tačnije Sig.=0,000 za doživljavanje verbalnog nasilja na internetu i depresiju. Shodno tome, imamo statistički značajnu razliku između verbalnog nasilja na internetu i nivoa depresije kod srednjoškolaca koji doživljavaju ovaj oblik nasilja. Za sve stepene na skali $F=9,290$.

Iz Tabele 21 vidimo da je Sig <0,05 tačnije Sig.=0,012 za činjenje krivotvorenja i kriminalnih radnji na internetu i depresiju. Shodno tome, postoji statistički značajna razlika $p=0,012$ krivotvorenja i kriminalnih radnji na internetu i nivoa depresije kod srednjoškolaca koji čine ovaj oblik nasilja. Za sve stepene na skali $F=3,343$. Iz Tabele 21 vidimo da je Sig <0,05 tačnije Sig.=0,012 za činjenje krivotvorenja i kriminalnih radnji na internetu i depresiju. Shodno tome, postoji statistički značajna razlika $p=0,012$ krivotvorenja i kriminalnih radnji na internetu i nivoa depresije kod srednjoškolaca koji čine ovaj oblik nasilja. Za sve stepene na skali $F=3,343$.

Iz Tabele ANOVA vidimo da je Sig <0,05 (Sig.=0,004) za doživljavanje krivotvorenja i kriminalnih radnji na internetu i depresiju. Shodno tome, postoji statistički značajna razlika $p=0,004$ između krivotvorenja i kriminalnih radnji na internetu i nivoa depresije kod srednjoškolaca koji doživljavaju ovaj oblik nasilja. Za sve stepene na skali $F=4,066$. Uključenost u skrivanje identiteta i laži preko interneta nije povezano sa depresijom. Iz Tabele 21 vidimo da je Sig >0,05 tačnije Sig.=0,860 za činjenje skrivanja identiteta na internetu i laži preko interneta i depresiju. Shodno tome, ne postoji statistički značajna razlika $p=0,860$ između skrivanja identiteta na internetu i laži preko interneta i nivoa depresije kod srednjoškolaca koji čine ovaj oblik nasilja. Za sve stepene na skali $F=0,327$. Iz Tabele 21 vidimo da je Sig >0,05 (npr. Sig.=0,304) za doživljavanje skrivanja identiteta na internetu i laži preko interneta i depresiju. Shodno tome, ne postoji statistički značajna

razlika $p=0,304$ doživljavanja skrivanja identiteta na internetu i laži preko interneta i nivoa depresije kod srednjoškolaca koji doživljavaju ovaj oblik nasilja. Za sve stepene na skali $F=1,220$.

Tabela 21. ANOVA - Elektronsko nasilje i depresija

		Sum of Squares	Df	Mean Square	F	Sig.
Činjenje verbalnog nasilja na internetu	Between Groups	16,533	4	4,133	4,708	0,001
	Within Groups	154,527	176	0,878		
	Total	171,061	180			
Činjenje skrivanja identiteta na internetu i laži preko interneta	Between Groups	1,335	4	0,334	0,327	0,860
	Within Groups	179,682	176	1,021		
	Total	181,017	180			
Činjenje krivotvorenja i kriminalnih radnji na internetu	Between Groups	7,600	4	1,900	3,343	0,012
	Within Groups	98,338	173	0,568		
	Total	105,938	177			
Doživljavanje verbalnog nasilja na internetu	Between Groups	38,939	4	9,735	9,290	0,000
	Within Groups	183,372	175	1,048		
	Total	222,311	179			
Doživljavanje skrivanja identiteta na internetu i laži preko interneta	Between Groups	3,304	4	0,826	1,220	0,304
	Within Groups	116,436	172	0,677		
	Total	119,740	176			
Doživljavanje krivotvorenja i kriminalnih radnji na internetu	Between Groups	13,490	4	3,373	4,066	0,004
	Within Groups	143,498	173	0,829		
	Total	156,989	177			

10.4. Povezanost činjenja i doživljavanja elektronskog nasilja anksioznosti

Kada je u pitanju povezanost između činjenja i doživljavanja elektronskog nasilja i anksioznosti iz tabele 22 *Anova - Anksioznost i elektronsko nasilje* možemo vidjeti da uključenost u verbalno nasilje na internetu i kriminalne radnje na internetu ima veze sa

anksioznošću kod srednjoškolaca koji čine uzorak u našem istraživanju. Naime, iz tabele 22 vidimo da je Sig <0,05 i Sig.=0,001 za činjenje verbalnog nasilja na internetu i anksioznost. Shodno tome, imamo statistički značajnu razliku između verbalnog nasilja na internetu i nivoa anksioznosti kod srednjoškolaca koji čine ovaj oblik nasilja. Za sve stepene na skali F=4,708. Iz tabele 22 vidimo da je Sig <0,05 odnosno Sig.=0,000 za doživljavanje verbalnog nasilja i anksioznost. Shodno tome, postoji statistički značajna razlika p=0,000 između doživljavanja verbalnog nasilja na internetu i anksioznosti kod srednjoškolaca koji su žrtve ovog oblika nasilja. Za sve stepene na skali F=9,929. Iz tabele 22 vidimo da je Sig <0,05 odnosno Sig.=0,012 za činjenje krivotvorenja i kriminalnih radnji na internetu i anksioznosti. Shodno tome, postoji statistički značajna razlika p=0,012 između činjenja krivotvorenja i kriminalnih radnji na internetu i anksioznosti kod srednjoškolaca koji čine ovaj oblik nasilja. Za sve stepene na skali F=3,343. Iz Tabele 22 vidimo da je Sig <0,05 tačnije Sig.=0,004 za doživljavanje krivotvorenja i kriminalnih radnji na internetu i anksioznosti. Shodno tome, postoji statistički značajna razlika p=0,004 između doživljavanja krivotvorenja i kriminalnih radnji na internetu i anksioznosti kod srednjoškolaca. Za sve stepene na skali F=4,006. Kada je u pitanju povezanost uključenosti u skrivanje identiteta na internetu i laži preko interneta i anksioznosti kod srednjoškolaca, naše istraživanje pokazuje da nema statistički značajne povezanosti. Iz Tabele 22 vidimo da je Sig >0,05 i Sig.=0,860) za činjenje skrivanja identiteta na internetu i laži preko interneta i anksioznost. Shodno tome, ne postoji statistički značajna razlika p=0,860 između činjenja skrivanja identiteta na internetu i laži preko interneta i anksioznosti kod srednjoškolaca koji čine ovaj oblik nasilja. Za sve stepene na skali F=0,327. Iz Tabele 22 vidimo da je Sig >0,05 tačnije Sig.=0,304 za doživljavanje skrivanja identiteta na internetu i laži preko interneta i anksioznost. Shodno tome, ne postoji statistički značajna razlika p=0,304 između skrivanja identiteta na internetu i laži preko interneta i anksioznosti kod srednjoškolaca koji doživljavaju ovaj oblik nasilja. Za sve stepene na skali F=1,2

Tabela 22. Anova- Elektronsko nasilje i anksioznost

		Sum of Squares	Df	Mean Square	F	Sig.
Činjenje verbalnog nasilja na internetu	Between Groups	16,533	4	4,133	4,708	0,001
	Within Groups	154,527	176	0,878		

	Total	171,061	180			
Činjenje skrivanja identiteta i laži preko interneta	Between Groups	1,335	4	0,334	0,327	0,860
	Within Groups	179,682	176	1,021		
	Total	181,017	180			
Činjenje krivotvorenja i kriminalnih radnji na internetu	Between Groups	7,600	4	1,900	3,343	0,012
	Within Groups	98,338	173	0,568		
	Total	105,938	177			
Doživljavanje verbalnog nasilja na internetu	Between Groups	38,939	4	9,735	9,290	0,000
	Within Groups	183,372	175	1,048		
	Total	222,311	179			
Doživljavanje skrivanja identiteta i laži preko interneta	Between Groups	3,304	4	0,826	1,220	0,304
	Within Groups	116,436	172	0,677		
	Total	119,740	176			
Doživljavanje krivotvorenja i kriminalnih radnji na internetu	Between Groups	13,490	4	3,373	4,066	0,004
	Within Groups	143,498	173	0,829		
	Total	156,989	177			

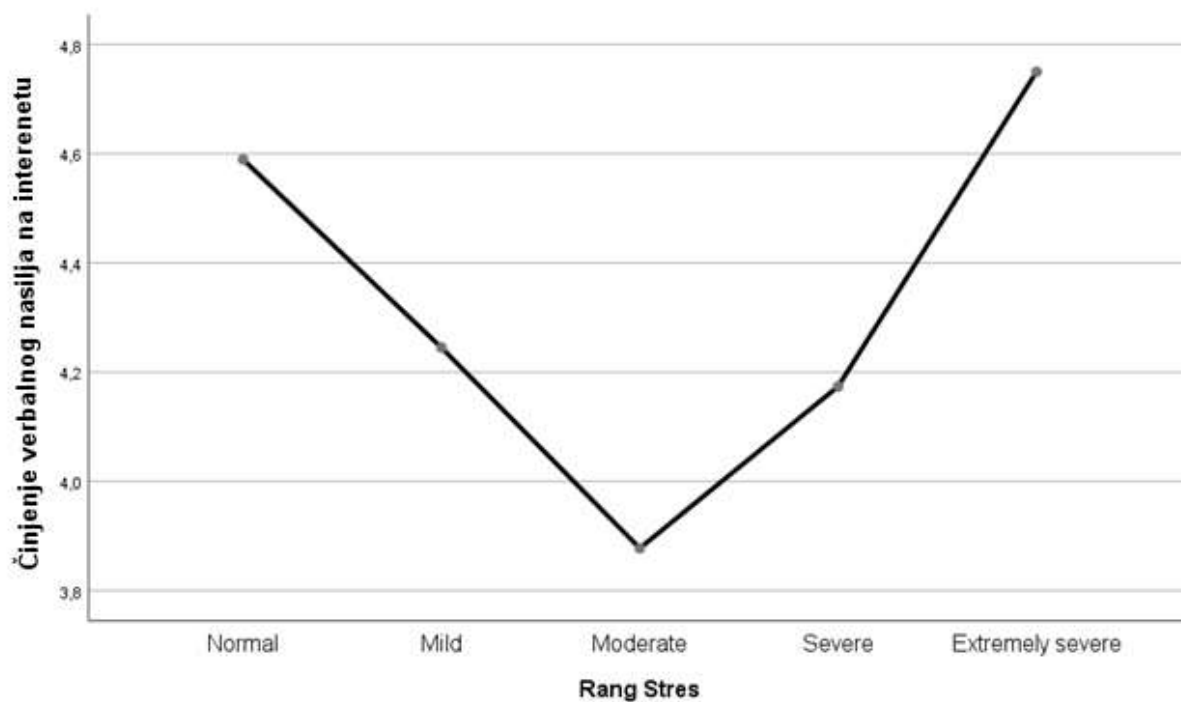
10.5. Povezanost činjenja i doživljavanja elektronskog nasilja i stresa

Kada je riječ o povezanosti činjenja i doživljavanja elektronskog nasilja i stresa rezultati našeg istraživanja pokazuju da uključenost u verbalno nasilje na internetu, skrivanje identiteta i laži preko interneta kao i činjenje krivotvorenja i kriminalnih radnji na internetu i stres nemaju povezanost. Naime, iz tabele 23 *Anova-Elektronsko nasilje i stres* možemo vidjeti da je Sig <0,05, tačnije Sig. = ,002 za činjenje verbalnog nasilja na internetu i stres.

To znači da postoji statistički značajna razlika $p < 0,05$; $p = 0,002$ između činjenja verbalnog nasilja na internetu i stresa. Za sve stepene na skali $F = 4,467$. Međutim, ta statistička razlika nije jednoznačna, pa se ne može izvesti zaključak.

To možemo vidjeti na Grafikonu 49.

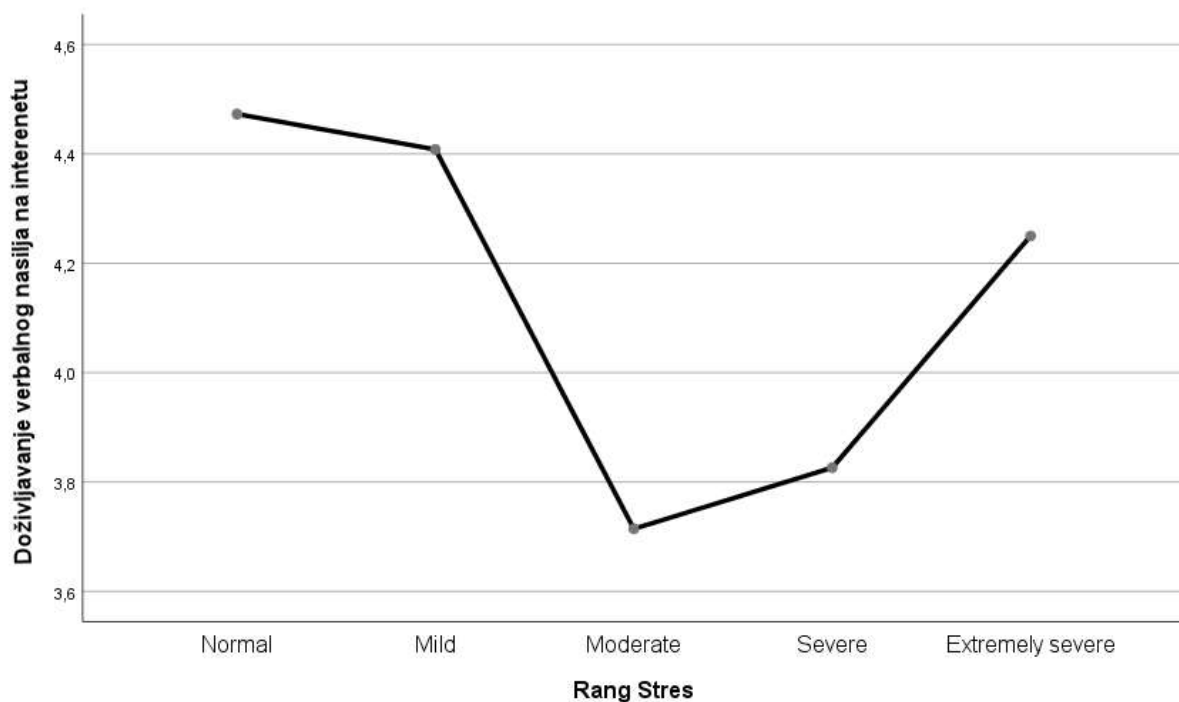
Grafikon 49. Grafički prikaz povezanosti činjenja verbalnog nasilja na internetu i stresa

Vidimo da je Sig <0,05, Sig. = ,002 za doživljavanje verbalnog nasilja na internetu i stres.

To znači da postoji statistički značajna razlika $p < 0,05$; $p = 0,002$ doživljavanja verbalnog nasilja na internetu i stresa. Za sve stepene na skali $F = 4,42$. Međutim, iako postoji statistički značajna razlika iz grafikona 50 je vidljivo da ona nije za sve vrijednosti zadovoljena, pa se ne može izvesti zaključak

Grafikon 50. Grafički prikaz povezanosti doživljavanja verbalnog nasilja na internetu i stresa

Iz tabele 23 vidimo da je $Sig > 0,05$, $Sig.=0,327$ za činjenje skrivanja identiteta na internetu i širenje laži preko interneta i stresa. Shodno tome, ne postoji statistički značajna razlika $p=0,327$ između činjenja skrivanja identiteta na internetu, širenja laži preko interneta i stresa. Za sve stepene na skali $F=1,166$.

Iz tabele 23 vidimo da je $Sig > 0,05$ i da je $Sig.=0,188$ za doživljavanje skrivanja identiteta na internetu i laži preko interneta i stres. Shodno tome, ne postoji statistički značajna razlika $p=0,083$ između skrivanja identiteta na internetu i laži preko interneta i nivoa stresa kod srednjoškolaca koji doživljavaju ovaj oblik nasilja. Za sve stepene na skali $F=1,555$.

Iz tabele 23 vidimo da je $Sig > 0,05$ ($Sig.=0,083$) za činjenje krivotvorenja i kriminalnih radnji preko interneta i stresa. Shodno tome, ne postoji statistički značajna razlika $p=0,083$ između krivotvorenja i kriminalnih aktivnosti na internetu i nivoa stresa kod srednjoškolaca koji čine ovaj oblik nasilja. Za sve stepene na skali $F=2,101$.

Vidimo da je $Sig < 0,05$ i da je $Sig.=0,047$ za doživljavanje krivotvorenja i kriminalnih radnji preko interneta i stres. Shodno tome, postoji statistički značajna razlika $p=0,047$ između krivotvorenja i kriminalnih aktivnosti na internetu i nivoa stresa kod srednjoškolaca koji doživljavaju ovaj oblik nasilja. Za sve stepene na skali $F=2,455$.

Tabela 23 – Anova - Elektronsko nasilje i stres

		Sum of Squares	Df	Mean Square	F	Sig.
Činjenje verbalnog nasilja na internetu	Between Groups	16,259	4	4,065	4,467	0,002
	Within Groups	167,434	184	0,910		
	Total	183,693	188			
Činjenje sakrivanja identiteta i laži preko interneta	Between Groups	4,678	4	1,169	1,166	0,327
	Within Groups	184,507	184	1,003		
	Total	189,185	188			
Činjenje krivotvorenja i kriminalnih radnji na internetu	Between Groups	5,160	4	1,290	2,101	0,083
	Within Groups	111,146	181	0,614		
	Total	116,306	185			
Doživljavanje verbalnog nasilja na internetu	Between Groups	20,788	4	5,197	4,421	0,002
	Within Groups	215,100	183	1,175		
	Total	235,888	187			
Doživljavanje sakrivanja identiteta i laži preko interneta	Between Groups	4,210	4	1,053	1,555	0,188
	Within Groups	121,811	180	0,677		
	Total	126,022	184			
Doživljavanje krivotvorenja i kriminalnih radnji na internetu	Between Groups	7,792	4	1,948	2,455	0,047
	Within Groups	143,612	181	0,793		
	Total	151,403	185			

Iz predstavljenih rezultata vezanih za utvrđivanje povezanosti uključenosti u elektronsko vršnjačko nasilje možemo zaključiti da uključeni u verbalno elektronsko vršnjačko nasilje i kriminalne radnje i krivotvorenje na internetu pokazuju veći stepen depresije i anksioznosti, dok uključeni u skrivanje identiteta i laži na internetu ne pokazuju veći stepen depresije i anksioznosti. S druge strane, rezultati našeg istraživanja pokazuju da uključenost u verbalno nasilje na internetu, skrivanje identiteta i laži preko interneta kao i činjenje krivotvorenja i kriminalnih radnji na internetu i stres nemaju povezanost, dok postoji statistički značajna razlika između krivotvorenja i kriminalnih aktivnosti na internetu i nivoa stresa kod srednjoškolaca koji doživljavaju ovaj oblik nasilja. Shodno tome, možemo zaključiti da naše hipoteze koje glase: *Pretpostavljamo da su žrtve elektronskog vršnjačkog nasilja depresivne, anksiozne i pod stresom u većem stepenu nego neuključeni u nasilje* i *pretpostavljamo da su nasilnici elektronskog vršnjačkog nasilja depresivni, anksiozni i pod stresom u većem stepenu nego neuključeni u nasilje*, djelimično potvrđene.

10.6. Povezanost istovremenog činjenja i doživljavanja elektronskog nasilja depresije, anksioznosti i stresa

Prilikom obrade podataka vezanih za utvrđivanje da li srednjoškolci koji su i sajber nasilnici i sajber žrtve depresivniji, anksiozniji i pod većim stresom od onih koji nisu uključeni u ovu vrstu maltretiranja korišćen je T test.

Kada je u pitanju povezanost činjenja/doživljavanja sajber maltretiranja i depresije kod adolescenata, nakon T testa nezavisnih uzoraka, utvrdili smo da postoji statistički značajna razlika kada je u pitanju depresija između srednjoškolaca koji vrše i doživljavaju nasilje ($M=2,80$; $SD = 1,135$) i adolescenti koji ne čine i ne doživljavaju nasilje ($M= 1,95$; $SD = 1,253$); $t(161) = 2,078$; $p < 0,05$; $p = 0,039$ (obostrano). Srednja razlika je 0,846. Srednjoškolci koji čine i doživljavaju maltretiranje putem interneta su depresivniji od srednjoškolaca koji ne čine ili ne doživljavaju ovu vrstu maltretiranja.

Kada je riječ o povezanosti činjenja/doživljavanja elektronskog nasilja kod srednjoškolaca i anksioznosti, nakon T testa nezavisnih uzoraka, utvrdili smo da postoji statistički značajna razlika kada je u pitanju anksioznost između srednjoškolaca koji vrše i doživljavaju sajber nasilje ($M= 4,10$; $SD = 1,287$) i adolescenti koji ne čine i ne doživljavaju ovu vrstu nasilja ($M= 2,60$; $SD = 1,633$); $t(10,782) = 3,523$; $p < 0,05$; $p = 0,005$ (obostrano). Srednja razlika je 1.500.

Kada je u pitanju povezanost činjenja/doživljavanja elektronskog nasilja kod srednjoškolaca i stresa, nakon T testa nezavisnih uzoraka, utvrdili smo da nema statistički značajne razlike kada je u pitanju nivo stresa između srednjoškolaca koji vrše i doživljavaju elektronsko nasilje ($M= 2,64$; $SD = 0,674$) i srednjoškolaca koji se ne čine i doživljavaju sajber maltretiranje ($M= 2,39$; $SD = 1,234$); $t(14,563) = 1,103$; $p > 0,05$; $p = 0,288$ (obostrano). Srednja razlika iznosi 0,247. Ovi rezultati su predstavljeni u sledećoj tabeli.

Tabela 24 – Nezavisni uzorci – t-test

Činjenje i doživljavanje elektronskog nasilja		<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>SE</i>	<i>t</i>	<i>Df</i>	<i>Sig.</i>
Rang stresa	Činjenje i doživljavanje elektronskog nasilja	11	2,64	0,674	0,203	1,103	14,563	0,288

	Nečinjenje i nedoživljavanje elektronskog nasilja	177	2,39	1,234	0,093			
Rang anksioznosti	Činjenje i doživljavanje elektronskog nasilja	10	4,10	1,287	0,407	3,523	10,782	0,005
	Nečinjenje i nedoživljavanje elektronskog nasilja	170	2,60	1,633	0,125			
Rang depresije	Činjenje i doživljavanje elektronskog nasilja	10	2,80	1,135	0,359	2,078	161	0,039
	Nečinjenje i nedoživljavanje elektronskog nasilja	153	1,95	1,253	0,101			

Kada je u pitanju povezanost činjenja/doživljavanja elektronskog nasilja i depresije, anksioznosti i stresa prema Mann Whitney U testu, utvrdili smo da su sve varijable $p > 0,05$ i možemo zaključiti da nema statistički značajne razlike u vezi sa varijablom činjenje elektronskog nasilja / činjenje i doživljavanje elektronskog nasilja za DASS - 21 skalu. Drugim rečima, adolescenti koji čine i doživljavaju sajber nasilje nijesu depresivniji, anksiozniji i pod većim stresom od onih koji samo čine sajber nasilje. Rezultati su prikazani u sledećim tabelama.

Table 25 - Rangovi

Činjenje i doživljavanje elektronskog nasilja/ Činjenje elektronskog nasilja		N	Mean Rank	Sum of Ranks
Rang stres	Činjenje i doživljavanje elektronskog nasilja	11	10,36	114,00
	Činjenje elektronskog nasilja	10	11,70	117,00
	Ukupno	21		
Rang anksioznost	Committing and experiencing cyber-bullying	10	10,95	109,50
	Činjenje elektronskog nasilja	9	8,94	80,50
	Ukupno	19		
Rang anksioznost	Činjenje i doživljavanje elektronskog nasilja	10	11,90	119,00
	Činjenje elektronskog nasilja	10	9,10	91,00
	Ukupno	20		

Tabela 26 - Test Statistics^a

	Rang stres	Rang anksioznost	Rang depresija
Mann-Whitney U	48,000	35,500	36,000
Wilcoxon W	114,000	80,500	91,000
Z	-0,523	-0,827	-1,098
Asymp. Sig. (2-tailed)	0,601	0,408	0,272
Exact Sig. [2*(1-tailed Sig.)]	,654	,447	,315

Prema Mann Whitney U testu kada je u pitanju veza između činjenja i doživljavanja sajber maltretiranja i depresije, anksioznosti i stresa, utvrdili smo da su sve varijable $p > 0,05$ i možemo zaključiti da nema statistički značajne razlike u odnosu na promjenljivu *Doživljavanje elektronskog nasilja / Činjenje i doživljavanje elektronskog nasilja* za *DASS 21* skalu. Drugim riječima, srednjoškolci koji čine i doživljavaju sajber maltretiranje nijesu depresivniji, anksiozniji i pod većim stresom od onih koji samo dožive sajber maltretiranje. Rezultati su prikazani u sljedećim tabelama.

Tabela 27 – Rangovi

Činjenje i doživljavanje elektronskog nasilja / Doživljavanje elektronskog nasilja		N	Mean Rank	Sum of Ranks
Rang stress	Činjenje i doživljavanje elektronskog nasilja	11	15,95	175,50
	Doživljavanje elektronskog nasilja	23	18,24	419,50
	Ukupno	34		
Rang anksioznost	Činjenje i doživljavanje elektronskog nasilja	10	18,40	184,00
	Doživljavanje elektronskog nasilja	22	15,64	344,00
	Ukupno	32		
Rang depresija	Činjenje i doživljavanje elektronskog nasilja	10	16,50	165,00

Doživljavaje elektronskog nasilja	21	15,76	331,00
Ukupno	31		

Iz sljedeće tabele možemo vidjeti da nema statistički značajne razlike u nivou stresa kod onih učenika koji čine i doživljavaju nasilje preko interneta (Čine i doživljavaju nasilje) ($M = 2,64$; $SD = 0,674$) i (Ne čine i doživljavaju nasilje) ($M = 2,39$; $SD = 1,234$); $t(14,563) = 1,103$; $p > 0,05$; $p = 0,288$ (obostrano). Srednja vrijednost Mean Difference iznosi 0,247. S druge strane, vidimo da postoji statistički značajna razlika u nivou anksioznosti između srednjoškolaca koji čine i doživljavaju nasilja preko interneta (Čine i doživljavaju nasilje) ($M = 4,10$; $SD = 1,287$) i onih koji ne čine i doživljavaju ovaj vid nasilja ($M = 2,60$; $SD = 1,633$); $t(10,782) = 3,523$; $p < 0,05$; $p = 0,005$ (obostrano). Srednja vrijednost Mean Difference iznosi 1,500. Dakle, možemo zaključiti da su srednjoškolci koji čine i doživljavaju elektronsko nasilje u većoj mjeri anksiozni nego oni srednjoškolci koje ne čine i doživljavaju ovu vrstu vršnjačkog nasilja. Vidimo da postoji statistički značajna razlika u nivou depresije između učenika koji su obuhvaćeni našim uzorkom, koji čine i doživljavaju nasilje preko interneta (Čine i doživljavaju nasilje) ($M = 2,80$; $SD = 1,135$) i onih učenika koji ne čine i ne doživljavaju nasilje ($M = 1,95$; $SD = 1,253$); $t(161) = 2,078$; $p < 0,05$; $p = 0,039$ (obostrano). Srednja vrijednost Mean Difference iznosi 0,846. Drugim riječima, srednjoškolci koji čine i doživljavaju elektronsko nasilje su depresivniji nego oni koji ne čine i doživljavaju ovu vrstu vršnjačkog nasilja.

Dakle, na osnovu prikazanih rezultata možemo zaključiti da se djelimično odbačena naša hipoteza koja glasi: *Pretpostavljamo da su oni koji su istovremeno i žrtve i nasilnici elektronskog vršnjačkog nasilja depresivni, anksiozni i pod stresom u većem stepenu od neuključenih u ovu vrstu nasilja kao i od onih koji su samo žrtve i samo nasilnici.*

Tabela 29. - Test Statistics^a

	Rang Stres	Rang Anksioznost	Rang Depresija
Mann-Whitney U	109,500	91,000	100,000

Wilcoxon W	175,500	344,000	331,000
Z	-0,661	-0,824	-0,220
Asymp. Sig. (2-tailed)	0,509	0,410	0,826
Exact Sig. [2*(1-tailed Sig.)]	,537 ^b	,458 ^b	,852 ^b

10.7. Povezanost činjenja i doživljavanja elektronskog nasilja i samopoštovanja

Kada je u pitanju povezanost uključenosti u elektronsko nasilje kao žrtva ili kao nasilnik i samopoštovanje iz tabele 29 vidimo da je Sig <0,05 tačnije Sig.=0,000) za činjenje verbalnog nasilja na internetu i samopoštovanje kod srednjoškolaca. Shodno tome, postoji statistički značajna razlika $p=0,000$ između činjenja verbalnog nasilja na internetu i samopoštovanja kod srednjoškolaca. Za sve stepene na skali $F=9,536$. Kada je u pitanju doživljavanje elektronskog vršnjačkog nasilja vidimo da je Sig <0,05 tačnije Sig.=0,000 za doživljavanje verbalnog nasilja na internetu i samopoštovanja kod srednjoškolaca. Shodno tome, postoji statistički značajna razlika $p=0,000$ između

Tabela 28.

Independent samples *t*-test

Čini i doživljava nasilja preko interneta		<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>SE</i>	<i>t</i>	<i>Df</i>	<i>Sig.</i>
Rang Stres	Čini i doživljava nasilje	11	2,64	0,674	0,203	1,103	14,563	0,288
	Ne čini i doživljava nasilje	177	2,39	1,234	0,093			
Rang Anksioznost	Čini i doživljava nasilje	10	4,10	1,287	0,407	3,523	10,782	0,005
	Ne čini i doživljava nasilje	170	2,60	1,633	0,125			
Rang Depresija	Čini i doživljava nasilje	10	2,80	1,135	0,359	2,078	161	0,039
	Ne čini i doživljava nasilje	153	1,95	1,253	0,101			

doživljavanja verbalnog nasilja na internetu i samopoštovanja kod srednjoškolaca. Za sve stepene na skali $F=28,215$. Dakle, možemo zaključiti da je verbalno nasilje na internetu povezano sa samopoštovanjem. Tačnije, učešće u verbalnom nasilju na internetu bilo kao žrtva ili kao nasilnik je povezano sa većim samopoštovanjem. Iz tabele 30 vidimo da je za činjenje krivotvorenja i kriminalnih radnji na internetu i samopoštovanje Sig <0,05 (Sig.=0,000) za činjenje krivotvorenja i kriminalnih radnji na internetu i samopoštovanje kod srednjoškolaca. Shodno tome, postoji statistički značajna razlika $p=0,000$ između

činjenja krivotvorenja i kriminalnih radnji na internetu i samopoštovanja kod srednjoškolaca. Za svaku vrijednost na skali $F=16,162$. Za doživljavanje elektronskog vršnjačkog nasilja i samopoštovanja vidimo da je $\text{Sig} < 0,05$ ($\text{Sig.}=0,000$) za doživljavanje krivotvorenja i kriminalnih radnji na internetu i samopoštovanja kod srednjoškolaca. Shodno tome, postoji statistički značajna razlika $p=0,000$ između doživljavanja krivotvorenja i kriminalnih radnji na internetu i samopoštovanja kod srednjoškolaca. Za sve stepene na skali $F=10,397$. Na osnovu ovih rezultata možemo zaključiti da postoji statistička povezanost između činjenja i doživljavanja elektronskog nasilja i samopoštovanja. Preciznije, srednjoškolci koji čine i doživljavaju elektronsko vršnjačko nasilje u vidu krivotvorenja i kriminalnih radnji na internetu, imaju veće samopoštovanje ili lično mišljenje o samopoštovanju u odnosu na njihove vršnjake koji nijesu uključeni u ovu vrstu elektronskog nasilja. Kada je u pitanju povezanost činjenja skrivanja identiteta na internetu i laži preko interneta i samopoštovanja iz tabele 29 vidimo da je $\text{Sig} > 0,05$ tačnije $\text{Sig.}=0,879$ za činjenje skrivanja identiteta na internetu i širenje laži preko interneta i samopoštovanje kod srednjoškolaca. Shodno tome, ne postoji statistički značajna razlika $p=0,879$ između činjenja i skrivanja identiteta na internetu, širenja laži preko interneta i samopoštovanja kod srednjoškolaca. Za sve stepene na skali $F=0,129$. Za doživljavanje skrivanja identiteta na internetu i laži preko interneta vidimo da je $\text{Sig} > 0,05$ tačnije $\text{Sig.}=0,056$ za doživljavanje skrivanja identiteta na internetu, širenja laži preko interneta i samopoštovanja kod srednjoškolaca. Shodno tome, ne postoji statistički značajna razlika $p=0,056$ između doživljavanja skrivanja identiteta na internetu, laži preko interneta i samopoštovanja kod srednjoškolaca. Za sve stepene na skali $F=2,932$. Na osnovu ovih rezultata, možemo zaključiti da činjenje i doživljavanje skrivanja identiteta i laži preko interneta ne utiču na samopoštovanje kod srednjoškolaca, odnosno da srednjoškolci koji učestvuju u ovoj vrsti elektronskog nasilja nemaju niže ili više samopoštovanje od svojih vršnjaka koji su neuključeni u ovu vrstu nasilja. Utvrdili smo da je generalno nisko samopoštovanje na cijelom uzorku (84,2). To je rezultat razvojne faze u kojoj se nalaze učenici u ovoj uzrasnoj grupi. S obzirom da se radi o adolescentima, poznato je da je njihovo emocionalno i socijalno funkcionisanje na ovom uzrastu izuzetno osjetljivo.

Grafikon 51. - Grafički prikaz Rosenbergove skale samopoštovanja

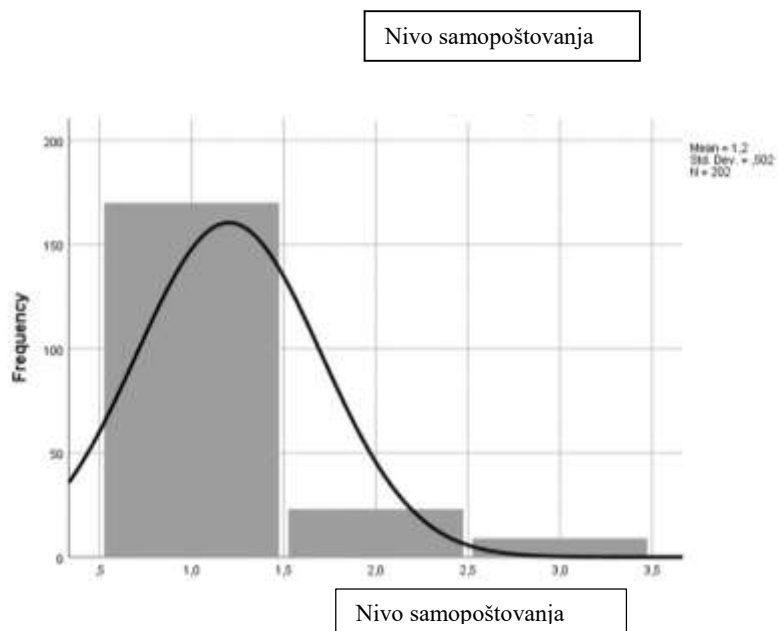

Tabela 30. Anova – Elektronsko nasilje i samopoštovanje

		Sum of Squares	Df	Mean Square	F	Sig.
Činjenje verbalnog nasilja na internetu	Between Groups	16,745	2	8,372	9,536	0,000
	Within Groups	169,459	193	0,878		
	Total	186,204	195			
Činjenje skrivanja identiteta i širenje laži preko interneta	Between Groups	0,263	2	0,132	0,129	0,879
	Within Groups	196,655	193	1,019		
	Total	196,918	195			
Činjenje krivotvorenja i kriminalnih radnji na internetu	Between Groups	17,150	2	8,575	16,162	0,000
	Within Groups	100,808	190	0,531		
	Total	117,959	192			
Doživljavanje verbalnog nasilja na internetu	Between Groups	54,048	2	27,024	28,215	0,000
	Within Groups	186,766	195	0,958		
	Total	240,813	197			
Doživljavanje skrivanja identiteta i laži preko Interneta	Between Groups	4,048	2	2,024	2,932	0,056
	Within Groups	132,547	192	0,690		
	Total	136,595	194			
Doživljavanje krivotvorenja i kriminalnih radnji na internetu	Between Groups	16,296	2	8,148	10,397	0,000
	Within Groups	151,255	193	0,784		
	Total	167,551	195			

Na osnovu prikazanih rezultata koji se tiču povezanosti uključenosti u elektronsko vršnjačko nasilje i samopoštovanja vidimo da naša hipoteza koja glasi : *Očekuje se da učenici koji su samo žrtve i samo nasilnici nasilnici elektronskog vršnjačkog nasilja imaju niži nivo samopoštovanja od učenika koji nijesu uključeni u ovu vrstu nasilja nije potvrđena.*

Kada je u pitanju utvrđivanje povezanosti između nivoa samopoštovanja onih učenika koji čine i doživljavanju elektronsko nasilje i onih koji nijesu uključeni u ovu vrstu nasilja iz sljedeće tabele vidimo da postoji statistički značajna razlika rezultata za nivo samopoštovanja između osoba koje čine i doživljavaju elektronsko nasilje i onih koje ne čine i nedoživljavaju ovu vrstu nasilja. Naime, vidimo da veći nivo samopoštovanja imaju učenici koji čine i doživljavaju elektronsko nasilje (M= 2,00; SD

= 0,894) od onih koji ne čine i doživljavaju ovu vrstu nasilja. (M= 1,16; SD = 0,438); $t(10,289) = 3,082$; $p < 0,05$; $p = 0,011$ (obostrano). Srednja vrijednost Mean Difference iznosi 0,837.

Tabela 31. Independent samples *t*-test

Čini i doživljava nasilja preko interneta		<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>SE</i>	<i>t</i>	<i>df</i>	<i>Sig.</i>
Nivo samopoštovanja	Čini i doživljava nasilje	11	2,00	0,894	0,270	3,082	10,289	0,011
	Ne čini i doživljava nasilje	184	1,16	0,438	0,032			

Primjenom Mann Whitney U testa utvrdili smo da postoji statistički značajna razlika u nivou samopoštovanja između onih koji čine i doživljavaju elektronsko nasilje i onih koji samo čine ovu vrstu nasilja ($U = 23,500$, $Z = 0,010$, $p < 0,05$; $p = 0,024$). Srednja vrijednost za nivo samopoštovanja kod onih koji i čine i doživljavaju elektronsko nasilje (13,86) je veća nego za srednja vrijednost za nivo samopoštovanja koji samo čine ovu vrstu nasilja (7,85) što znači da je veći nivo samopoštovanja kod onih koji i čine i doživljavaju nasilje, nego kod onih koji samo čine nasilje. To možemo vidjeti i u sljedećim tabelama.

Tabela 32. Rangovi

Čini / I čini i doživljava		<i>N</i>	Srednja vrijednost	Zbir rangova
Nivo samopoštovanja	Čini i doživljava elektronsko nasilje	11	13,86	152,50
	Čini elektronsko nasilje	10	7,85	78,50
	Ukupno	21		

Tabela 33. Test Statistics^a

	Nivo samopoštovanja
Mann-Whitney U	23,500
Wilcoxon W	78,500
Z	-2,560
Asymp. Sig. (2-tailed)	0,010
Exact Sig. [2*(1-tailed Sig.)]	,024

a. Grouping Variable: Čini / I čini i doživljava

Kada je u pitanju utvrđivanje nivoa samopoštovanja kod onih koji samo doživljavaju i onih koji i čine i doživljavaju elektronsko nasilje utvrđeno je da nema razlike u nivou samopoštovanja kod onih koji samo doživljavaju i onih koji i čine i doživljavaju ovu vrstu nasilja. Kako je za sve varijable $p > 0,05$ zaključujemo da ne postoji statistički značajna razlika po varijabli doživljava / i čini i doživljava (I čini i doživljava, doživljava) za Rosenbergovu skalu samopoštovanja. To je prikazano i sljedećim tabelama.

Tabela 34. – Rangovi

Doživljava / I čini i doživljava		N	Srednja vrijednost	Zbir rangova
Nivo samopoštovanja	Čini i doživljava elektronsko nasilje	11	21,82	240,00
	Doživljavaelektronsko nasilje	24	16,25	390,00
	Ukupno	35		

Tabela 35. - Test Statistics^a

	Nivo samopoštovanja
Mann-Whitney U	90,000
Wilcoxon W	390,000
Z	-1,640
Asymp. Sig. (2-tailed)	0,101
Exact Sig. [2*(1-tailed Sig.)]	,142 ^b

a. Grouping Variable: Doživljava / I čini i doživljava

b. Not corrected for ties.

Na osnovu predstavljenih rezultata možemo zaključiti da je naša hipoteza koja glasi *Očekuje se da učenici koji su istovremeno i žrtve i nasilnici elektronskog vršnjačkog nasilja imaju niži nivo samopoštovanja od učenika koji nijesu uključeni u ovu vrstu nasilja, onih koji su samo žrtve i onih koji su samo nasilnici*, odbačena.

10.8. Povezanost doživljavanja elektronskog nasilja i akademskog uspjeha

U ovom dijelu našeg istraživanja je učestvovalo 100 nastavnika i 10 stručnih saradnika iz srednjih škola u Crnoj Gori. Sa nastavnicima je realizovan fokus grupni intervju. Ovaj fokus grupni intervju je rađen sa grupama od po 10 nastavnika. Sa stručnim saradnicima je rađen intervju jedan na jedan. Svi nastavnici sa kojima smo vodili fokus grupni intervju su saglasni da to što su doživljeli elektronsko nasilje ima veoma loš uticaj na akademski uspjeh žrtava ove vrste nasilja.

To vidimo iz sljedeće tabele:

Tabela 36.

Odgovori nastavnika	F	%
Doživljavanje elektronskog vršnjačkog nasilja veoma loše utiče na akademski uspjeh žrtava, a i nasilnika	100	100%

Svih deset stručnih saradnika je odgovorilo da žrtve elektronskog nasilja popuštaju u akademskom uspjehu. Dešava se u većini slučajeva i da su prije doživljavanja ovog oblika nasilja bili odlični učenici, ali da se nakon toga njihov uspjeh pogoršao.

Tabela 37.

Odgovori stručnih saradnika	F	%
Doživljavanje elektronskog vršnjačkog nasilja veoma loše utiče na akademski uspjeh žrtava, a i nasilnika	100	100%

Posljedice elektronskog nasilja, a u tome se saglasni i nastavnici i stručni saradnici koji su bili dio ovog istraživanja, mogu se odražavati, između ostalog i na akademski uspjeh žrtava elektronskog nasilja. Čak vjeruju, a svoje vjerovanje temelje na iskustvu, kako je ovaj slučaj zajednički, i žrtvama i nasilnicima. Svi nastavnici i stručni saradnici smatraju da i nasilnici i žrtve elektronskog nasilja popuštaju u akademskom uspjehu.

Ovdje imamo i studiju slučaja koja potvrđuje našu hipotezu.

Studija slučaja

Učenik M.A. je imao odličan uspjeh i primjerno vladanje. Takav uspjeh je imao sve dok nije počeo da dobija uvredljive poruke i komentare na društvenim mrežama. Poruke i komentari su dolazili sa lažnih profila. Učenik se dugo nikom nije požalio da je žrtva elektronskog nasilja. Počeo je da popušta u učenju i da izbjegava školu. To je primijetio odjeljenjski starješina, pa ga je pozvao na razgovor. Nakon toga, učenik je poslat na razgovor kod pedagoga škole. Učenik je nakon par razgovora priznao da je žrtva elektronskog nasilja i da misli da su nasilnici njegovi drugari iz škole. Odjeljenjski starješina i pedagog su sproveli anonimnu anketu među učenicima tog odjeljenja. Anketa se odnosila na to da se sazna ko učeniku šalje anonimne uvredljive poruke i komentariše njegove statuse na društvenim mrežama na neprimjeren način. Nakon ankete i razgovora sa nekim učenicima sve se otkrilo. Krivci su dobili određene disciplinske mjere. Komentari i uvredljive poruke su prestali da stižu. Međutim, učenik je i dalje popuštao u uspjehu i nije sa radošću dolazio u školu. Dolazio je na razgovore sa pedagogom i psihologom škole. O ovom što mu se dešavalo učenik nije odmah obavijestio ni roditelje,

ni nikoga u školi. On je sam pokušavao da se izbori sa tim, pa je njegov uspjeh slabio, zapostavljao je školske aktivnosti, slabije se družio... Da je odmah skupio hrabrost i rekao nekoj odrasloj osobi u koju je imao povjerenja, sigurno bi se ova vrsta elektronskog nasilja „sasjekla u korjenu“ i on ne bi pokvario svoj uspjeh i vladanje u školi. Nažalost, od odličnog učenika postao je jedva dobar učenik, čak je iz nekih predmeta počeo da dobija i nedovoljne ocjene. Sve ovo ukazuje na potrebu rane i dobro organizovane prevencije elektronskog vršnjačkog nasilja. Uspostavljanje odnosa povjerenja i povjeravanja u porodici i školi je ključni faktor prevencije nasilja. Vidimo da učenik dugo nije prijavio ni roditeljima, a ni nikom iz škole doživljavanje ove vrste nasilja. To nam ukazuje, između ostalog, i na nedostatak povjerenja prema osobama iz porodice i škole. Sve je to dovelo do toga da uticaj nasilja na njega bude lošiji, da utiče, između ostalog, i na njegov uspjeh u školi. Zbog toga je veoma bitno da roditelji i škola svojim aktivnostima promovišu podsticanje uspostavljanja atmosfere povjerenja i povjeravanja u porodičnoj i školskoj sredini.

Na osnovu rezultata našeg istraživanja, možemo zaključiti da se potvrđuje naša hipoteza koja glasi : *Očekuje se da žrtve elektronskog nasilja popuštaju u akademskom uspjehu iako su prije nego što su doživjele ovo nasilje bile odlični učenici.*

10.9. Povezanost doživljavanja elektronskog nasilja i socijalne izolacije žrtava

U sljedećim tabelama su odgovori nastavnika i stručnih saradnika:

Tabela 38.

Odgovori nastavnika	F	%
Doživljavanje elektronskog vršnjačkog nasilja veoma loše utiče na položaj u društvu žrtava ove vrste vršnjačkog nasilja	100	100%

Tabela 39.

Odgovori stručnih saradnika	F	%
-----------------------------	---	---

Doživljavanje elektronskog vršnjačkog nasilja veoma loše utiče na položaj u društvu žrtava ove vrste vršnjačkog nasilja	10	100%
---	----	------

I ovdje postoji visok stepen slaganja u izjavama nastavnika i stručnih saradnika. Prema mišljenju nastavnika i stručnih saradnika doživljavanje elektronskog nasilja ima veliki uticaj na položaj u društvu i osjećaj pripadanja, odnosno odbačenosti. Koliko je ovaj segment važan ne moramo posebno elaborirati, pogotovo kada znamo koliko je ovaj uzrasna grupa (adolescenti) emocionalno krhka i koliko su im značajne percepcije prihvatanja odnosno odbacivanja od strane vršnjaka. U tom kontekstu treba da valorizujemo sve ove postupke i sagledamo ih iz njihove perspektive. I tek tada možemo imati precizniju sliku o koliko velikom društvenom problemu je riječ.

Ovdje imamo i studiju slučaja:

Studija slučaja

Dječak S.D. je dijete razvedenih roditelja. Roditelji su mu se razveli kada je završio osnovnu školu. Otac mu je nakon razvoda sa majkom osnovao drugu porodicu. On je ostao da živi sa majkom. Ovaj učenik prema mišljenju nastavnika ima nizak nivo samopoštovanja i samopouzdanja. U školi je imao par drugara sa kojima se lijepo družio. Međutim tokom drugog razreda srednje škole dva dječaka iz druge srednje škole su na lažnom profilu objavili osjetljive stvari o njegovoj porodici. Ispod tog posta uslijedio je niz ružnih komentara, između ostalog, i od njegovih drugara iz škole. Čak su u tome učestvovala i ona djeca koju je smatrao svojim dobrim drugovima.

U školi se saznalo za ovo nasilje nad učenikom i ubrzo je sproveden postupak nakon kojeg se saznalo i ko su vinovnici ove vrste nasilja. Obavljeni su savjetodavni razgovori sa svima koji su imali učešće u ovom događaju. Predložene su i sprovedene mjere putem kojih su sankcionisani učesnici ovog nemilog događaja.

Međutim, nakon što je doživio elektronsko nasilje, učenik se više povukao u sebe, a i druga djeca su počela da ga izbjegavaju. Dječak je izgubio povjerenje, između ostalog, i

u svoje dotadašnje drugare. To sve zbog toga što su se i oni pridružili ismijavanju i rujanju na internetu.

Sve ovo ukazuje na to da djeca koja su žrtve elektronskog vršnjačkog nasilja mogu, između ostalog, i da imaju probleme u socijalizaciji. Ovdje vidimo da su se i ona djeca koja su se družila sa dječakom, nakon nasilja koje je doživio udaljila od njega, pa čak se i pridružila tom nasilju. Ovo je još jedan razlog da u školi treba promovirati razvoj socio-emocionalnih kompetencija u cilju da naši učenici budu empatičniji, tolerantniji, imaju veću samokontrolu, samopouzdanje, da gaje optimizam i zahvalnost. Učenici koji imaju dobro razvijene socio-emocionalne kompetencije se sigurno neće odlučiti da vrše nasilje nad drugim učenicima, kao ni da se pridruže vršnjačkom nasilju i socijalno izoluju nekog od svojih vršnjaka.

Kao što možemo vidjeti iz prikazanih rezultata naša hipoteza koja glasi *Pretpostavlja se da su žrtve elektronskog nasilja nakon doživljavanja u većoj mjeri socijalno izolovane nego što su bile prije nego što su doživjele isto* je potvrđena.

10.10. Povezanost činjenja nasilja na internetu i prolaženja kroz neki težak period

Tabela 40.

Odgovori nastavnika	F	%
Nasilnici elektronskog vršnjačkog nasilja mogu biti djeca koja prolaze kroz neki težak period (razvod braka roditelja, bolest ili smrt roditelja, selidba...).	100	100%
To mogu biti i odlični učenici, iz stabilnih porodica	20	20%
To mogu biti i ljubomorni učenici	20	20%

Tabela 41.

Odgovori stručnih saradnika	F	%
Nasilnici elektronskog vršnjačkog nasilja mogu biti djeca koja prolaze kroz neki težak period (razvod braka roditelja, bolest ili smrt roditelja, selidba...).	10	100%
To mogu biti i odlični učenici, iz stabilnih porodica, na nastavi neuočljivi	7	70%
Učenici koji su u ranijem periodu bili žrtve vršnjačkog nasilja, sada se mogu ponašati kao nasilnici – pogotovo što elektronsko nasilje daje osjećaj fizičke zaštite i anonimnosti	6	60%
Učenici koji u svom ponašanju imaju psihopatske i sociopatske tendencije.	4	40%
To mogu biti i ljubomorni učenici	7	70%

Po ovom pitanju postoji djelimično slaganje u odgovorima nastavnika i stručnih saradnika. Dok s jedne strane, nastavnici u najvećem broju smatraju da su pobrojani uzroci uglavnom uzrok nasilničkog ponašanja, stručni saradnici uz njih, dodaju i slijedeće poput:

- to mogu biti i odlični učenici, iz stabilnih porodica, na nastavi neuočljivi (a sa njima se slaže i jedan manji broj nastavnika)

- nadalje, učenici koji su u ranijem periodu bili žrtve vršnjačkog nasilja, sada se mogu ponašati kao nasilnici - pogotovo što elektronsko nasilje daje osjećaj fizičke zaštite i anonimnosti

- i na kraju, u počiniocima se ubrajaju i učenici koji u svom ponašanju imaju psihopatske i sociopatske tendencije.

Kao što vidimo, porodični odnosi jesu dijelom generator nasilničkog ponašanja. Ali ono što u većoj mjeri ima uticaja su lični razlozi poput: ljubomore, zavisti, potrebe za prestižom i sl.

Ovdje imamo i studiju slučaja koja potvrđuje našu hipotezu.

Studija slučaja

Djevojčica A.D. (treći razred srednje škole) je dijete koje dolazi iz jedne porodice koja odiše harmonijom i dobrim međusobnim odnosima. Lijepo je vaspitana, kulturna i odgovorna. Odličan je učenik i redovno pohađa nastavu. Učenica B.A. (treći razred srednje škole-isto odjeljenje) je pokrenula elektronsko nasilje nad A.D. i na viber grupu odjeljenja je prosljedila fotomontiranu fotografiju svoje drugarice iz odjeljenja A.D. Djevojčica je na toj fotografiji bila oskudno odjevena. Nasilnica je dijete razvedenih roditelja, vaspitno zapuštena. Roditelji su se razveli neposredno prije ovog događaja. Otac joj je alkoholičar koji se bezuspješno liječio. Maltretirao je njenu majku koja se nakon godina trpljenja nasilja odvažila da se razvede. Ova djevojčica je dugo godina gledala tu tešku situaciju u porodici. Sva ta dešavanja su uticala na nju. Ona je postala jako osjetljiva, spremna na konflikt, što je kulminiralo ovom vrstom elektronskog nasilja. Učenica B.A. je, između ostalog, bila i ljubomorna na A.D. zbog njenog uspjeha, a i harmoničnog porodičnog života. Nije mogla da podnese to što A.D. ima podršku svojih roditelja i što je svi nastavnici u školi hvale zbog njenih uspjeha. Od samog početka one nijesu bile u dobrim odnosima, ali je u trećem razredu to postalo i vidljivo.

Kada se to desilo učenice su pozvane kod školskog pedagoga. Pedagoškinja je pitala učenicu B.A. zašto je ovo uradila. Ona je rekla da je samo htjela da se našali na njen račun zato što je ona uspješna u svemu i mislila je da će to manje uticati na nju jer je uspješna i svjesna koliko vrijedi. Kazala je da nije imala namjeru da je na bilo koji način ugrožava. Situacija je bila kompleksna, između ostalog, jedno dijete je iz potpune, a drugo

iz nepotpune porodice. Moraju se imati u vidu različiti uslovi odrastanja ovih djevojčica. Pedagoškinja je pokušavala da joj pomogne i pronade kod nje nešto što dobro radi i da stavi akcenat na to. Između ostalog, uspješna je u sportu i pedagoškinja je pokušavala da joj pomogne da shvati da ima i ona kvalitete. Tim za prevenciju nasilja u ovoj školi se uključio u rješavanje kao i praćenje ovog problema. Nakon ovog nemilog događaja nije se desio nijedan konflikt između njih, mada su na distanci.

Roditelji učenice koja je doživjela nasilje su bili veoma potreseni cjelokupnom situacijom. Članovi Tima za prevenciju nasilja u školi su porazgovarali sa njima. Objasnili su im cjelokupnu situaciju. Nakon toga su razgovarali i sa majkom učenice koja je vršila nasilje. Svi su obećali da će dati od sebe sve što je u njihovoj moći kako nikada više ne bi došli u sličnu situaciju.

Evidentno je da djevojčica B.A. dolazi iz porodice koja nije sređena i u kojoj ima mnogo problema. Kao što i veći broj istraživanja ukazuje na to da nasilnici mogu da budu djeca iz porodica koje su poput porodice učenice B.A., i ova studija slučaja ukazuje na to. Pored toga, i ljubomora je jedan od motiva elektronskih nasilnika, što pokazuje i ovaj slučaj. Sve ovo ukazuje na potrebu da svi koji rade u školi treba da budu upoznati sa porodičnim situacijama učenika. Shodno tome, oni će sigurno blagovremeno reagovati da spriječe ovakve neželjene situacije poput elektronskog vršnjačkog nasilja. Pored toga, dobra saradnja sa porodicama i redovni savjetodavni razgovori pedagoško-psihološke službe sa učenicima, njihovim roditeljima i nastavnicima u velikoj mjeri će pomoći da ne dođe do uključenosti učenika u ovu vrstu nasilja. Takođe, kako u porodici tako i u školi treba promovisati klimu ljubavi i podrške. Tako će ostati sve manje prostora za ljubomoru, osvetu i netrpeljivost koje sasvim sigurno mogu dovesti do uključenosti u elektronsko vršnjačko nasilje. Porodica i škola treba da njeguju atmosferu u kojoj će se na uspjeh drugog gledati kao na nešto sjajno, kao na svoj lični uspjeh i iskreno se radovati istom.

Na osnovu dobijenih rezultata možemo zaključiti da uzrok nasilničkog ponašanja može biti prolaženje kroz neki težak period u životu, ali i osveta, ljubomora, psihopatske i sociopatske tendencije. Prolaženje kroz neki težak period u životu može rezultirati većom ljubomorom na djecu koja žive u potpunim porodicama u kojima su odnosi između članova harmonični. Vidimo da se naša hipoteza koja glasi *Očekuje se da su elektronski nasilnici većinom djeca koja prolaze kroz neki težak period u porodici potvrđuje.*

10.11. Prevencija elektronskog nasilja među srednjoškolcima

Na pitanje *Kako učenici reaguju na elektronsko vršnjačko nasilje? Kome se obraćaju za pomoć? od nastavnika i stručnih saradnika smo dobili sljedeće odgovore:*

Tabela 42.

Odgovori nastavnika	F	%
Obraćaju se odjeljenjskom starješini ili pedagogu	20	20%
Obraćaju se vršnjacima	25	25%
Obraćaju se nekom drugom nastavniku u kojeg imaju povjerenja	6	6%
Ne obraćaju se nikome, već ćute i trpe	49	49%

Tabela 43.

Odgovori stručnih saradnika	F	%
Obraćaju se odjeljenjskom starješini ili pedagogu	5	50%
Obraćaju se vršnjacima	1	10%
Ne obraćaju se nikome, već ćute i trpe	4	40%

Na pitanje *Da li u vašoj školi postoji Tim za prevenciju nasilja i ko ga čini? Ako postoji, navedite koje su aktivnosti planirane u Godišnjem programu rada Tima, a tiču se prevencije elektronskog nasilja nastavnici su odgovorili na sljedeći način:*

Tabela 46.

Odgovori nastavnika	F	%
---------------------	---	---

Postoji i uglavnom ga čine PP služba, neko od nastavnika, i neko iz uprave škole	70	70%
Postoji i uglavnom ga čine PP služba, neko od nastavnika, neko iz uprave škole, predstavnici Učeničkog parlamenta i Savjeta roditelja	30	30%

Tabela 45.

Odgovori stručnih saradnika	F	%
Postoji i uglavnom ga čine PP služba, neko od nastavnika, i neko iz uprave škole	7	70%
Postoji i uglavnom ga čine PP služba, neko od nastavnika, neko iz uprave škole, predstavnici Učeničkog parlamenta i Savjeta roditelja	3	30%

U Godišnjem programu rada Tima za prevenciju nasilja nastavnici i stručni saradnici ističu da su predviđene aktivnosti za prevenciju elektronskog vršnjačkog nasilja ali zbog korone nijesu realizovane. Niko nije naveo konkretnu temu vezanu prevenciju elektronskog vršnjačkog nasilja.

Kada smo nastavnike i stručne saradnike pitali da navedu primjere (teme) radionica, predavanja, za nastavnike, koje su realizovane u njihovoj školi u prethodnoj školskoj godini, a da su za cilj imale prevenciju elektronskog nasilja oni su odgovorili sljedeće (rezultati su predstavljeni sljedećim tabelama):

Tabela 46.

Odgovori nastavnika	F	%
Škole imaju ove aktivnosti predviđene planom i programom prevencije nasilja ali zbog pandemije COVID 19 nijesu realizovane. Niko nije naveo konkretnu temu neke aktivnosti.	100	100%

Tabela 47.

Odgovori stručnih saradnika	F	%
<i>Realizovani su seminari na ovu temu, uključivana je priča o elektronskom nasilju kroz projekte</i>	6	6%
<i>O ovoj temi se govorilo na aktivima nastavnika</i>	2	20%
<i>Razgovarano je o ovoj temi na roditeljskim sastancima</i>	2	2%

Na pitanje da navedu primjere radionica, predavanja, za učenike, koje su realizovane u njihovoj školi u prethodnoj školskoj godini, a da su za cilj imale prevenciju elektronskog nasilja dobili smo odgovore koji su predstavljeni sljedećim tabelama:

Tabela 48.

Odgovori nastavnika	F	%
Obilježen dan sigurnosti na internetu	70	70%
Učešće u projektu <i>No hate online no hate offline</i>	30	30%

Tabela 49.

Odgovori stručnih saradnika	F	%
Obilježen dan sigurnosti na internetu	7	70%
Učešće u projektu <i>No hate online no hate offline</i>	3	30%

Kada smo ih zamolili da navedu primjere radionica, predavanja, za roditelje, koje su realizovane u njihovoj školi u prethodnoj školskoj godini, a da su za cilj imale prevenciju elektronskog nasilja nastavnici i stručni saradnici su rekli sljedeće:

Tabela 50.

Odgovori nastavnika	F	%
Projekat <i>No hate online no hate offline</i>	30	3%
Roditeljski sastanci, sastanci Savjeta roditelja	40	30%
Nije bilo aktivnosti za roditelje koje su imale za cilj prevenciju elektronskog nasilja	30	30%

Tabela 51.

Odgovori stručnih saradnika	F	%
Projekat <i>No hate online no hate offline</i>	3	3%
Roditeljski sastanci, sastanci Savjeta roditelja	4	30%

Nije bilo aktivnosti za roditelje koje su imale za cilj prevenciju elektronskog nasilja	3	30%
---	---	-----

Kada smo ih pitali da navedu primjere iz prakse da su aktivnosti na nivou škole doprinijele da se vršenje elektronskog nasilja suzbije prije nego je uzelo maha nastavnici i stručni saradnici su odgovorili na sljedeći način (rezultati prikazani tabelama koje slijede):

Tabela 52.

Odgovori nastavnika	F	%
Obilježavanje dana sigurnosti na internetu	35	35%
Eko škola-projekat za integraciju mladih Roma	25	25%
Nakon aktivnog učešća na radionicama učenici su bili ohrabreni da prijavljuju ovakve slučajeve-postanu svjesni gdje su granice	15	15%
Slučaj kada je prva informacija stigla iz MUP-a žrtva je zaštićena, nasilnik isključen iz škole prije nego što je nasilje uzelo većeg maha	10	10%
Postoji na nivou škole Protokol koji je bio u potpunosti ispoštovan u jednom slučaju - sve se dobro završilo	10	10%
U školi nije bilo slučajeva elektronskog nasilja	5	5%

Tabela 53.

Odgovori stručnih saradnika	F	%
Savjetodavni razgovori	8	80%
Od 2014 kroz program "no hate online, no hate offline" - edukovani su nastavnici i učenici u većem broju	2	2%

Kada smo pitali nastavnike i stručne saradnike da navedu aktivnosti koje se realizuju u njihovoj školi, a imaju za cilj podršku žrtvama elektronskog nasilja, oni su odgovorili na sljedeći način (podaci su prezentovani u sljedećim tabelama):

Tabela 54.

Odgovori nastavnika	F	%
Savjetodavni rad	34	34%
Rad pedagoško-psihološke službe	50	50%
Zajednički rad roditelja i nastavnika	16	16%

Tabela 55.

Odgovori stručnih saradnika	F	%
Savjetodavni rad	10	100%

Na pitanje koje se aktivnosti realizuju u njihovoj školi, a imaju za cilj pomoć u

rehabilitaciji nasilnika dobili smo sljedeće odgovore (odgovori su prikazani tabelama koje slijede):

Tabela 56.

Odgovori nastavnika	F	%
Zajednički rad roditelja, nastavnika i stručnih saradnika	15	15%
Radionice na ovu temu pomažu i nasilnicima	25	25%
Individualni rad sa nasilnicima	40	40%
Saradnja sa Centrom za socijalni rad	20	20%

Tabela 57.

Odgovori stručnih saradnika	F	%
Savjetodavni razgovori sa učenicima	7	70%
Radionice na ovu temu pomažu i nasilnicima	3	3%
Individualni rad sa nasilnicima	4	40%

Na pitanje da navedu šta bi njihova škola mogla konkretno da učini kako bi se vršila adekvatna prevencija elektronskog nasilja nastavnici su odgovorili: (odgovori su prikazani tabelama koje slijede):

Tabela 58.

Odgovori nastavnika	F	%
Edukacije svih uključenih u nastavnom procesu	25	25%

Bolja saradnja između škola	24	24%
Što više radionica za učenike, nastavnike i roditelje	30	30%
Instaliranje ometača signala za vrijeme nastave	14	14%
Gašenje interneta	4	7%

Tabela 59.

Odgovori stručnih saradnika	F	%
Što više radionica na temu elektronskog nasilja za stručne saradnike i nastavnike	5	50%
Intezivirati saradnju sa roditeljima	5	50%

Na pitanje da navedu konkretno, šta bi država trebalo da uradi kada je u pitanju zaštita djece od elektronskog nasilja, od nastavnika i stručnih saradnika smo dobili sljedeće odgovore: (odgovori su prikazani u sljedećim tabelama)

Tabela 60.

Odgovori nastavnika	F	%
Bolja saradnja sa nadležnim i stručnim službama	25	25%
Koristiti javni medijski prostor - napraviti TV spotove za smanjivanje ovog oblika nasilja	21	21%

Uvođenje obaveznih kurseva i sankcija za roditelje	26	26%
Podrška već planiranim aktivnostima	14	14%
Umrežavanje službi	4	4%

Tabela 61.

Odgovori stručnih saradnika	F	%
Osmisliti i zakonom urediti kaznene mjere	3	30%
Oснаžiti tim za prevenciju nasilja, više uključiti roditelje	3	30%
Uvesti obavezne kurseve i sankcije za roditelje	3	30%
Napraviti posebne smjernice za ovu vrstu nasilja, a ne za sve oblike isti protokol	1	10%
Podizati svijest o štetnosti ovog oblika nasilja	3	30%
Angažovati posebne stručnjake za ovu vrstu nasilja	2	2%

Istraživanje je pokazalo da u skoro 50 % slučajeva elektronskog nasilja, ono ostaje neotkriveno, odnosno oko polovine ispitivanih nastavnika (49%) i stručnih saradnika (40%) je mišljenja da žrtve ne govore nikome o onome što im se dešava, već ćute i trpe. Drugi dio njih pokazuje, kako u jednom manjem broju žrtve ipak prijavljuju nasilničko ponašanje, ili to za njih učini bliska osoba iz grupe vršnjaka. Kada odluče da prijave

nasilje, to po pravilu prijavljuju odjeljenjskom starješini ili nekom drugom nastavniku sa kojim imaju povjerljiv odnos, pedagogu ili psihologu škole, bliskom prijatelju ili prijateljici, a tek rijetki govore roditeljima..

Jedan dio (17%) nastavnika ne zna koje to oblike elektronskog nasilja najčešće čine i doživljavaju srednjoškolci. Ta činjenica zabrinjava, kao i činjenica da skoro polovina nastavnika i stručnih saradnika smatra da se učenici slabo povjeravaju kada su u pitanju informacije o uključenosti u elektronsko vršnjačko nasilje.

U cilju adekvatne prevencije elektronskog, ali i drugih oblika nasilja, svaka škola ima formiran tim koji se bavi prevencijom. Članovi tima su stručni saradnici PP službe, direktor i neko od nastavnika, a u nekim školama pored ovih članova, aktivno učestvuju predstavnici Savjeta roditelja i Učeničkog parlamenta. Timovi imaju svoj godišnji plan rada. U školskoj 2020/2021 godini, zbog epidemioloških mjera i nastave na daljinu, nije bilo moguće realizovati planirane aktivnosti. Ali su ranijih godina bili aktivni po ovom pitanju i imali radionice i za učenike, nastavnike i roditelje. Sudjelovali su u projektu "No hate online, no hate offline", u nekim školama su kao predavači, bili stručnjaci iz područja digitalnih tehnologija. Ostvarili su saradnju sa MUP-om, Centrima za socijalni rad, te međusobno. Sve škole obilježavaju Dan sigurnosti na Internetu u februaru mjesecu. U nekim školama su otišli i korak dalje, pa su imali pozorišnu predstavu koja problematizuje ovu tematiku. Svi koriste izborne predmete kako bi kroz nastavne sadržaje provodili prevenciju generalno, a ne samo prevenciju nasilja. Najslabija karika ovih preventivnih aktivnosti je rad sa roditeljima i njihova (ne)spremnost za saradnju. Ove i slične teme najčešće se obrađuju na roditeljskim sastancima, ranije je bilo nekoliko radionica, ali je sve to stalo sa početkom epidemije. Svi se slažu da su roditelji prilično pasivni po ovom pitanju.

Što se tiče aktivnosti kojima je cilj zaštita žrtve i rehabilitacija nasilnika, i jedni i drugi jednoglasno smatraju da se savjetodavni rad u školi, u okviru pedagoško-psihološke službe, najčešće koristi u tu svrhu. Dio ovih aktivnosti postaju roditelji i odjeljenjski starješina. Kad su u pitanju nasilnici, za njih pored savjetodavnih, vrijede još i mjere definisane Pravilnikom škole. A ako se radi o težem djelu onda se uključuju MUP, Centar za socijalni rad i pravosudni organi. U cilju kvalitetnije prevencije i zaštite žrtve i počinioca elektronskog nasilja, i nastavnici i stručni saradnici su mišljenja da je potrebno više edukacije svima koji su u nastavi, s naglaskom na osnaživanje uloge odjeljenjskog

starješine. Slažu se da treba nastaviti sa primjerima dobre prakse, ali i intenzivirati rad sa roditeljima.

Ulogu države vide kroz proces osnaživanja umrežavanja svih relevantnih institucija. Očekuju da se Timovima za prevenciju nasilja u školama omogući kvalitetniji rad i bolja materijalna podrška. Nadalje, predlažu da se za prevenciju elektronskog nasilja napravi poseban protokol, a ne da bude isti za sve oblike nasilja, te da se jasnije zakonom definišu kaznene mjere za prekršitelje. Svi se slažu da je potrebno dodatno raditi na podizanju svijesti o štetnosti ovog oblika nasilja i u tom pravcu predlažu različite aktivnosti poput, reklamnih kampanja na televiziji, više promotivnih materijala, te sa prevencijom krenuti ranije, nego što je to sada slučaj.

Predstavljeni rezultati ukazuju na to da je naša hipoteza koja glasi *Pretpostavljamo da se u školama ne vrši adekvatna prevencija elektronskog vršnjačkog nasilja*, djelimično potvrđena.

10.12. Kompetentnost nastavnika i stručnih saradnika da vrše adekvatnu prevenciju elektronskog nasilja među srednjoškolcima

Na pitanje *Koje kompetencije smatrate da imate da bi mogli da vršite prevenciju elektronskog vršnjačkog nasilja*, svih 100 nastavnika i 10 stručnih saradnika je odgovorilo da imaju dobre pedagoške i didaktičke kompetencije i da posjeduju visok stepen empatije

Tabela 62.

Odgovori nastavnika	F	%
Pedagoške i didaktičke kompetencije	100	100%
Visok stepen empatije	70	70 %

Tabela 63.

Odgovori stručnih saradnika	F	%
Pedagoške i didaktičke kompetencije	10	100%
Visok stepen empatije	10	100 %

Na pitanje *Koje kompetencije procjenjujete da Vam nedostaju da bi vršili prevenciju elektronskog nasilja* skoro svi stručni saradnici i nastavnici su saglasni da im nedostaju digitalne kompetencije. Pored toga, nastavnici ističu da im fali i vrijeme u kojem bi se posvetili bolje ovom problemu. 30% stručnih saradnika i 40% nastavnika nije upoznato sa svim oblicama elektronskog nasilja što dodatno otežava prevenciju ove vrste vršnjačkog nasilja.

Njihovi odgovori su prikazani na sljedećim tabelama:

Tabela 64.

Odgovori nastavnika	F	%
Digitalne vještine i kompetencije	100	100%
Prepoznavanje oblika elektronskog nasilja	40	40%

Tabela 65.

Odgovori stručnih saradnika	F	%
Digitalne vještine i kompetencije	8	80%

Prepoznavanje oblika elektronskog nasilja	3	30%
---	---	-----

Ovdje se vidi velika sličnost u odgovorima na pitanja vezana za kompetentnost nastavnika i stručnih saradnika za prevenciju elektronskog vršnjačkog nasilja. Naime, i jedni i drugi su jasni po pitanju svojih stručnih kompetencija. I jedni i drugi vjeruju da imaju dovoljno razvijene pedagoške vještine i sposobnost empatije. Ovo je značajno, iz razloga što sve intervencije koje sprovode u nastavi i sa učenicima su smještene u okvir savjetodavnog rada. To znači da mogu adekvatno odgovoriti izazovima koje pred njih postavlja problem elektronskog nasilja s jedne strane, ali s druge strane nedostaju im digitalne kompetencije i vještine, koje bi im omogućile sigurniji pristup rješavanju problema. Ovako su prisiljeni, kada se nađu pred problemom elektronskog nasilja, konsultovati stručnjake iz ove oblasti, nekada i Centar za socijalni rad i MUP, što onda oduzima puno vremena i odgađa rješenje problema. A znamo da samo brza reakcija može cijeli proces ugržavanja žrtve zaustaviti, u suprotnom nasilje i dalje traje. 30% stručnih saradnika i 40% nastavnika nije upoznato sa svim oblicama elektronskog nasilja što dodatno otežava prevenciju ove vrste vršnjačkog nasilja.

Na osnovu navedenog možemo zaključiti da je naša hipoteza koja glasi *Pretpostavlja se da nastavnici i stručni saradnici smatraju da nijesu u dovoljnoj mjeri kompetentni da vrše uspješnu prevenciju elektronskog nasilja među učenicima srednjih škola*, djelimično potvrđena.

11. DISKUSIJA

Rezultati istraživanja koje je sprovedeno sa ciljem da saznamo da li je elektronsko nasilje zastupljeno među srednjoškolcima u Crnoj Gori i koji su to najčešći, a koji najređi oblici ove vrste nasilja među njima pokazuju da je ova vrsta vršnjačkog nasilja zastupljena kao i da se može javiti u različitim oblicima. Međutim kada je u pitanju interpretacija dobijenih rezultata moramo imati na umu određena ograničenja ovog istraživanja. Iako smo istraživanjem obuhvatili srednje škole iz sjeverne, centralne i južne regije Crne Gore dobijeni odgovori su dijelom ograničeni uzorkom na kojem su dobijeni, kao i oslanjanjem na samoprocjenu ispitanika. Činjenica je i da na neka pitanja par učenika nije dalo odgovore.

Dobijene rezultate o zastupljenosti i oblicima elektronskog vršnjačkog nasilja je moguće donekle uporediti sa rezultatima istraživanja u Crnoj Gori (Unicef Crna Gora 2016, Hrnčić i Lončar, 2016), kao i istraživanjima autora van Crne Gore (npr. (Baić i saradnici, 2017., Đuraković i saradnici, 2014., Cetin i saradnici, 2010., Buljan Flander i saradnici, 2010., Popadić i Kuzmanović, 2013., Pregrad i saradnici, 2010., Kowalski i Limber, 2007).

U istraživanju koje je sproveo Unicef u Crnoj Gori na uzorku od 1.002 učenika uzrasta od 9 do 17 godina pokazalo je da je 14% ispitanika navelo da su im se makar jednom u posljednjih godinu dana desile uznemirujuće stvari na internetu, dok je 69% žrtava elektronskog nasilja navelo da je vršnjačko nasilje najčešći tip sajber nasilja kome su bili izloženi (Unicef Crna Gora, 2016). Istraživanje o nasilju koje je 2018. godine sprovedeno u Crnoj Gori, a za potrebe projekta *Koalicija protiv vršnjačkog nasilja* pokazuje da je svako peto dijete izloženo nasilju, uglavnom verbalnom (2006. godine je bilo svako drugo dijete izloženo nasilju). Kada je u pitanju nasilje na internetu, 18,6% učenika srednjih škola je istaklo da je doživjelo taj oblik nasilja u posljednjih mjesec dana (Portal analitika, 2018). Istraživanje na temu elektronskog nasilja 2012. godine sproveo je Microsoft. Sprovedeno je u 25 država među djecom od 8 do 17 godina. Prema rezultatima ovog istraživanja kada je u pitanju činjenje elektronskog nasilja najzastupljenije je ruganje na internetu i sakrivanje identiteta na internetu, dok su najmanje zastupljeni sljedeći oblici elektronskog nasilja korišćenje jezika koji vrijeđa putem emaila, kao i korišćenje interneta za prevaru.

Rezultati našeg istraživanja su dijelom slični rezultatima koju su koristili autori Skale činjenja i doživljavanja nasilja preko interneta Cetin, Yaman i Peker. Oni su dobili rezultate koji ukazuju da je najčešći oblik elektronskog nasilja *pisanje uvredljivih komentara na internetskim portalima, ulazak na tuđu internet stranicu bez dopuštenja i ismijavanje informacija preko interneta*. Sa našim rezultatima ovi rezultati su slični po tome što je ismijavanje tj. ruganje na internetu jedan od najčešćih vidova sajber nasilja među vršnjacima. Kada su u pitanju najređi oblici elektronskog nasilja na internetu u ovom istraživanju su to *prisiljavanje na razgovor o seksu i širenje fotografija seksualnog sadržaja* (Cetin i saradnici, 2010). U našem istraživanju nijesmo došli do takvih podataka. Istraživanje koje su sproveli Đuraković i saradnici pokazalo je da je učestalost nasilja preko interneta 24,9% za doživljavanje i 27,7% za činjenje nasilja preko interneta. Na objema skalama najviše učesnika odgovorilo je kako nije imalo iskustva s ponašanjima koja uključuju *hakovanje tuđih internetskih stranica i uređivanje fotografija na uvredljiv način*. S druge strane, najčešća su sljedeća ponašanja: *ogovaranje preko interneta i ruganje preko interneta* (Đuraković i saradnici, 2014). Ovo istraživanje je slično našem po tome što i rezultati našeg istraživanja ukazuju da je ruganje preko interneta jedan od najčešćih oblika sajber nasilja, dok se u drugim segmentima razlikuje od podataka dobijenih putem našeg istraživanja. Popadić i Kuzmanović su, na uzorku od 3.786 učenika viših razreda osnovnih škola u Srbiji, 3078 roditelja i 1514 nastavnika našli da je 22% ispitanika izvijestilo da su doživjeli nasilje pozivanjem na mobilni telefon, 18% njih je uznemiravano na socijalnim mrežama, dok je 12% njih javno komentarisalo svoje poznanike na povređujući način. Od svih učenika 66% iskusilo je bar jedan od oblika sajber nasilja, od kojih je 23% djece samo jednom iskusilo jedan od oblika nasilja, 16% dva oblika, 27% tri ili više vrsta sajber nasilja (Popadić i Kuzmanović, 2013). „Svako peto dijete izjavljuje da je nekoliko puta ili često primalo uvredljive poruke ili komentare putem Facebooka, svako drugo je to doživjelo bar jednom, 9% djece priznaje da je to više puta činilo. O svakom četvrtom djetetu su putem Facebooka su širili laži, a 7% djece priznaje da je to i samo činilo“ (Poliklinika za zaštitu djece grada Zagreba, Hrabri telefon, 2013). Baić i saradnici su studijom obuhvatili 300 učenika petih, šestih, sedmih i osmih razreda u Autonomnoj pokrajini Vojvodina, od kojih su 147 bili muškarci i 153 žene. Istraživanje je pokazalo da je svaki drugi osnovnoškolac bio žrtva elektronskog nasilja. Takođe, ovo istraživanje je pokazalo da su djevojčice žrtve češće od dječaka. Učenici su

najčešće doživljavali isključenje iz grupa (30,3%), lažno predstavljanje, (27,7%) vrijeđanje (22,7%) i ogovaranje (20%). Manji procenat njih su bili žrtve otkrivanja tajni (16,7), laganja (16%) i uznemiravanja (5,7%). Ovo istraživanje je pokazalo da je svaki četvrti osnovnoškolac počinitelj nekog oblika sajber nasilja (Baić i saradnici, 2017.). Ovo istraživanje je takođe dijelom slično našem istraživanju, jer njegovi rezultati ukazuju da su lažno predstavljanje i vrijeđanje na internetu oblici sajber nasilja koji su prisutni među vršnjacima, kao što smo i našim istraživanjem došli do zaključka. Aizenkot Dana je istraživala o sajber nasilju i njegovim vrstama koje se događaju putem Whatsapp. Došla je do rezultata da je 70% učenika osnovnih i srednjih škola doživjelo elektronsko nasilje, a najviše su bile zastupljene uvredljive poruke i izbacivanje iz grupa, kao i postavljanje uvredljivih fotografija (Aizenkot, 2008). Kowalski i Limber su vršili istraživanje o zastupljenosti i oblicima elektronskog nasilja na uzorku sastavljenom od učenika osnovnih i srednjih škola. Rezultati su pokazali da je 11% učenika bilo jednom u posljednjem mjesecu žrtva ove vrste nasilja (samo žrtve), njih 7% i žrtve i nasilnici, dok je 4% učenika bilo nasilno prema nekom drugom (samo nasilnici). Od oblika nasilja najčešće se pominju instant poruke (Kowalski i Limber, 2007).

Patchin i Hinduja došli su do rezultata da je 30% učenika mlađih od 18 godina prijavilo da su žrtve elektronskog nasilja, a 11% je priznalo da su oni bili u ulozi elektronskih nasilnika (Patchin i Hinduja, 2006). Upoređujući ovu studiju sa studijom istih istraživača na istoj populaciji iz 2008. godine stopa prevalencije je bila malo viša (34,6%). Kowalski i Limber su sproveli istraživanje u kojem su populacija bili srednjoškolci i rezultati istog su pokazali da je 18% ispitanika bilo elektronski zlostavljano u posljednjim mjesecima, dok je 11% priznalo da su bili nasilnici (Kowalski i Limber, 2007). „Oko 20% od preko 4400 nasumično odabranih učenika od 11 do 18 godina koje smo anketirali 2010. godine pokazalo je da su bili žrtva u nekom trenutku svog života. Otprilike taj isti broj ispitanika priznao je da su bili sajber nasilnici tokom svog života“ (Hinduja & Patchin, 2009. str.5).

Istraživanje koje su sproveli Kowalski i Limber ispitalo je učestalost elektronskog nasilja među srednjoškolcima. U ovom istraživanju je učestvovalo ukupno 3767 učenika osnovnih i srednjih škola na jugoistoku i sjeverozapadu Sjedinjenih Država. 11% od ukupnog broja učenika je izjavilo da su doživjeli elektronsko nasilje najmanje jednom u posljednjih nekoliko mjeseci (samo žrtve), 7% je izjavilo da su i nasilnici i

žrtve, dok je 4% ispitanika reklo da su vršili elektronsko nasilje nas nekim drugim u prethodnih nekoliko mjeseci (samo nasilnici). Najčešća sredstva elektronskog maltretiranja su bile instant poruke, čat sobe i elektronska pošta (Kowalski i Limber, 2007). Rezultati našeg istraživanja pokazuju da između vršenja i doživljavanja sajber maltretiranja, falsifikovanja i kriminalnih radnji na Internetu i samopoštovanja postoji statistički značajna veza. Shodno tome, naši rezultati su djelimično slični istraživanjima Lei i saradnika koristeći metaanalizu, koja ukazuje na vezu između samopoštovanja i sajber maltretiranja (Lei i sar., 2020). Neka druga istraživanja se bave vezom sajber maltretiranja i samopoštovanja i dobijaju slične rezultate kao i mi (Cenat i sar., 2015; Burns, 2017; Palermi i sar., 2017; Ding i sar., 2018). Čenovi rezultati pokazuju snažnu korelaciju između sajber maltretiranja i samopoštovanja (Chen, 2016). U jednom istraživanju provjeravan je uticaj sajber nasilja na samopoštovanje, gdje se došlo do zaključka da ovaj oblik nasilja negativno utiče na samopoštovanje (Ektremera et al., 2018). Rezultati našeg istraživanja kada je u pitanju činjenje i doživljavanje sajber maltretiranja, falsifikovanja i kriminalnih radnji na Internetu i njihova povezanost sa samopoštovanjem slični su rezultatima istraživanja koje su uradili Brevier i Kerslake (2015) u standardu istraživanja, višestruke regresije su otkrile da usamljenost, empatija i samopoštovanje zajedno predviđaju nivo viktimizacije i zlostavljanja na internetu. Samopoštovanje je bilo značajan pojedinačni prediktor viktimizacije i sajber maltretiranja, tako da su oni sa niskim samopoštovanjem verovatno prijavili da su iskusili maltretiranje putem interneta (Brevier i Kerslake, 2015). Istraživanjem koje je sproveo Mcvean, dobijaju se podaci koji ukazuju na to da su učenici koji su prijavili sajber maltretiranje imali nisko samopoštovanje (Mcvean, 2017). Liu i Ksu su došli do rezultata da je samopoštovanje povezano sa maltretiranjem na internetu (Liu i Xu, 2019). Nasuprot tome, istraživanje koje su sproveli Balakrishnan i Fernandez (2018) ne pokazuje da samopoštovanje ima značajan uticaj na maltretiranje putem interneta. Podaci iz ovog istraživanja otkrili su da samopoštovanje ima značajnu vezu sa osjećanjem ljutnje žrtve i prijavljivanjem incidenta sajber maltretiranja (Balakrishnan i Fernandez, 2018). Rezultati istraživanja Tintora i saradnika, pokazuju da je visok nivo samopoštovanja rizičan faktor za maltretiranje putem interneta (Tintori i sar., 2021). Može se reći da su ovi rezultati slični rezultatima našeg istraživanja o učešću srednjoškolaca u verbalnom sajber maltretiranju i onlajn falsifikovanju/krivičnih radnji. Osim toga, rezultati djelimično

slični našim dobijeni su istraživanjem Rose i saradnika. Naime, njihovi rezultati ukazuju na to da učenici koji vrše sajber maltretiranje nemaju viši ili niži nivo samopoštovanja u poređenju sa svojim neuključenim vršnjacima (Rose i sar., 2017). Ovo istraživanje liči na naše kada je u pitanju činjenje i doživljavanje prikrivanja identiteta na mreži i laži. Takođe, prema istraživanju Tan Kim Hua i saradnika nizak nivo samopoštovanja nije ni karakteristika žrtava ni sajber nasilnika (Hua i sar., 2019). Studija koju je sproveo Pizalski (2012) pokazala je veoma slabu korelaciju između sajber maltretiranja i samopoštovanja. Didden i saradnici (2009) su takođe dobili rezultate koji ukazuju na slabu vezu između samopoštovanja i maltretiranja putem interneta.

Kao što se može vidjeti, rezultati našeg istraživanja imaju sličnosti sa istraživanjima koje smo ispitali i analizirali. S druge strane, naše istraživanje je imalo neke razlike u odnosu na podatke drugih istraživača. Najrjeđi oblici sajber maltretiranja, prema našem istraživanju, su naša upotreba lošeg jezika za vrijeđanje putem e-pošte, kao i korišćenje interneta za prevaru. Može se reći da je ovaj najrjeđi oblik sajber maltretiranja među srednjoškolcima specifičnost naše zemlje. Neka druga istraživanja sprovedena u našoj zemlji slična su našem u dijelu prisustva sajber nasilja među učenicima i otkrivaju da postoji sajber nasilje među njima. Kada je u pitanju povezanost sajber maltretiranja i samopoštovanja, rezultati našeg istraživanja pokazuju određenu specifičnost u odnosu na rezultate drugih istraživanja u nekim drugim zemljama. Naime, učešće u sajber maltretiranju, prevarama i kriminalnim radnjama na internetu, prema našem istraživanju, povezano je sa visokim samopoštovanjem. Mali broj istraživanja koja smo analizirali dao je slične rezultate. U našoj zemlji nema sličnih istraživanja pa ne možemo ni uporediti rezultate.

Naše istraživanje je ukazalo na to da je činjenje i doživljavanje elektronskog nasilja povezano sa depresijom i anksioznošću. Činjenje i doživljavanje verbalnog nasilja na internetu i krivotvorenja i kriminalnih radnji na internetu povezano je sa većim nivoom depresije i anksioznosti kod srednjoškolaca. S druge strane skrivanje identiteta na internetu u našem istraživanju se nije pokazalo povezanim sa ovim pojavama. Kada je u pitanju stres, naše istraživanje je pokazalo da veći nivo stresa pokazuju oni srednjoškolci koji su doživjeli krivotvorenje i kriminalne radnje na internetu, dok počinioci istog i oni koji su činili i doživljavali verbalno nasilje na internetu, skrivanje identiteta na internetu nemaju povećan nivo stresa.

Anksioznost kao problem žrtava nasilja, slično rezultatima našeg istraživanja, vide i Goebert i saradnici koji su na uzorku of high school students in Hawai`i došli do zaključka da se žrtve sajber zlostavljanja osjećaju tužno, ljuto, frustrirano i anksiozno (Goebert i sar., 2011). Calvete i saradnici su došli do podataka da žrtve cyber-bullyinga pokazuju viši nivo depresivnih simptoma (Calvete i sar., 2010). Naše istraživanje je ukazalo da su depresija i anksioznost jedna od psiholoških posljedica uključenosti u cyber-bullying, kao što su utvrdili i Livingstone i Smith, kao i Kowalski i Limber (Kowalski i Limber, 2007; Kowalski i Limber, 2013; Livingstone i Smith, 2014).

Kada je u pitanju povezanost anksioznosti i depresije sa doživljavanjem cyber-bullyinga, rezultati našeg istraživanja su slični sa nalazima rezultata istraživanja koje je za uzorak imalo švedske učenike, a sproveli su ga Slonje, Smith i Frisen koji su došli do rezultata da su posljedice elektronskog nasilja osobito emocionalne prirode, kao što su strah, anksioznost, ljutnja, frustracija, tuga, bespomoćnost i depresija (Slonje i sar. 2013), dok je istraživanje Juvonena i Grossa sprovedeno u Sjedinjenim Američkim Državama dijelom slično našem istraživanju po tome što rezultati tog istraživanja ukazuju da stres i anksioznost spadaju u posljedice cyber-bullyinga (Juvonen i Gross, 2008). Jedan od efekata sajber nasilja jeste depresija i prema rezultatima istraživanja Raskauskasa koje je sprovedeno u Novom Zelandu, kao i istraživanja koje su u Sjedinjenim Američkim Državama sproveli Mishna, Mc Luckie i saradnika. Rezultati istraživanja pokazuju da čak 93% učenika i učenica koji/e su trpjeli/e neki od oblika cyber-bullyinga između ostalog osjeća depresiju i anksioznost (Raskauskas, Stoltz, 2007; Raskauskas, 2010; Mishna, Mc Luckie i sar., 2009). Dalje, metaanaliza koja je takođe izvršena u Sjedinjenim Američkim Državama ukazuje na to da žrtve imaju veću depresiju, anksioznost i agresiju i zloupotrebu supstanci (Fisher i sar., 2016). I ovo istraživanje ima rezultate slične našem istraživanju vezano za depresiju i anksioznost kao posljedice doživljavanja cyber-bullyinga. Ronis i Slaunwhite su takođe u Sjedinjenim Američkim Državama sproveli istraživanje koje ukazuje da cyber-bullying može dovesti do nesigurnosti, anksioznosti i visokog stepena depresije (Ronis i Slaunwhite, 2019). S druge strane, rezultati studije iz Koreje ukazuju da žrtve trpe negativne posljedice kada je u pitanju samopoštovanje, depresija, nada kao i zadovoljstvo životom (You i sar., 2016). Istraživanje sprovedeno u Kataru ukazuje na visok nivo depresije kod studenata koji čine i doživljavaju cyber-bullying (Alrajeh, 2021). Studija iz Južne Amerike govori da je cyber-bullying is

pozitivno povezan sa stresom with stresom, depresijom i svim dimeznijama socijalne anksioznosti, (Garaigordobil i saradnici, 2020) dok istraživanje sprovedeno u Masačuestesu u Sjeveroistočnoj Americi od strane Scheindera i saradnika ukazalo je da je između ostalog, i depresija posljedica doživljavanja cyber-bullying peer violence (Schneider i sar., 2012). Kada je u pitanju anksioznost kao karakteristika uključenih u cyber-bullying rezultati koje je u Indoneziji izvršio Simangunsong ukazuju da cyber-bullying može izazvati pored osjećaja poniženja i izolacije i anksioznost (Simangunsong, 2020), dok studija koja je sprovedena u Engleskoj u kojoj su Amanda Fahy and njeni saradnici došli do zaključaka da adolescenti koji su žrtve sajber nasilja imaju rizik da budu depresivni, socijalno anksiozni i imaju ispod prosječno blagostanje (Fahy i saradnici, 2016). Do sličnih rezultata su došle i studije iz Kine. Naime, Chang sa saradnicima je došao do rezultata da je uključenost u cyber-bullying povezana sa depresijom (Chang i saradnici, 2013; Chang i saradnici, 2015), dok je Chu sa saradnicima dobio rezultate da je doživljavanje ove vrste nasilja povezano sa depresijom i anksioznošću (Chu i saradnici, 2018). Sa našim istraživanjem je dijelom slično i istraživanje sprovedeno u Španiji koje su sprovveli Cañas i saradnici i došli do rezultata da cyber nasilnici imaju veći nivo stresa i depresije u odnosu na neuključene u ovu vrstu nasilja (Cañas i sar., 2019). Hawker i Boulton su istakli da djeca koja su žrtve cyber-bullying pate od depresije, usamljenosti, niske socijalizacije, niskog samopoštovanja i anksioznosti (Hawker i Boulton, 2000). Nakon istraživanja koje su izvršili u Španiji Estevez i saradnici došlo se do podataka da se nasilnici i žrtve cyber-bullying peer violence osjećaju usamljeno i depresivno (Estevez i saradnici, 2019).

Yuchang i saradnici su istraživali da li kultura utiče na vezu između sajber-nasilništva, tradicionalnog nasilja i depresije i anksioznosti kod mladih ljudi. Zaključili su da kultura igra značajnu ulogu u tome da li učešće u nasilju rezultira depresijom. Pored toga, otkrili su da je to izraženije u Severnoj Americi nego u Kini i Evropi (Yuchang i saradnici, 2017).

Iz navedenog možemo zaključiti da različite kulture imaju određene specifičnosti kada je ova problematika u pitanju. Vidimo da istraživanja sprovedena u SAD-u pokazuju da su depresija, anksioznost i stres posljedice elektronskog nasilja. Rezultati istraživanja sprovedenog u Zapadnoj Evropi ukazuju na to da žrtve elektronskog nasilja pokazuju veću depresiju i anksioznost od neuključenih u ovu vrstu nasilja, dok proučavane studije

iz Južne Evrope govore o većem nivou stresa i depresije kod žrtava, dok su depresija i usamljenosti karakteristike i žrtava i nasilnika ove vrste nasilja. Neka od istraživanja koja su sprovedena u Kini ukazuju da uključenost u cyber-bullying može dovesti do depresije i anksioznosti. Dok istraživanje Yuchanga i saradnika ukazuje na to da je utvrđeno je da su umjereni efekti zemlje porijekla značajni za depresiju, pri čemu je srednja veličina efekata u Severnoj Americi znatno veća nego u Kini i Evropi. Shodno tome, smatram da bi trebalo na prostorima Balkana intenzivirati proučavanje i istraživanje ove problematike kako bi se bolje sagledali depresija, anksioznost i stres kao faktori koji mogu podstaći cyber-bullying, a ujedno i kao posljedice ove vrste nasilja. Time bi se, između ostalog, ukazalo na ozbiljnost elektronskog nasilja, a samim tim i preduzele adekvatne mjere prevencije ove vrste nasilja.

Možemo zaključiti da su brojna istraživanja pronašla rezultate koji ukazuju da su depresija i anksioznost i stres perkusori, dok s druge strane mnoga istraživanja ukazuju na to da su to posljedice nasilja. Zbog toga je veoma bitno permanentno proučavati cyber-bullying, njegovu prirodu, uzroke i posljedice do kojih ono može dovesti, a sve to u cilju lakšeg prepoznavanja uključenih u ovu vrstu nasilja kako bi se ono spriječilo, nasilnicima pružile adekvatne mjere rehabilitacije, a žrtvama adekvatna pomoć i podrška.

Rezultati našeg istraživanja pokazuju da između činjenja i doživljavanja verbalnog nasilja na internetu, krivotvorenja i kriminalnih radnji na internetu i samopoštovanja postoji statistički značajna povezanost. U tom smislu su rezultati našeg istraživanja dijelom slični istraživanjima koje su putem meta analize sprovedeli Lei i saradnici, a koje ukazuje na jaku povezanost između samopoštovanja i nasilja preko interneta (Lei i saradnici, 2020). Takođe, rezultati još nekih istraživanja koja su se bavila povezanošću učešća u sajber nasilju i samopoštovanja slični su našem (Cenat i sar., 2015; Burns, 2017; Palermi i saradnici, 2017; Ding i sar, 2018;). Chen je došao do rezultata koji ukazuju na jaku korelaciju između elektronskog nasilja i samopoštovanja (Chen, 2016). Extremera je sa saradnicima istraživao uticaj elektronskog nasilja na samopoštovanje i došli su do zaključka da ova vrsta nasilja negativno utiče na samopoštovanje (Extremera i saradnici, 2018).

Rezultati našeg istraživanja koji se tiču činjenja i doživljavanja verbalnog nasilja na internetu, krivotvorenja i kriminalnih radnji na internetu i njihove veze sa samopoštovanjem su slični sa rezultatima istraživanja koje su sprovedeli Brewer i Kerslake

(2015), a u kojem su standardne višestruke regresije otkrile su da su usamljenost, empatija i samopoštovanje zajedno predvidjeli nivo viktimizacije i počinjenja zlostavljanja putem Interneta. Samopoštovanje je bilo značajan pojedinačni prediktor viktimizacije i izvršenja sajber maltretiranja, tako da su oni sa niskim samopoštovanjem najverovatnije prijavili iskustvo cyberbullinga (Brewer i Kerlake, 2015). U istraživanju koje je sproveda Mcvean došlo se do podataka koji ukazuju na to da učenici koji su istakli da su doživjeli neku od vrsta sajber nasilja imaju niži nivo samopoštovanja (Mcvean, 2017). Liu i Xu su došli do rezultata da je samopoštovanje povezano sa elektronskim nasiljem (Liu i Xu, 2019). Suprotno ovim istraživanjima, istraživanje koje su sprovedi Balakrishnan i Fernandez (2018) ne ukazuje na to da je samopoštovanje značajan prediktor za činjenje i doživljavanje elektronskog nasilja. Podaci dobijeni ovim istraživanjem takođe pokazuju da je samopoštovanje značajno povezano sa ljutnjom žrtava i prijavljivanjem incidenta (Balakrishnan i Fernandez, 2018). Nalazi rezultata istraživanja koje su sprovedi Tintori i saradnici ukazuju na to da je visok nivo samopoštovanja rizičan faktor za uključenost u elektronsko vršnjačko nasilje (Tintori i saradnici, 2021). Možemo reći da rezultati našeg istraživanja vezani za uključenost srednjoškolaca u verbalno nasilje na internetu i krivotvorenje i kriminalne radnje na internetu su slični nalazima pomenutog istraživanja. S druge strane, slične rezultate našim dijelom je pokazalo istraživanje koje su sprovedi Rose i saradnici. Naime, rezultati ovog istraživanja ukazuju na to da učenici koji se bave nasilništvom nemaju viši ili niži nivo samopoštovanja u poređenju sa svojim vršnjacima koji se ne bave nasiljem (Rose i saradnici, 2017). Sa našim istraživanjem ovo istraživanje ima sličnosti kada je u pitanju činjenje i doživljavanje skrivanja identiteta i laži preko interneta. Takođe, prema istraživanju Tan Kim Hua i saradnika nizak nivo samopoštovanja nije karakteristika ni žrtava ni nasilnika cyberbullyinga (Hua i saradnici, 2019). Istraživanje koje je sproveo Pizalski (Pizalski, 2012) pokazalo je veoma slabu korelaciju između nasilja preko interneta i samopoštovanja. Takođe, Didden sa saradnicima (Didden, 2009) je došao do rezultata koji ukazuju takođe na slabu povezanost između samopoštovanja i elektronskog nasilja.

Kao što vidimo, rezultati našeg istraživanja imaju određene sličnosti sa rezultatima istraživača čije smo radove proučavali i analizirali. S druge strane naše istraživanje je došlo do podataka koji se razlikuju od podataka koje su dobili neki drugi istraživači. Naime, najređi oblici sajber nasilja prema rezultatima našeg istraživanja su

korišćenje jezika koji vrijeđa putem emaila, kao i korišćenje interneta za prevaru. Možemo reći da je to jedna od specifičnosti koja našu zemlju karakteriše kada su u pitanju najređe zastupljeni oblici sajber nasilja među vršnjacima. U našoj zemlji rađena su istraživanja koja su našem slična u dijelu proučavanja zastupljenosti sajber nasilja među učeničkom populacijom i vidjeli smo da i rezultati tih istraživanja pokazuju da je sajber nasilje prisutno među vršnjacima. Kada je u pitanju povezanost uključenosti u sajber nasilje i samopoštovanja rezultati našeg istraživanja takođe pokazuju određene specifičnosti u odnosu na rezultate istraživanja koja su sprovedena u drugim zemljama, a tiču se ove teme. Naime, uključenost u verbalno nasilje i krivotvorenje i kriminalne radnje na internetu u našem istraživanju se povezuje sa većim nivoom samopoštovanja, što samo mali broj istraživanja koja smo proučavali pokazuje. U našoj zemlji nijesu rađena još istraživanja vezana za povezanost sajber nasilja i samopoštovanja, pa nijesmo u mogućnosti da rezultate uporedimo sa nekim od takvih istraživanja.

Kada je u pitanju uticaj doživljavanja elektronskog vršnjačkog nasilja na akademski uspjeh učenika naše istraživanje je pokazalo rezultate koji ukazuju na to da žrtve elektronskog nasilja popuštaju u akademskom uspjehu. Slične rezultate su dobili brojni istraživači koji su se bavili tom problematikom kao što su Wright, Ybarra i Mitchel, Patchin i Hinduja, Cowie, Beran i Li, Schneider, Popadić i drugi (Ybarra i Mitchel, 2004; Popadić, 2009; Patchin i Hinduja, 2010; Schneider, 2012; Cowie, 2013; Ortega i Gonzales, 2015; Wright, 2012). Nisku socijalizaciju kao karakteristiku žrtava elektronskog vršnjačkog nasilja su pored našeg istraživanja pokazala istraživanja koja su sproveli Hawker i Bolton, Popadić, Juvonen i Gross, Mc Luckie i saradnici, Raskauskas, Tokunaga, Görzig i Macháčková (Hawker i Boulton, 2000; Juvonen i Gross, 2008; Popadić, 2009; Mc Luckie i sar., 2009; Raskauskas, 2010; Tokunaga, 2010; Görzig i Macháčková, 2015). Nema puno istraživanja koja su se bavila povezanošću prolaženja kroz neki težak period i nasilničkog ponašanja djece. Rezultati našeg istraživanja pokazuju da su nasilnici djeca koja prolaze kroz neki težak period u porodici. Rezultate slične našim dobio je Willard koji ukazuje na to da ukoliko su porodični odnosi protkani problemima, između ostalog, i nasiljem podstiču kod djece nasilničko ponašanje (Willard, 2007). Elektronski nasilnici su djeca koja žive u porodicama koje karakteriše manja uključenost roditelja u dječje aktivnosti (Willard, 2007; Mesch i Sasson, 2014; Ybarra i Mitchell, 2004). Takva djeca često su manje empatična prema žrtvama (Kaschnitz, 2016).

Ovo je posebno važno kada je u pitanju elektronsko nasilje zbog toga što djeca koja ionako nemaju razvijenu empatiju ne mogu biti empatični, s druge strane i zbog toga što ne vide kako njihovo ponašanje utiče na žrtvu. Dešava se da disfunkcionalne i nepotpune porodice karakteriše manjak uključenosti roditelja u život i on-line aktivnosti djece (Hinduja i Patchin, 2009; Mason, 2008). Djeca iz takvih porodica imaju više potencijala da postanu sajber nasilnici.

Kada je u pitanju prevencija elektronskog vršnjačkog nasilja jedan broj istraživanja pokazuje da su da na smanjivanje nasilja u školama u velikoj mjeri utiču podizanje svijesti, školska pravila, nadzor i programi (Buljan Flander, Krmek, Borovec i Muhek, 2010). Jedna od najbitnijih stvari kako bi se počelo sa adekvatnom prevencijom elektronskog nasilja je da roditelji, nastavnici i učenici postanu svjesni ozbiljnosti ove vrste nasilja. Autori koji su se bavili istraživanjem problematike elektronskog vršnjačkog nasilja, Buljan Flander, Krmek, Borovec i Muhek (2010), su došli do podataka da bi se nastavnici trebalo da se usavršavaju kako bi mogli roditeljima i učenicima pružiti informacije. Oni govore i o značaju uspostavljanja pravila elektronskog nasilja kojih bi se škola morala pridržavati. Pored toga preporučuju da bi škole trebalo da planiraju, organizuju i realizuju određene programe kojima će uticati na razvoj vrijednosti i vrlina kod djece prije svega programe za razvoj empatije (Buljan Flander, Krmek, Borovec i Muhek 2010). Slične podatke smo dobili u našem istraživanju. Roberto sa saradnicima je došao do podataka da je veoma bitno podizanje svijesti javnosti o ovom problemu sa kojim se sve češće susrećemo. Po njegovom mišljenju slično našem istraživanju, kontinuirano profesionalno usavršavanje nastavnika i stručnih saradnika za rad sa djecom kao i saradnja nadležnih organa i uključivanje i roditelja i djece su bitne za bolju prevenciju elektronskog vršnjačkog nasilja (Roberto i sar., 2017).

12. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Rezultati istraživanja su pokazali da je elektronsko nasilje prisutno među srednjoškolcima u Crnoj Gori. Među srednjoškolcima koji su uključeni u naš uzorak, najzastupljenije je verbalno elektronsko nasilje. Prema rezultatima istraživanja, kada je u pitanju činjenje elektronskog nasilja, najčešći oblici su ismijavanje na interenetu i prikrivanje identiteta na mreži, dok su najrjeđi oblici upotreba uvredljivog jezika putem emaila, kao i korišćenje interneta za prevaru. S druge strane, naše istraživanje je pokazalo da su najčešći oblici internet nasilja koje doživljavaju srednjoškolci online tračevi/klevete, širenje glasina na mreži i prikrivanje identiteta na mreži, dok srednjoškolci najmanje doživljavaju online prevaru.

Kada je riječ o tome kako činjenje i doživljavanje elektronskog nasilja utiče na samopoštovanje učenika srednjih škola, rezultati našeg istraživanja pokazuju statistički značajnu vezu između činjenja i doživljavanja ove vrste nasilja, falsifikovanja/krivičnih djela na mreži i samopoštovanja, dok činjenje i doživljavanje skrivanja identiteta i laži nijesu uticali na samopoštovanje srednjoškolaca iz našeg uzorka. Što se tiče veze između činjenja i doživljavanja verbalnog maltretiranja putem interneta, falsifikovanja/krivičnih radnji na mreži i samopoštovanja, naši rezultati pokazuju da postoji statistički značajna veza, pri čemu oni koji su uključeni u sajber maltretiranje (niže vrijednosti za verbalno sajber maltretiranje) pokazuju veće samopoštovanje. Kod nas ne postoji drugo istraživanje o povezanosti sajber-nasilništva i samopoštovanja, pa bi bilo dobro da se više istražuje na ovu temu, a onda bismo i mogli da učinimo nešto da poboljšamo sadašnju situaciju kada je u pitanju elektronsko nasilje.

Rezultati našeg istraživanja ukazuju na postojanje sajber nasilja među srednjoškolskom populacijom u Crnoj Gori. Ovi podaci treba da budu upozorenje za sve osobe koje se bave obrazovno-vaspitnim radom. Naime, škole moraju imati više aktivnosti koje se tiču sajber maltretiranja kako bi ga spriječile i suzbile, kao i aktivnosti koje nude podršku žrtvama i rehabilitaciju nasilnika. Takođe je veoma važno uključiti roditelje u sve ovo. To bi trebalo učiniti organizovanjem više radionica o sajber maltretiranju, njegovim uzrocima i posljedicama, karakteristikama žrtava i nasilnika, kao i najboljim načinima da se ono spriječi. Trebalo bi uspostaviti neku vrstu odnosa

povjerenja sa učenicima kroz razgovore, radionice i seminare kako bi pokušali da razviju socio-emocionalnu kompetenciju naglašavajući empatiju, toleranciju, samopouzdanje, samokontrolu i optimizam. Pored toga, učenici treba da budu informisani o sajber maltretiranju, njegovim karakteristikama, uzrocima i posljedicama, a sve to u cilju da učenici razumiju koliko je opasno uključivanje u elektronsko nasilje.

Zaključili smo da na cijelom uzorku postoji nisko samopoštovanje, ali i da postoji statistički značajna veza između umiješanosti u sajber maltretiranje, falsifikovanje i kriminalne radnje na internetu dok činjenje i doživljavanje skrivanja identiteta i laži na internetu nije povezano sa samopoštovanjem srednjoškolaca. Generalno, nisko samopoštovanje na cijelom uzorku (84,2%) rezultat je faze razvoja ove starosne grupe. S obzirom da se radi o adolescentima, poznato je da je njihovo socio-emocionalno funkcionisanje u ovom uzrastu veoma osjetljivo. Sve ovo ukazuje na neophodnost permanentnog rada i roditelja i škole na razvijanju socio-emocionalnih kompetencija. Poseban akcenat treba da bude na ličnom razvoju. To se može postići kroz različite radionice na temu socio-emocionalnih kompetencija koje škola organizuje za učenike i njihove roditelje. Osim toga, bilo bi dobro voditi i individualne razgovore o samopoštovanju i njegovom značaju za kvalitetan život. Na ovaj način bi se mogao uspostaviti odnos povjerenja između porodice-škole-učenika. Sve ovo zajedno moglo bi doprineti prevenciji sajber maltretiranja i razvoju socio-emocionalnih kompetencija među kojima je samopoštovanje jedna od najznačajnijih.

Brojne studije su pronašle rezultate koji ukazuju da depresija, anksioznost i stres prethode nasilju, a mnoge studije su takođe ukazale da su to posljedice nasilja. Naše istraživanje je pokazalo da sajber maltretiranje, a posebno verbalno sajber maltretiranje i online krivična djela/falsifikovanje, dovode do posljedica kao što su depresija i anksioznost, a istovremeno su i stimulativni faktori vršnjačkog elektronskog nasilja. U našoj studiji nije dokazano da skrivanje identiteta i laži na mreži predstavljaju vrstu maltretiranja putem interneta povezanog sa depresijom, anksioznošću i stresom. Naše istraživanje je pokazalo da je stres rezultat online falsifikovanja i krivičnih djela, a da nije ni prethodnik ni posljedica skrivanja identiteta i laži na mreži. Nije dokazano da je stres povezan sa vršenjem onlajn falsifikovanja i krivičnih djela kod srednjoškolaca iz našeg uzorka. Kada je u pitanju činjenje i doživljavanje verbalnog sajber maltretiranja i stresa,

iako postoji statistički značajna razlika, ona ne važi za sve vrijednosti, pa se o tome ne može izvesti dovoljno čvrst zaključak. Doprinos ovog istraživanja ogleda se u tome što rezultati dobijeni kroz njega ukazuju na ozbiljne posledice uključenosti u ovu vrstu nasilja, te će stoga pomoći svakome ko želi da se bavi ovim pitanjem da prepozna i bolje razume ponašanje uključenih. u ovoj vrsti nasilja, bilo da su žrtve ili nasilnici.

Istraživanje je imalo za cilj da uporedi počiniocima i žrtve sajber maltretiranja sa onima koji nijesu uključeni u ovu vrstu nasilja, prema stepenu depresije, anksioznosti i stresa. Razumevanje ozbiljnosti posljedica elektronskog nasilja ohrabriće ljude uključene u prevenciju ove vrste nasilja da ozbiljnije shvate ovaj problem i pronadu adekvatne strategije za njegovo sprečavanje. Takođe, oni koji se bave posljedicama ove vrste nasilja imaće uvid u raznovrsnost promjena koje se dešavaju kod onih koji su bili uključeni u nasilje, bilo da su nasilnici ili žrtve, što će olakšati pronalaženje načina za ublažavanje posljedica. Mislim da će ovo istraživanje biti inspiracija za sve one koje zanimaju iste ili slične teme. Pored toga, u ovom radu je korišćena raznovrsna literatura, upoređena su razna novija i ranija istraživanja, a uključene su i kulturne varijacije na ovu temu. Rad i rezultati istraživanja biće dostupni istraživačima iz različitih zemalja koji se bave, ili će se baviti istraživanjima u ovoj oblasti, i uporedo doprinijeti boljim zaključcima i usaglašavanju mjera kako u prevenciji tako i u otklanjanju posljedica izazvanih ovom vrstom nasilja.

Rezultati istraživanja pokazuju da žrtve elektronskog vršnjakog nasilja, nakon što su doživjela nasilje, mogu naići i na probleme u socijalizaciji. Pod problemima u socijalizaciji, u ovom slučaju, podrazumijeva se prije svega položaj u društvu, koji nije na zavidnom nivou.

Sprovodeći ovakvo istraživanje dolazimo do zaključka da jedan od uzroka nasilničkog ponašanja jeste i prolazak kroz težak životni period. Pored teškog životnog perioda, ostali uzroci uključuju osvetu, ljubomoru, psihopatske, kao i sociopatske tendencije. Ljubomoru može izazvati prisustvo harmonije i sloge u drugim porodicama, dok u porodici potencijalnog nasilnika takva harmonija nije prisutna. Nastavnici i stručni saradnici, koji su bili dio ovog istraživanja, smatraju da jedan od pogođenih aspekata i kod žrtve i kod nasilnika jeste akademski uspjeh. Tačnije, oslanjajući se na iskustvo stečeno kroz rad u vaspitnoobrazovnoj ustanovi, nastavnici i stručni saradnici smatraju da i nasilnici i žrtve popuštaju u akademskom uspjehu.

Uprkos tome što većina ispitanih nastavnika i stručnih saradnika smatra da ima razvijene pedagoške vještine, naše istraživanje je pokazalo da 30% stručnih saradnika i 40% nastavnika nije upoznato sa svim oblicama elektronskog nasilja što dodatno otežava prevenciju ove vrste vršnjačkog nasilja. Ovakvi podaci su značajni, iz razloga što sve intervencije koje sprovode u nastavi i sa učenicima su smještene u okvir savjetodavnog rada. To znači da mogu adekvatno odgovoriti izazovima koje pred njih postavlja problem elektronskog nasilja s jedne strane, ali s druge strane nedostaju im digitalne vještine. Slabije poznavanje oblika elektronskog nasilja, kao i nedostatak digitalnih vještina, zahtijeva od nastavnika da, prilikom postojanja problema elektronskog nasilja, konsultuju stručnjake, kao što su stručnjaci za ovu oblast iz Centra za socijalni rad, kao i iz MUP-a. Ovakav način može oduzeti vrijeme i odgoditi rješenje problema, međutim, u takvim situacijama, prema dobijenom razumijevanju elektronskog nasilja, predstavlja neophodnost. Ipak, treba da imamo u vidu da nam je u ovakvim situacijama neophodna brza reakcija.

Dalje, možemo izvući zaključak da je neophodno podsticati i razvijati kod nastavnika i stručnih saradnika niz kompetencija za prepoznavanje različitih oblika elektronskog nasilja. Takav podsticaj, kao i sami razvoj su jedni od prvih koraka ka unapređenju kvalitetnije prevencije ove vrste nasilje. Sljedeći korak koji bi bio od velike pomoći jeste implementacija seminara i stručnih usavršavanja koja se tiču razvoja kompetencija zarad adekvatnog rada na prevenciji elektronskog nasilja. Pored toga, veoma bitan korak jeste uključivanje stručnog usavršavanja iz oblasti digitalnih kompetencija u Planove za profesionalni razvoj nastavnika. Pomenuti koraci su od velikog značaja kako bi se unaprijedio proces prevencije elektronskog vršnjačkog nasilja.

13. PRIJEDLOZI I PREPORUKE

Na osnovu proučavane literature i istraživanja koje smo sproveli možemo zaključiti da je elektronsko nasilje vid nasilja koji je prisutan među srednjoškolcima. Vidjeli smo i koji su to oblici elektronskog nasilja u koje su srednjoškolci najčešće uključeni, kao i koje oblike internet nasilja srednjoškolci najmanje čine i doživljavaju. Jedno je sigurno – uključenost u bilo koji oblik elektronskog nasilja ne može donijeti ništa dobro, već naprotiv, može kod osoba koje su uključene izazvati brojne negativne posljedice. U našem radu smo govorili o uticaju uključenosti u elektronsko nasilje na depresiju, stres, anksioznost, samopoštovanje, a ispitivali smo i to da li su žrtve elektronskog nasilja sklone popuštanju u akademskom uspjehu i da li doživljavanje elektronskog nasilja može uticati da osoba ima lošiji položaj u društvu. Istraživali smo i da li prolaženje kroz neki težak period u životu može biti jednim od uzroka da osoba koja je prolazila kroz težak period u životu postane elektronski nasilnik. Tražili smo i mišljenja stručnih saradnika i nastavnika o ovoj problematici, načinima i strategijama prevencije koji se implementiraju u školama kao i njihovoj kompetentnosti da vrše prevenciju ove vrste vršnjačkog nasilja. Na osnovu literature, kao i dobijenih rezultata nakon našeg istraživanja iznosimo sljedeće prijedloge i preporuke:

- Obavezna obuka svih koji rade u vaspitno-obrazovnim ustanovama. Neophodno je osmisliti i realizovati stručna usavršavanja nastavnika, stručnih saradnika kao i uprave škole, na temu elektronskog vršnjačkog nasilja. Potrebno je sve koji rade u vaspitno-obrazovnom procesu upoznati sa osobenostima, specifičnostima kao i pojavnim oblicima ove vrste vršnjačkog nasilja. Prvi korak u prevenciji bilo koje vrste nasilja, pa i elektronskog jeste njegovo prepoznavanje. Zabrinjava činjenica da jedan broj nastavnika i stručnih saradnika ne prepoznaje neke od oblika elektronskog nasilja. Zbog toga bi trebalo organizovati i realizovati veći broj obaveznih edukacija na ovu temu za sve ljude koji se bave vaspitno-obrazovnim radom. U Katalogu programa stručnog usavršavanja Zavoda za školstvo akreditovan je program stručnog usavršavanja čiji sam autor, a koji nosi naziv *Elektronsko nasilje među vršnjacima i njegova prevencija*. Na ovu temu sam realizovala brojne obuke za zaposlene u vaspitno-obrazovnim ustanovama, ali to su bile obuke za one koji su zainteresovani za ovu oblast, ne i za sve. Bilo bi dobro da ovu obuku i slične njoj pohađaju svi koji rade sa djecom u vaspitno-obrazovnim

- ustanovama.
- Razvoj socio-emocionalnih vještina kod djece. U svakoj vaspitno-obrazovnoj ustanovi potrebno bi bilo planirati, organizovati i realizovati radionice i druge aktivnosti koje bi pospješivale razvoj socio-emocionalnih vještina, prvenstveno empatije, tolerancije, samopouzdanja i samokontrole. Ukoliko od najranijeg uzrasta kod djece počnemo raditi na razvoju ovih važnih kompetencija, sigurno će biti manje prostora za svaki vid vršnjačkog nasilja, pa i za elektronsko nasilje. U školi u kojoj radim koordinator sam Programa za razvoj socio-emocionalnih kompetencija. Bila sam koordinator projekta Socio-emocionalno kompetentni mladi u kojem smo koleginja i ja obučili preko pedeset vršnjačkih edukatora koji su zatim uz našu pomoć realizovali radionice za razvoj socio-emocionalnih kompetencija za sve učenike naše škole kao i za učenike druge dvije srednje stručne škole iz Nikšića. Glavna i odgovorna sam urednica publikacije koja takođe nosi naziv Socio-emocionalno kompetentni mladi koja može poslužiti svima koji žele da se bave ovom značajnom temom i da u praksi implementiraju aktivnosti koje će podstaći razvoj socio-emocionalnih kompetencija.
 - Vršnjačka edukacija. Poseban akcenat treba staviti na implementaciju vršnjačke edukacije. Vršnjačka edukacija bi trebalo da bude obavezno zastupljena u svim školama. Vršnjaci će u brojnim situacijama bolje razumjeti svoje vršnjake koji se nalaze u nekom problemu, pa i kada je u pitanju uključenost u elektronsko vršnjačko nasilje. Zato u školama treba da postane redovna praksa obučavanje vršnjačkih edukatora za razvoj socio-emocionalnih vještina kao i prevencije vršnjačkog nasilja sa posebnim akcentom na prevenciju elektronskog vršnjačkog nasilja. Tu obuku mogu da vrše stručni saradnici, ali i nastavnici koji dobro poznaju ovu problematiku. Mogu se angažovati i iskusni predavači koji imaju odlična znanja i vještine iz ove oblasti.
 - Implementacija programa i projekata za prevenciju elektronskog nasilja. U svim vaspitno-obrazovnim ustanovama bi trebalo u okviru Programa za prevenciju nasilja svake godine osmisliti bar po jedan projekat koji će se baviti prevencijom nasilja uopšte. Lijepo bi bilo te projekte raditi u saradnji sa drugim vaspitno-obrazovnim ustanovama kako bi se umrežili i razmijenili iskustva o ovom važnom problemu sa kojima se susreće vaspitno-obrazovni proces. Pomenuću opet već

pomenuti Program razvoja socio-emocionalnih kompetencija u okviru kojeg je počeo da se implementira i program za obuku vršnjačkih edukatora. A sada, nekoliko godina nakon toga projekta kod nas u školi su pokrenuti i projekti u kojima su vršnjački edukatori uključeni u prevenciju nasilja, sa akcentom na prevenciju elektronskog nasilja, prevenciju bolesti zavisnosti, razvoj sposobnosti adekvatne karijerne orijentacije ni sl. U okviru tih projekata trebalo bi uključiti veliki broj nastavnika, a aktivnosti bi trebalo, pored radionica, da obuhvataju i stručna usavršavanja, okrugle stolove, panel diskusije, a sve to bi trebalo da bude kvalitetno medijski ispraćeno. Pomenuću još jedan projekat u kojem sam bila koordinator, a koji smo tokom pandemije realizovali zajedno sa školama iz Beograda i Prilepa, kao i nevladinim udruženjem Bazzart iz Beograda. Naime, radilo se o RYCO projektu pod nazivom VOICES. Taj projekat je imao za cilj da učenici iznesu probleme koji ih muče i koji im u današnjem vremenu predstavljaju značajan izazov. Kao rezultat tog veoma složenog i jako zapaženog projekta pored publikacije, jesu i kratki filmovi za koje smo zajedno sa našim učenicima napisali tekst, režirali ih, snimili i objavili. Pored brojnih izazova o kojima su učenici govorili i koje su predlagali, značajno mjesto je uzeo i problem sa elektronskim nasiljem koji, po njihovom mišljenju uzima sve više maha, tačnije nasilje iz realnog svijeta je u velikoj mjeri preneseno u virtuelni.

- Medijski sadržaji u kojima je tematika elektronsko vršnjačko nasilje. Još jedan naš prijedlog jeste kreiranje i implementacija radio-televizijskih emisija koje će se odnositi na elektronsko nasilje. Naime, mislimo da bi radio-televizijski programi trebalo da budu obogaćeni različitim formama emisija koje će doprinijeti boljem upoznavanju javnosti o elektronskom vršnjačkom nasilju, njegovim uzrocima i posljedicama koje izaziva, edukaciji djece, roditelja, kao ljudi koji rade sa djecom u vaspitno-obrazovnim ustanovama. Primjeri formi radio-televizijskih emisija su: intervjui sa profesionalcima iz ove oblasti, predstavljanje rezultata istraživanja onih koji su se bavili ovom problematikom, intervjui sa roditeljima i prepoznavanje problema sa kojima se oni susreću, intervjui sa nastavnicima, stručnim saradnicima i upravama škola kako bismo saznali o izazovima sa kojima se oni susreću, ali i dali im priliku da daju preporuke kako podsticati prevenciju elektronskog vršnjačkog nasilja,

predstavljanje primjera dobre prakse i projekata koji se odnose na problematiku elektronskog vršnjačkog nasilja. Bilo bi dobro i predstavljanje kratkih formi filmova ili spotova o elektronskom vršnjačkom nasilju koji su produkt zajedničkog rada učenika i nastavnika. Bilo bi dobro i organizovati takmičenja, literarne i likovne konkurse za najbolje radove na temu elektronskog nasilja i njegove prevencije, različite kvizove na temu elektronskog nasilja, njegove zastupljenosti i pojava oblika, uzroka i posljedica ove vrste nasilja, uspješne elektronske komunikacije i strategija i oblika prevencije rizičnih ponašanja na internetu. Takođe bi se mogla organizovati školska i međuškolska, kao i državna takmičenja za najbolji spot na koji bi se odnosio na ovu tematiku, koji bi kreirali učenici sa svojim stručnim saradnicima i nastavnicima koji su u timovima za prevenciju nasilja u školi. Na taj način bi sigurno uticali na bolju osviještenost djece i mladih ljudi kada je u pitanju ozbiljnost i težina posljedica ove vrste vršnjačkog nasilja, kao i podsticanje na pronalaženje adekvatnih načina i strategija prevencije elektronskog vršnjačkog nasilja.

- Obavezne radionice za roditelje. Neophodno bi bilo kreirati radionice za roditelje i implementirati ih u Godišnji plan i program rada svake škole. Sadržaj tih radionica bi se odnosio na upoznavanje roditelja sa elektronskim nasiljem, njegovim vrstama, najčešćim uzrocima ove vrste vršnjačkog nasilja, posljedicama istog, kao i načinima prevencije internet nasilja u porodici. Kroz te radionice bi roditeljima bi trebalo naglašavati koliko je bitno da kvalitetno komuniciraju sa svojom djecom, da uspostavljaju klimu povjerenja i povjerenja u porodici kako bi im se dijete redovno povjeralo o aktivnostima na internetu i eventualnim neprijatnostima na koje nailaze. Roditelje bi trebalo edukovati da na adekvatan način prate aktivnosti svoje djece u virtuelnom svijetu. Trebalo bi osvijestiti roditelje o značaju razvijanja sopstvenih digitalnih kompetencija kako bi uspješnije mogli pratiti i podsticati pravilno korišćenje interneta svoje djece. Roditelji bi trebalo da na ovaj način razviju i svijest o značaju razvoja socio-emocionalnih vještina kod djece i da nakon ovih radionica uspješnije rade na tom polju. Ove radionice bi mogli realizovatiiskusni stručni saradnici i drugi nastavnici koji su kvalitetno edukovani iz ove oblasti.
- Praćenje implementacije aktivnosti na prevenciji elektronskog nasilja. Sve ove

aktivnosti koje smo naveli su značajne za prevenciju elektronskog vršnjačkog nasilja. Međutim neophodno je pratiti implementaciju tih aktivnosti u školama. Predlažemo da se u Ministarstvu prosvjete, nauke i inovacija formira tim koji će kontinuirano pratiti implementaciju aktivnosti na prevenciji elektronskog vršnjačkog nasilja i na taj način im dati na većem značaju, a s druge strane će ljude koji rade na prevenciji istog u školama dodatno motivisati na kvalitetniji rad. Taj tim bi dodatno osnažio ovu priču koja je zaista neophodna našem vaspitno-obrazovnom sistemu.

LITERATURA

- Aftab, P. (2006). Stop Cyberbullying. WiredKids, Inc.
- Aftab, P. (2006). What methods work with the different kinds of cyberbullies?, <http://www.stopcyberbullying.org/pdf/howdoyouhandleacyberbully.pdf>.
- Agatston, P.W., Kowalski, R., & Limber, S. (2007). Students' perspectives on cyber bullying. *Journal of Adolescent Health*, 41(6), S59-S60. Preuzeto sa: <http://dx.doi.org/10.1016/j.jadohealth.2007.09.003>.
- Aizenkot, D. (2018). Cyberbullying in WhatsApp Classroom Groups among Children and Adolescents: Exposure and Victimization. *The Eurasia Proceedings of Educational and Social Sciences*, 10, 1-10. Retrieved from <http://www.epess.net/tr/pub/issue/39111/459206>
- Alrajeh S.M., Hassan H.M, Al-Ahmed A.S, Alsayed Hassan D. (2021). An investigation of the relationship between cyberbullying, cybervictimization and depression symptoms: A cross sectional study among university students in Qatar. *PLoS ONE* 16(12): e0260263. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0260263>
- Antoniadou, N., & Kokkinos, C. M. (2015). Cyber and school bullying: Same or different phenomena? *Aggression and Violent Behavior*, 25(Part B), 363–372. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1016/j.avb.2015.09.013>
- Akcil, S. (2018). Cyberbullying-victimization, acculturative stress, and depression among international college students. PHD, Kent State University, College and Graduate School of Education, Health and Human Services / School of Lifespan Development and Educational Sciences. http://rave.ohiolink.edu/etdc/view?acc_num=kent1529712251699618
- Aricak, Tolga, Sinem Siyahhan, Aysegul Uzunhasanoglu, Sevda Saribeyoglu, Songul Ciplak, Nesrin Yilmaz, and Cemil Memmedova (2008). Cyberbullying among Turkish Adolescents. *CyberPsychology and Behavior* 11 (3): 253–61. <https://doi.org/10.1089/cpb.2007.0016>
- Baić, V., Ivanović, Z., & Simeunović-Patić, B.. (2017). Distribution and characteristics of cyber violence among elementary school students - Survey results in Serbia. In *Journal of psychological and educational research* Editura

<http://jakov.kpu.edu.rs/handle/123456789/785>

- Bauman, S. (2013). Cyberbullying: What Does Research Tell Us? Taylor & Francis Online, 249-256. <https://doi.org/10.1080/00405841.2013.829727>
- Baldry, A.C. (2003). Bullying in schools and exposure to domestic violence in Italy. *Child Abuse i Neglect*, 27, 713-732
- Balakrishnan, V., & Fernandez, T. (2018) Self-esteem, empathy and their impacts on cyberbullying among young adults. *Telematics and Informatics*, 35 (7), 2028-2037. <https://doi.org/10.1016/j.tele.2018.07.006>
- Beale, W. A., & Hall, R. K. (2007). Cyberbullying: What School Administrators (and 1Parents) Can Do. *The Cleaning House: A Journal of Educational Stretgies, Issues an Ideas*, 81(1), 8–12.
- Belsey, B. (2017). The world’s first definition of “cyberbullying.” <http://www.cyberbullying.ca/10.11.2017>
- Beran, T., & Li, Q. (2005). Cyber-Harassment: A Study of New Method for an Old Behavior. *Journal of Educational Computing Research*, 32, 265-277. <https://doi.org/10.2190/8YQM-B04H-PG4D-BLLH>
- Beran, T. & Li, Q. (2007). The Relationship between Cyberbullying and School Bullying. *The Journal of Student Wellbeing*. <http://dx.doi.org/10.21913/JSW.v1i2.172>
- Bonanno, R. & Hymel, S. (2013). Cyber Bullying and Internalizing Difficulties: above and Beyond the Impact of Traditional Forms of Bullying, *Journal of Youth and Adolescence* Vol 42. pp. 685-697. <https://link.springer.com/article/10.1007%2Fs10964-013-9937-1>
- Branković, D. (2010). Formalno i neformalno nasilje u školama (U priručniku: Vršnjačko nasilje - Priručnik za škole), “Filozofski fakultet“, Banja Luka, str. 27-45.
- Brewer, G., & Kerslake, J. (2015). Cyberbullying, self-esteem, empathy, and loneliness. *Computers in Human Behavior*, 48, 255–260. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2015.01.073>
- Brito, C. C., & Oliveira, M. T. (2013). Bullying and self-esteem in adolescents

- from public schools. *Jornal de pediatria*, 89(6), 601–607.
<https://doi.org/10.1016/j.jpmed.2013.04.001>
- Buljan Flander, G., Krmek, M., Borovec, K. i Muhek, R. (2006). Nasilje preko interneta (cyberbullying). Poliklinika za zaštitu djece grada Zagreba.
 - Burns, M. L. (2017). Cyberbullying: reciprocal links with social anxiety, self-esteem, and resilience in U.K. school children (Master's thesis, University of Chester, Chester, United Kingdom). Retrieved from <https://chesterrep.openrepository.com/handle/10034/620963>
 - Cañas, E., Estévez, E., Marzo, J. C., Piqueras, J. A. (2019). Psychological adjustment in cybervictims and cyberbullies in secondary education. *An. Psicol.* 2019, 35, 434-443. <http://dx.doi.org/10.6018/analesps.35.3.323151>
 - Calvete, E., Orue, I., Estévez, A., Villardón, L., Padilla, P. (2010). Cyberbullying in adolescents: Modalities and aggressors' profile. *Computers in Human Behavior*. 26(5):1128-1135. <http://dx.doi.org/10.1016/j.chb.2010.03.017>
 - Campbell, M. A. (2005). Cyber bullying: An old problem in a new guise? *Australian Journal of Guidance and Counselling*, 15, 68–76
 - Campbell, M. A. & Bauman, S. (2018). Reducing Cyberbullying in Schools International Evidence-Based Best Practices. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-811423-0.09987-9>.
 - Cénat, J. M., Hébert, M., Blais, M., Lavoie, F., Guerrier, M., & Derivois, D. (2014). Cyberbullying, psychological distress, and self-esteem among youth in Quebec schools. *Journal of affective disorders*, 169, 7–9. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2014.07.019>
 - Çetin, B., Yaman, E., & Peker., A. (2011). Cyber victim and bullying scale: A study of validity and reliability. *Computers Education*, 57(4), 2261–2271. <https://doi.org/10.1016/J.COMPEDU.2011.06.014>
 - Chang C.F, Lee C.M. Chiu C.H., Hsi W.Y., Huang T.F., Pan Y.C. (2013). Relationships among cyberbullying, school bullying, and mental health in Taiwanese adolescents. *J Sch Health*. 83:454-62. <https://doi.org/10.1111/josh.12050>

- Chang C.F., Chiu,C.H.,Miao, N.F., Chen,P.H., Lee, C.M., Chiang, J.T., Pan,Y.C. (2015). The relationship between parental mediation and Internet addiction among adolescents, and the association with cyberbullying and depression.Compr Psychiatry 57:21-8. <https://doi.org/10.1016/j.comppsy.2014.11.013>
- Chen (2016). The relations between explicit self-esteem, implicit self-esteem, and cyber-bullying among high school students (Master'sthesis, Henan University, Kaifeng, China). Available from ChinaMaster's Theses Full-text Database.
- Child Protection Center of Zagreb (2013). Our study: How much time children in Croatia use the Internet and Facebook risks. Retrieved from <https://www.poliklinika-djeca.hr/english/featured/directors-note/our-study-how-much-time-children-in-croatia-use-the-internet-and-facebook-and-risks>
- Chisholm, J., (2006). Cyberspace Violence against Girls and Adolescent Females. Annals of the New York Academy of Sciences, 1087, 74-89. <https://doi.org/10.1196/annals.1385.022>
- Chu X.-W., Fan C.-Y., Liu Q.-Q., Zhou Z.-K. (2018). Cyberbullying victimization and symptoms of depression and anxiety among Chinese adolescents: Examining hopelessness as a mediator and self-compassion as a moderator, Computers in Human Behavior. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0747563218302036?via%3Dihub>
- David-Ferdon, C. & Feldman Hertz, M. (2007). Electronic Media, Violence, and Adolescents: An Emerging Public Health Problem. Journal of Adolescent Health, 41, 1-5
- Ding, Z., Wang, X., & Liu, Q. (2018). The relationship between college student's self-esteem and cyber aggressive behavior: The role of social anxiety and dual self-consciousness. Psychological Development and Education, 34(2), 171–18. <https://doi.org/10.16187/j.cnki.issn1001-4918.2018.02.06>
- Didden, R., Scholte, R. H., J., Korzilius, H., de Moor, J. M. H., Vermeulen, A., O'Reilly, M., et al. (2009). Cyberbullying among students with an intellectual and developmental disability in special education settings. Developmental

Neurorehabilitation, 12(3),146–151.

<https://doi.org/10.1080/17518420902971356>

- Ding, Z., Wang, X., & Liu, Q. (2018). The relationship between college student's self-esteem and cyber aggressive behavior: The role of social anxiety and dual self-consciousness. *Psychological Development and Education*, 34(2), 171–18. <https://doi.org/10.16187/j.cnki.issn1001-4918.2018.02.06>
- Dooley, J. J., Pyżalski, J. i Cross, D. (2009). Cyberbullying Versus Face-to-Face Bullying: A Theoretical and Conceptual Review. *Zeitschrift für Psychologie*, 217(4),182 – 188. <http://dx.doi.org/10.1027/0044-3409.217.4.182>
- Donegan, R.(2012).Bullying and Cyberbullyng : History, statistics, law, prevention and analysis. *The Elon Journal of Undergraduate Research in Communications*, 3(1): 33-42.
- Extremera, N., Quintana-Orts, C., Mérida-López, S., & Rey, L. (2018). Cyberbullying victimization, self-esteem, and suicidal ideation in adolescence: Does emotional intelligence play a buffering role? *Frontiers in Psychology*, 9, 367. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.00367>
- Espelage, D. i Swearer, S. (2003). Research on School Bullying and Victimization: What Have We Learned and Where Do We Go From Here? *School Psychology Review* 32(3):365-383. <http://dx.doi.org/10.1080/02796015.2003.12086206>
- Estevez, E., Estevez, J. F., Segura, L., Suarez, C. (2019). The Influence of Bullying and Cyberbullying in the Psychological Adjustment of Victims and Aggressors in Adolescence. *Int. J. Environ. Res. Public Health* 2019, 16, 2080. <https://doi:10.3390/ijerph16122080>
- Đuraković, S.J. Šincek, D. Tomašić Humer, J. (2014). Prikaz skale doživljavanja/činjenja nasilja preko interneta i rezultata primene te skale na vinkovačkim srednjoškolcima. *Život i škola*, 60(32), 61–74. . <https://hrcak.srce.hr/131208>
- Fahy A.E., Stanfeld S.A., Smuk M., Smith N.R., Cummins S., et al. (2016). Longitudinal associations between cyberbullying involvement and adolescent mental health. *J Adolesc Health*. 59:502-509. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2016.06.006>

- Faryadu, Q. (2011). Cyberbullying and academic performance. *International Journal Of Computational Engineering Research*, Vol.1, Issue 1. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED574784.pdf>
- Ferrara, P., Ianniello, F., Villani, A., & Corsello, G. (2018). Cyberbullying is a modern form of bullying: let's talk about this health and social problem. *Italian journal of pediatrics*, 44(1), 14. <https://doi.org/10.1186/s13052-018-0446-4>
- Fisher, B. W., Gardella, J. H., & Teurbe-Tolon, A. R. (2016). Peer Cybervictimization Among Adolescents and the Associated internalizing and Externalizing Problems: A Meta-Analysis. *Journal of Youth and Adolescence*, 45(9), 1727-1743. <https://doi.org/10.1007/s10964-016-0541-z>
- Frisen, A., Jonsson, A. K. & Persson, C. (2007). Adolescents' Perception of Bullying. Who is the victim? Who is the bully? What can be done to stop bullying? *Adolescence* 42(168): 479-61. <https://njbullying.org/documents/28031059.pdf>
- Gámez-Guadix, M., Orue, I., Smith, P. K., & Calvete, E. (2013). Longitudinal and reciprocal relations of cyberbullying with depression, substance use, and problematic internet use among adolescents. *Journal of Adolescent Health*, 53, 446-452. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2013.03.030>
- Garaigordobil, M. (2011). Prevalencia y consecuencias del cyberbullying: una revisión. *International Journal of Psychology and Psychological Therapy*, 11 (2), 233-254. https://www.researchgate.net/publication/268810981_GARAIGORDOBIL_M_2011_Prevalencia_y_consecuencias_del_cyberbullying_Una_revision_International_Journal_of_Psychology_and_Psychological_Therapy_11_2_233-254
- Garaigordobil, M., Mollo-Torrico, J. P., Machimbarrena, J. M., & Páez, D. (2020). Cyberaggression in Adolescents of Bolivia: Connection with Psychopathological Symptoms, Adaptive and Predictor Variables. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(3), 1022. MDPI AG. <http://dx.doi.org/10.3390/ijerph17031022>
- Gimenez Gualdo, A. et al. (2015). The emotional impact of cyberbullying: Differences in perceptions and experiences as a function of role. *Computers & Education*, 82, 228-235. <https://pureportal.strath.ac.uk/en/publications/the-emotional-impact-of-cyberbullying-differences-in-perceptions->

- Goebert, D., Else, I., Matsu, C., Chung-Do, J. & Chang, J. Y. (2011). The impact of cyberbullying on substance use and mental health in a multiethnic sample. *Maternal Child Health Journal*, 15, 1282-1286. <https://doi.org/10.1007/s10995-010-0672-x>
- Gradinger, P., Strohmeier, D. & Spiel, C. (2009). Traditional bullying and cyberbullying. *Zeitschrift für Psychologie / Journal of Psychology*, 217(4), 205-213. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1027/0044-3409.217.4.205>
- Hawker, D. & Boulton, M. (2000). Twenty Years' Research on Peer Victimization and Psychosocial Maladjustment: A Meta-analytic Review of Cross-sectional Studies. *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 41(4): 441-455. <http://dx.doi.org/10.1111/1469-7610.00629>
- Hutcheson, G. and Sofroniou, N. (1999) *The Multivariate Social Scientist: Introductory Statistics Using Generalized Linear Models*. Sage Publication, Thousand Oaks, CA. <https://doi.org/10.4135/9780857028075>
- Hinduja, S., & Patchin, J. W. (2010). Bullying, cyberbullying, and suicide. *Archives of Suicide Research*, 14(3), 206-221. <https://doi.org/10.1080/13811118.2010.494133>
- Hinduja, S. & Patchin, J. W. (2020). Cyberbullying Identification, Prevention, and Response. *Cyberbullying Research Center*. <https://cyberbullying.org/Cyberbullying-Identification-Prevention-Response-2020.pdf>
- Glumbić, N. i Žunić Pavlović, V (2008). Vršnjačko nasilje u predškolskim ustanovama. *Pedagogija*, 63 (2), 205-212).
- Görzig, A., & Macháčková, H. (2015). Cyberbullying from a Socio-ecological Perspective: A Contemporary Synthesis of Findings from EU Kids Online. In B. Cammaerts, N. Anstead & R. Garland (eds.), *Media@LSE Working Paper Series* (pp. 1–35). London: Media@LSE
- Greenberg, P. i Jennings, M. (2008). The Prosocial Classroom > Teacher social and emotional competence in relation to child and classroom outcomes. *Review of Educational Research*.
- Hawker, D., & Boulton, M. (2000). Twenty Years' Research on Peer Victimization and Psychosocial Maladjustment: A Meta-analytic Review of

- Cross-sectional Studies. *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 41 (4), 441-455. <http://dx.doi.org/10.1111/1469-7610.00629>
- Heirman, W. i Walrave,M. (2012). Predicting adolescent perpetration in cyberbullying: An application of the theory of planned behavior, *Psicothema*,Vol.24.,pp.614-620.
 - Heydenberk, R. A., & Heydenberk, W. R. (2005). Increasing Meta-Cognitive Competence through Conflict Resolution. *Education and Urban Society*, 37(4), 431-452. <https://doi.org/10.1177/0013124505277747>
 - Hinduja, S. and Patchin, J.W. (2008) ‘Cyberbullying: An Exploratory Analysis of Factors Related to Offending and Victimization’, *Deviant Behavior* 29(2): 129–156.
 - Hinduja, S., & Patchin, J.W. (2010). Bullying, cyberbullying, and suicide. *Archives of Suicide Research*, 14(3), 206-221. <http://dx.doi.org/10.1080/13811118.2010.494133>.
 - Hoff, D. L., & Mitchell, S. N. (2009). Cyberbullying: causes, effects, and remedies.*Journal of Educational Administration*, 47, 652e665. <http://dx.doi.org/10.1108/09578230910981107>
 - Hrnčić,J. i Lončar, N. (2018). Uključenost roditelja u iskustvo kiber nasilja kod učenika osnovnih škola, *Žurnal za kriminalistiku i pravo*.
 - Hua, T.K., Hwa, N.S., & Chong, S.T. (2019). Cyberbullying Victimization and Cyberbullying Perpetration with Self-Esteem as the Moderator. *International Journal of Recent Technology and Engineering*. <https://doi.org/10.35940/ijrte.b1014.0982s1019>
 - Hyunjoo, N. (2013). The Effects of Cyberbullying Victimization on Psychological Adjustments Among College Students, University of Illinois at Chicago, Illinois, Chicago. https://indigo.uic.edu/articles/thesis/The_Effects_of_Cyberbullying_Victimizati_on_on_Psychological_Adjustments_Among_College_Students/10948241/1
 - Jackson,L. i Bracken,B. (1998). Relationship between students' social status and global and domain-specific self-concepts. *Journal of School Psychology*, 36(2), 233–246. [https://doi.org/10.1016/S0022-4405\(97\)00052-6](https://doi.org/10.1016/S0022-4405(97)00052-6)

- Juvonen, J., & Gross, E.F. (2008). Extending the school grounds? Bullying experiences in cyberspace. *Journal of School Health*, 78(9), 496-505. Preuzeto sa: <http://dx.doi.org/10.1111/j.1746-1561.2008.00335>.
- Jolliffe, D., Farrington, D. P. (2011). Is low empathy related to bullying after controlling for individual and social background variables? *Journal of Adolescence*, 34, 59-71. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2010.02.001>
- Kaschnitz, S. (2016). Cybermobbing: Virtuelle Welten – reale Gefahren. *Pädiatrie & Pädologie*, 51(3), 117-120. <http://dx.doi.org/10.1007%2Fs00608-016-0373-9>
- Kircaburun, K., Demetrovics, Z., Király, O. i Griffiths, M. D. (2020). Childhood emotional trauma and cyberbullying perpetration among emerging adults: A multiple mediation model of the role of problematic social media use and psychopathology. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 18, 548-566. <https://doi.org/10.1007/s11469-018-9941-5>
- Kostović, S., Zuković, S. i Borovica, T. (2011). Inkluzivno obrazovanje i školski kontekst. *Nastava i vaspitanje*, 3, 406–418.
- Kowalski, R. M. & Limber, S. P. (2007). Electronic Bullying Among Middle School Students. *Journal of Adolescent Health*, 41, 22-30.
- Kowalski, R.M., Limber, S.P., & Agatston, P.W. (2012). *Cyberbullying. Bullying in the Digital Age* (2nd.). West Sussex: Wiley-Blackwell.
- Kowalski, R. M., Giumetti, G. W., Schroeder, A. N., & Lattanner, M. R. (2014). Bullying in the Digital Age: A Critical Review and Meta-analysis of Cyberbullying Research among Youth. *Psychological Bulletin*, 140(4), 1073–1137. <https://doi.org/10.1037/a0035618>
- Krečić-Javornika, M., Kovše, S. i Virtič-Ploj, M. (2013). The Role and Meaning of School Counseling when Dealing with Peer Violence. *Croatian Journal of Education* Vol:15; No.2/2013, pages: 521-541.
- Kuzmanović, D., Lajović, B., Grujić, S. i Medenica, G. (2016). Digitalno nasilje – pre-vencija i reagovanje. Beograd: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog

ra-zvoja Republike Srbije i Pedagoško društvo Srbije.
<https://www.unicef.org/serbia/media/5771/le/Digitalno%20nasilje.pdf>

- Kumpulainen K., Räsänen, K., Henttonen, I., Almqvist F., Kresanov, K., Linna, S. L., Moilanen, I., Piha, J., Puura, K., Tamminen, T. (1998). Bullying and psychiatric symptoms among elementary school-age children.
[https://doi.org/10.1016/s0145-2134\(98\)00049-0](https://doi.org/10.1016/s0145-2134(98)00049-0)
- Kumpulainen, K., Räsäne, K. (2000). Children involved in bullying at elementary school age: Their psychiatric symptoms and deviance in adolescence An epidemiological sample Child Abuse & Neglect 24(12):1567-1577.
[http://doi.org10.1016/S0145-2134\(00\)00210-6](http://doi.org10.1016/S0145-2134(00)00210-6)
- Kušić,S. (2010). Online društvene mreže i društveno umrežavanje kod učenika osnovne škole: navike facebook generacije.Život i škola.br.24.(2).103-125.
- - Kuzmanović, D., Lajović, B., Grujić, S., & Medenica G. (2016). Digitalno nasilje – prevencija i reagovanje. Beograd: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.
- - Kline, R.B., Principles and Practic of Structural Equation Modeling. The guiford Pres. New York, 1998.
- Lei, H., Mao, W., Cheong, C.M., Cui, Y., Cai, Z., & Wwn, Y. (2020). The relationship between self-esteem and cyberbullying: A meta-analysis of children and youth students. Curr Psychol 39, 830–842. <https://doi.org/10.1007/s12144-019-00407-6>
- Lepojević Kovačević, M., Pavlović Žunić, V., & Kovačević, M. (2014). Roditeljski nadzor dece i adolescenata na Internetu. In D. Todorović, D. Petrović & D. Prlja (eds.), Internet i društvo (pp. 459–472). Niš i Beograd: Srpsko 208 sociološko društvo, Univerzitet u Nišu – Filozofski fakultet, Institut za uporedno pravo Beograd.
- Li, Q.(2007). New bottle but old wine: A research on cyberbullying in schools.Computers and Human Behaviour, 23(4), 1777–1791.
- Li,Q. (2010). Cyberbullying in High Schools: A Study of Students' Behaviorsand Beliefs about This New Phenomenon, Journal of Aggression, Maltreatment &

Trauma, 19:4,372-392. Preuzeto sa:
<https://doi.org/10.1080/10926771003788979>.

- Lines, D. (2008). *The bullies: Understanding bullies and bullying*. London and Philadelphia.: Jessica Kingsley Publishers.
- Liu, Y., & Xu, W. (2019). The Psychological factors and treatment of cyberbullying. *Adv. Psychol.* 9, 789–799.
<http://dx.doi.org/10.12677/AP.2019.95097>
- Livingstone, S. & Helsper, E. (2008) Parental mediation and children's Internet use. *Journal of broadcasting & electronic media*, 52 (4). pp. 581-599. ISSN 0883-8151. <http://dx.doi.org/10.1080/08838150802437396>
- Livingstone S, Smith PK. Annual research review: Harms experienced by child users of online and mobile technologies: the nature, prevalence and management of sexual and aggressive risks in the digital age. *J Child Psychol Psychiatry*. 2014 Jun;55(6):635-54. <https://doi.org/10.1111/jcpp.12197>
- Machimbarrena, J. M., & Garaigordobil, M. (2018). Prevalence of Bullying and Cyberbullying in the Last Stage of Primary Education in the Basque Country. *The Spanish Journal of Psychology*, 21, E48. <http://doi.org/10.1017/sjp.2018.41>
-
- Mcvean, M. (2017). *Physical, verbal, relational and cyber-bullying and*
(Doctoral dissertation). <https://scholarcommons.usf.edu/etd/6897/>
- Mijanović, N.(2018).Vršnjačko nasilje u periodu rane adolescencije. *NE NASILJU-jedinstven društveni odgovor*, Centar modernih znanja.
- Mishna, F., McLuckie, A., & Saini, M. (2009). Real world dangers in an online reality: A qualitative study examining online relationships and cyber abuse. *Social Work Research*, 33, 107–118. <http://dx.doi.org/10.1093/swr/33.2.107>
- Mitchell, K. J., Finkelhor, D. i Volak, J. (2003). The exposure of youth to unwanted material on the internet: A national survey of risk, impact, and prevention." *Youth and Society*, 3(34), str. 330-358.
- Mishna, F., Saini, M., i Slomon, S., (2009). Ongoing and online: Children and youth s perceptions of cyberbullying. *Children and Youth Services Review*. 31 (12), 1222-1228.

- Nansel, T. R., Oveipeck, M., Pilla, R. S., Ruan, W. J., Simons-Morton, Scheidt, P. (2001). Bullying behaviours among U.S. youth: Prevalence and association with psychosocial adjustment. *Journal of the American Medical Association*, 285, 2094-2100.
- Olweus, D. (1993). *Bullung at school. What we know and what we can do*. Oxford: Blackwel.
- Olweus, D. (1998). A useful evaluation design, and effects of the Olweus Bullying Prevention Program. *Psychology. Crime and Law*. 11(4). 389-402.
- Olweus, D. (1998). The importance of sex – of – stimulus object. Age trends and sex differences in empatic responsiveness, *Social Developent*, 370-388.
- Ortega, L., & González-Lloret, M. (2015). Staking out the territory of technology-mediated TBLT. In M. Bygate (Ed.), *Domains and directions in the development of TBLT* (pp. 59–86). Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/tblt.8.03ort>
- Patchin, J. W., & Hinduja, S. (2006). Bullies move beyond the schoolyard: A preliminary look at cyberbullying. *Youth Violence and Juvenile Justice*, 4(2), 148–169.
- Patchin, J. W., & Hinduja, S. (2010). Cyberbullying and Self-Esteem. *Journal of School Health*.
- Pellegrini, A. D. (1998). Bullies and victims in school: A review and call for research. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 19, 165-176. [https://doi.org/10.1016/S0193-3973\(99\)80034-3](https://doi.org/10.1016/S0193-3973(99)80034-3)
- Peled, Y. (2019). Cyberbullying and its influence on the academic, social, and emotional development of undergraduate students. *Heliyon*, 5 (3). <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2019.e01393>
- Polanco, N. L. (2018). *Cyberbullying in Middle School: Perceptions of Students in Special Education and General Education*. The University of Dalton.
- Popadić, D. (2009): *Nasilje u školama*, “Institut za psihologiju”, Beograd.
- Popadić, D. i Kuzmanović, D. (2013): *Korišćenje digitalne tehnologije, rizici i zastupljenost digitalnog nasilja među učenicima u Srbiji*, Institut za Psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

- Popadić, D.,Pavlović, Z.,Petrović,D.,Kuzmanović, D.(2016): Global Kids Online Serbia:Balancing between Opportunities and Risks: Results from the Pilot Study,University of Belgrade, Global Kids Online,Belgrade.
- Popović, D. (2014). Prevencija vršnjačkog nasilja u školskom sistemu. Inovacije u nastavi - časopis za savremenu nastavu, Vol. 27, br. 1, str. 74-83.
- Popović-Ćitić,B., Đurić,S., and Cvetković, V. (2011): The prevalence of cyberbullying among adolescents: a case study of middle schools in Serbia, School Psychology International, Vol.32 No.4 .
- Portal analitika. (2018). Every fourth student experienced some form of peer violence. Downloaded on the 5th of September 2021. from <https://www.portalanalitika.me/clanak/318976--svaki-cetvrti-ucenik-doživio-neki-oblik-vrsnjackog-nasilja>
- Pregrad et al., (2010): Programme handbook: prevention of peer violence for a safe and enabling environment in schools (2003-2005), UNICEF Office for Croatia, Zagreb. Retrieved from <https://www.unicef.org/croatia/reports/zasigurno-i-poticajno-okruzenje-u-skolama-stop-nasilju-medu-djecom>
- Pyżalski, J. (2012). From cyberbullying to electronic aggression: Typology of the phenomenon. Emotional and Behavioural Difficulties, 17(3–4), 305–317. <http://dx.doi.org/10.1080/13632752.2012.704319>
- Putnik., N., Milošević, M., Bošković, M. (2013). Elektronsko nasilje - novi oblik vršnjačkog nasilja. U: Šikman M. (ur.) Međunarodna naučno-stručna konferencija Vršnjačko nasilje (etiologija, fenomenologija, načini prevazilaženja i komparativna iskustva), Banja Luka. Visoka škola unutrašnjih poslova, 293-306.
- Rakočević, V. (2019). Uloga škole u prevenciji i intervenciji u slučajevima elektronskog vršnjačkog nasilja, Priručnik za djecu, roditelje i nastavnike, Djeca Crne Gore, Tuzi.
- Raskauskas, J., & Stoltz, A.D. (2007). Involvement in traditional and electronic bullying among adolescents. Developmental Psychology, 43 (3), 564-575. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0012-1649.43.3.564>
- Raskauskas, J. (2010). Text-Bullying: Associations With Traditional Bullying and Depression Among New Zealand Adolescents Journal of School Violence 9(1): 74-97. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1080/15388220903185605>

- Rigby, K. and Slee, P. T. (1999, in press) Suicidal ideation among adolescent school children, involvement in bully/victim problems and perceived low social support Suicide and Life-threatening behavior <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/10407965/>
- Ronis, S., & Slaunwhite, A. (2019). Gender and geographic predictors of cyberbullying victimization, perpetration, and coping modalities among youth. Canadian Journal of School Psychology, 34(1), 3-21. <https://doi.org/10.1177/0829573517734029>.
- Rose, C.A., Slaten, C. D., & Preat, J. L. (2017). Bullying perpetration and self-esteem: examining the relation over time, Behavioural Disorders, 42, 159-169, 201. <https://doi.org/10.1177%2F0198742917715733>
- Rosenberg, M. (1965). Rosenberg self-esteem scale (RSE). Measures Package, 61(52),18–30. https://fetzer.org/sites/default/files/images/stories/pdf/selfmeasures/Self_Measures_for_Self-Esteem_ROSENBERG_SELF-ESTEEM.pdf
- Ružić, N. (2011). Zaštita dece na Internetu. Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja, 9(1), 155–169.
- Salmivalli, C., Kaukiainen, A., Kaistaniemi, L., & Lagerspetz, K.M. (1999). Self-Evaluated Self-Esteem, Peer-Evaluated Self-Esteem, and Defensive Egotism as Predictors of Adolescents' Participation in Bullying Situations. Personality and Social Psychology Bulletin, 25, 1268 - 1278. <http://dx.doi.org/10.1177/0146167299258008>
- Savović, B.B. (2004) Agresivno ponašanje učenika u školi. *Pedagogija*, vol. 59, br. 2, str. 68-86
- Sesar, K. (2011). Obilježja vršnjačkog nasilja. Ljetopis socijalnog rada, 18 (3), 497-526.
- Sesar, K., Barisic, M., Pandza, M., Dodaj, A. (2012).The relationship between difficulties in psychological adjustment in young adulthood and exposure to bullying behavior in childhood and adolescence. Acta Medica Academica, 41, 131-14. <http://dx.doi.org/10.5644/ama2006-124.46>

- Schneider, S. K., O'Donnell, L., Stueve, A., & Coulter, R. W. S. (2012). Cyberbullying, school bullying, and psychological distress: A regional census of high school students. *American Journal of Public Health*, 102(1), 171-177. <https://dx.doi.org/10.2105%2FAJPH.2011.300308>
- Sheras, P. (2002). Characteristics, environmental factors, and interventions for bullies/victims. *Your Child: Bully or Victim? Understanding and Ending School Yard Tyranny*, 1-9, 13, 40-57, 59-64, 71, 73-82, 85-91, 171-176.
- Simangunsong, E. (2020). Cyberbullying: Identification of factors affecting the quality of higher education in Indonesia. *Education, Sustainability & Society (ESS)*, 3(1), 15-19. <http://dx.doi.org/10.26480/ess.01.2020.15.19>
- Slonje, R.; Smith, P. K., (2008): Cyberbullying: Another main type of bullying? *Scandinavian Journal of Psychology*, vol. 49, Wiley-Blackwell, Nordic Psychological Association, str. 147–154.
- Slonje, R., Smith, P. & Frisen, A. (2013). The nature of cyberbullying, and strategies for prevention. *Computers in Human Behavior* 29(1):26-32. <http://dx.doi.org/10.1016/j.chb.2012.05.024>
- Smith, P., & Brain, P. (2000). Bullying in schools: lessons from two decades of research. *Aggressive Behavior*, 26, 1–9
- Smith P.K., & Mahdavi J., Carvalho M., Fisher, S., Russell, S., Tippet, N. (2008). Cyberbullying: its nature and impact in secondary school pupils. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 49, 376–385 <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.2007.01846.x>
- Strategija za prevenciju i zaštitu djece od nasilja sa akcionim planom. 2017-2021.(2017). <http://www.minradiss.gov.me>.
- Subrahmanyam K, Greenfield P. Online communication and adolescent relationships. *Future Child*. 2008 Spring;18(1):119-46. <https://doi.org/10.1353/foc.0.0006>
- Surčilija-Milojević, (2016). Dozvoljenost ograničenja slobode izražavanja u skladu sa evropskim instrumentima i medijskim zakonodavstvom Republike Srbije. Beograd: Univerzitet u Beogradu- Pravni fakultet, doktorska disertacija.

- Suzić, N. (2010): Akademski self koncept i vršnjačko nasilje (U priručniku: Vršnjačko nasilje - Priručnik za škole), "Filozofski fakultet", Banja Luka.
- Šuman, M. (2017). Agresivnost i vršnjačko nasilje kod učenika osnovnih škola. Sarajevo: Udruženje INFOHOUSE.
- UNICEF Montenegro (2016). Children Online – Opportunities, Risks, and Safety. Retrieved from <https://www.unicef.org/montenegro/izvjestaji/djeca-na-internetu/mogu%20rizici-i-bezbjednost>
- Tintori, A., Ciancimino, G., Giovanelli, G., & Cerbara, L. (2021). Bullying and Cyberbullying among Italian Adolescents: The Influence of Psychosocial Factors on Violent Behaviours. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(4), 1558. <https://doi.org/10.3390/ijerph18041558>
- Tomić, R., Šehović, M., Hatibović, (2005). Prisutnost zlostavljanja među djecom i mladima, Tuzla.
- Tomonjić, G., Blagojević Radovanović, R., Pavlović, J. (2010). Koliko je nasilje prisutno u školi. *Pedagoška stvarnost*, 56 (1-2) 46-58.
- Tokunaga, R. S. (2010). Following you home from school: a critical review and synthesis of research on cyberbullying victimization. *Computers in Human Behavior*, 26, 277-287. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2009.11.014>
- Tulane University (2018). 2018 guide to cyberbullying awareness. Department of Social Work. Retrieved from Tulane University School of Social Work. <https://socialwork.tulane.edu/blog/cyberbullyingawareness-guide>
- Vasović, M. (2007). U predvorju politike – politička socijalizacija u detinjstvu i ranoj adolescenciji. Beograd: Službeni glasnik.
- Vandebosch, H., & Van Cleemput, K. (2008). Defining cyberbullying: a qualitative research into the perceptions of youngsters. *Cyber Psychology & Behavior*, 11(4), 499-503. <https://doi.org/10.1089/cpb.2007.0042>
- Ybarra, M. L., & Mitchell, K. J. (2004a). Youth engaging in online harassment: Associations with caregiver-child relationships, Internet use, and personal characteristics. *Journal of Adolescence*, 27(3), 319–336. <http://dx.doi.org/10.1016/j.adolescence.2004.03.007>

- Ybarra, M. L., & Mitchell, K. J. (2004b). Online aggressor/targets, aggressors, and targets: A comparison of associated youth characteristics. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 45 (7), 1308–1316. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.2004.00328.x>
- You, S., Lee, Y., & Kim, E. (2016). Physical, Social, and Cyberbullying: Relationships with Adolescents' Psychosocial Factors. *Child Indicators Research*, 9(3), 805–823. <https://doi.org/10.1007/s12187-015-9338-y>
- Yuchang J, Junyi L, Junxiu A, Jing W, Mingcheng H. (2019). The differential victimization associated with depression and anxiety in cross-cultural perspective: a meta-analysis. *Trauma Violence Abuse*. 20(4): 560-573. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1524838017726426>
- Willard, N. E. (2007). *Cyberbullying and cyberthreats: Responding to the challenge of online social aggression, threats, and distress*. Research Press. https://books.google.me/books/about/Cyberbullying_and_Cyberthreats.html?id=VyTdG2BTnl4C&redir_esc=y
- Wright, K. B. (2012). Emotional support and perceived stress among college students using Facebook. com: An exploration of the relationship between source perceptions and emotional support. *Communication Research Reports*, 29(3), 175-184. <https://doi.org/10.1080/08824096.2012.695957>

BIOGRAFIJA AUTORA:

Marija Draganić je rođena u Šavniku 16.06.1987. godine. Prva četiri razreda osnovne škole završila je u JU OŠ „Bogdan Kotlica“ u Malinsku, u Šavniku, a od petog razreda do kraja osnovne škole je pohađala JU OŠ „Jovan Draganić“ u Petrovićima, u Nikšiću. Gimnaziju je završila u Nikšiću, a Filozofski fakultet Studijski program za pedagogiju upisala je 2005. godine. Fakultet završava 2009. godine kao najbolji student u svojoj generaciji i na istom fakultetu upisuje magistarske studije koje završava sa najvećom ocjenom 2013. godine. Tema njenog magistarskog rada je bila *Podsticanje darovitih učenika u osnovnim školama vaspitno-obrazovnog sistema Crne Gore*. (mentor - prof. dr Saša Milić). Iste godine, Marija upisuje doktorske studije. Na doktorskim studijama se bavi zastupljenošću, pojavnim oblicima elektronskog vršnjačkog nasilja, kao i prevencijom ove vrste nasilja. U radu se dotakla i uzroka i posljedica elektronskog nasilja. Pod mentorstvom prof. dr Saše Milića je izradila tezu: *Oblici, zastupljenost i prevencija elektronskog nasilja među srednjoškolskom populacijom u Crnoj Gori*.

Od 2010. godine Marija radi kao pedagog u JU Prva srednja stručna škola u Nikšiću, a od 2021. godine i kao saradnik na Univerzitetu Mediteran.

Tokom svog rada Marija Draganić je prepoznata, između ostalog, i kao osoba koja u svom radu istražuje, pronalazi i implementira različite strategije za prevenciju vršnjačkog nasilja sa posebnim akcentom na elektronsko vršnjačko nasilje. Neke od aktivnosti po kojima je prepoznat njen rad su projekti koji promoviraju razvoj socio-emocionalnih vještina i prevenciju vršnjačkog nasilja.

Glavna i odgovorna je urednica publikacije *Socio-emocionalno kompetentni mladi* u kojoj se mogu naći radionice za vršnjačke edukatore, kao i radionice koje vršnjački edukatori realizuju sa svojim vršnjacima. Autorka je nekoliko naučnih radova i recenzent je radova koji se nalaze u značajnim svjetskim časopisima.

Da je Marija Draganić veoma uspješna na svom profesionalnom putu svjedoče i brojne aktivnosti i angažmani od strane institucija značajnih za obrazovanje. Neki od njih su njeno učešće u pisanju novog Programa rada pedagoga, uključenost u eksternu evaluaciju vaspitno-obrazovnih ustanova, autorstvo brojnih programa stručnog usavršavanja koji se nalaze u Katalogu programa stručnog usavršavanja Zavoda za školstvo i Katalogu programa stručnog usavršavanja Centra za stručno obrazovanje. Marija je i licencirani

trener za realizaciju stručnih usavršavanja nastavnika, licenciran od Zavoda za školstvo, kao i ispitivač prilikom sticanja kvalifikacije Asistent/kinja za prevenciju nasilja u školi, licenciran od Ministarstva prosvjete, nauke i inovacija.

Marija je osoba koja se kontinuirano profesionalno usavršava o čemu svjedoče i brojne obuke i stručna usavršavanja koja je pohađala. Pored toga, ona je veoma aktivna na polju kulture kao pjesnikinja, učesnica i organizatorica brojnih kulturnih događaja. Objavila je i zbirku poezije, a njena poezija je nagrađivana i objavljivana u zbornicima i časopisima.

Izjava o autorstvu

Potpisani-a mr Marija Draganić

Broj indeksa/upisa 1/13

Izjavljujem

da je doktorska disertacija pod naslovom

Oblici, zastupljenost i prevencija elektronskog nasilja među srednjoškolskom populacijom u Crnoj Gori

- rezultat sopstvenog istraživačkog rada,
- da predložena disertacija ni u cjelini ni u djelovima nije bila predložena za dobijanje bilo koje diplome prema studijskim programima drugih ustanova visokog obrazovanja,
- da su rezultati korektno navedeni, i
- da nijesam povrijedio/la autorska i druga prava intelektualne svojine koja pripadaju trećim licima.

Potpis doktoranda

U _____

Izjava o istovjetnosti štampane i elektronske verzije doktorskog rada

Ime i prezime autora mr Marija Draganić

Broj indeksa/upisa 1/13

Studijski program Pedagogija

Naslov rada Oblici, zastupljenost i prevencija elektronskog nasilja među srednjoškolskom populacijom u Crnoj Gori

Mentor: prof. dr Saša Milić

Potpisani/a _____

Izjavljujem da je štampana verzija mog doktorskog rada istovjetna elektronskoj verziji koju sam predao/la za objavljivanje u Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore.

Istovremeno izjavljujem da dozvoljavam objavljivanje mojih ličnih podataka u vezi sa dobijanjem akademskog naziva doktora nauka, odnosno zvanja doktora umjetnosti, kao što su ime i prezime, godina i mjesto rođenja, naziv disertacije i datum odbrane rada.

Potpis doktoranda

U _____

IZJAVA O KORIŠĆENJU

Ovlašćujem Univerzitetsku biblioteku da u Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore pohrani moju doktorsku disertaciju pod naslovom:

Oblici, zastupljenost i prevencija elektronskog nasilja među srednjoškolskom populacijom u Crnoj Gori

koja je moje autorsko djelo.

Disertaciju sa svim prilogima predao/la sam u elektronskom formatu pogodnom za trajno arhiviranje.

Moju doktorsku disertaciju pohranjenu u Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore mogu da koriste svi koji poštuju odredbe sadržane u odabranom tipu licence Kreativne zajednice (Creative Commons) za koju sam se odlučio/la.

1. Autorstvo
2. Autorstvo – nekomercijalno
3. Autorstvo – nekomercijalno – bez prerade
4. Autorstvo – nekomercijalno – dijeliti pod istim uslovima
5. Autorstvo – bez prerade
6. Autorstvo – dijeliti pod istim uslovima

(Molimo da zaokružite samo jednu od šest ponuđenih licenci, kratak opis licenci dat je na poledini lista).

Potpis doktoranda

U _____
